

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

ЗАГОРОДНЮК ДМИТРО АНДРІЙОВИЧ

УДК 340.116(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ ЯК ЧИННИК РЕФОРМУВАННЯ
ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі права.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 /Д.А. Загороднюк/

Науковий керівник: **Гоцуляк Юрій Вікторович, доктор юридичних наук,
професор**

Вінниця – 2026

АНОТАЦІЯ

Загороднюк Д. А. Правова обізнаність як чинник реформування правової системи України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2026.

Робота є одним з перших досліджень, у якому здійснено комплексний аналіз правової обізнаності у діалектичному взаємозв'язку із складовими правової системи: системою права, правовою ідеологією і юридичною практикою.

Розділ перший «Загальнотеоретична характеристика правової обізнаності та її значення для системи права України» складається з трьох підрозділів, у яких розроблені методологічні засади та теоретичні підходи до розуміння сутності й змісту правової обізнаності та суміжних категорій, досліджені історико-правові передумови формування доктринальних поглядів на правову обізнаність та проаналізована нормативно-правова база з питань правової обізнаності населення незалежної України.

У підрозділі 1.1 визначено методологічні засади дослідження правової обізнаності як комплексного феномену, що поєднує знання, критичне мислення та практичну спроможність діяти у правовому полі. Обґрунтовано відмінність правової обізнаності від правової освіти, виховання й соціалізації: якщо перші забезпечують передавання знань і формування ціннісних орієнтацій, то правова обізнаність відображає інтегрований результат – здатність особи усвідомлювати, інтерпретувати та ефективно застосовувати право у повсякденній практиці. Сформульовано структурну модель правової обізнаності як єдність критичного знання, правової компетентності та правоспроможності, що забезпечує перехід від поінформованості до усвідомленої правової дії. У такий спосіб досягнуто поставленого завдання –

окреслено методологічні орієнтири, визначено місце правової обізнаності серед суміжних понять і розкрито її сутність як динамічного когнітивно-ціннісного процесу формування передумов правомірної поведінки особи.

У підрозділі 1.2 здійснено аналіз еволюції уявлень про правову обізнаність у правовій думці від радянської моделі правової пропаганди до сучасної концепції обізнаності у праві. Доведено, що радянський підхід до правового виховання мав ідеологічний, маніпулятивний характер і розглядав правову освіту як засіб утвердження лояльності до влади, а не як форму самореалізації особистості. Показано, що в незалежній Україні поступово утвердилася гуманістична модель правового виховання, заснована на принципах критичного мислення, переконання, інформування та ціннісно-мотиваційного впливу. З'ясовано, що термін «правова пропаганда» нині не відповідає демократичним цінностям і принципам людиноцентризму, адже асоціюється з нав'язуванням ідеологічних смислів та обмеженням свободи свідомості. Аргументовано доцільність його заміни поняттями «правове інформування», «правове переконання» та «ціннісно-мотиваційний правовий вплив», які відповідають сучасній європейській парадигмі правової просвіти.

У підрозділі 1.3 здійснено комплексний аналіз становлення та розвитку системи права, а саме нормативно-правової бази України у сфері формування правової обізнаності населення, що дозволило виокремити основні етапи еволюції державної політики від інформаційно-просвітницьких підходів початку 1990-х до сучасної компетентнісно-ціннісної моделі, зорієнтованої на розвиток критичного мислення, громадянських компетентностей і правоспроможності. Виявлено, що нормативно-правові акти незалежної України поступово розширювали зміст поняття правової освіти, інтегруючи її у систему національного виховання, громадянської освіти, сталого розвитку та прав людини. У ході дослідження встановлено, що сучасна нормативно-правова база України тяжіє до європейської парадигми *human-centered legal education*, у якій правова обізнаність розглядається як динамічний процес формування здатності особи розуміти право, критично оцінювати його

застосування та діяти на основі правових цінностей. Водночас показано низку проблем, як-от термінологічна розпорошеність, відсутність єдиної системи показників оцінювання правової компетентності, фрагментарність координації між органами влади. На цій підставі обґрунтовано необхідність розробки Національної програми правової обізнаності населення з чітким розподілом відповідальності, системою моніторингу та інтеграцією Цілей сталого розвитку, що стане кроком до формування єдиної державної політики у сфері правової культури, освіти й обізнаності громадян.

Розділ другий «Взаємодія правової обізнаності та правової ідеології в структурі правової системи» охоплює три підрозділи, які присвячені діалектиці взаємодії правової обізнаності, правосвідомості та правової культури, взаємозв'язку правової ідеології та правової обізнаності як теоретичного і практичного рівнів правової культури та деформаціям правової культури й правосвідомості та ролі правової обізнаності в їх подоланні та запобіганні.

У підрозділі 2.1 розкрито зміст правової ідеології як світоглядної основи правової культури й елементу, що формує ціннісний вектор розвитку правового мислення. Доведено, що правова обізнаність є практичним рівнем реалізації ідей правової ідеології: саме вона забезпечує їх трансформацію у реальні моделі правомірної поведінки. Показано, що правова культура інтегрує ціннісний (ідеологія), когнітивний (правосвідомість), практичний (обізнаність) та поведінковий (реалізація права) рівні. У такий спосіб продемонстровано цілісність і взаємозалежність цих елементів, що забезпечує розвиток правового мислення й зміцнення правової культури суспільства.

Продемонстровано діалектичну взаємодію між вказаними категоріями як складовими духовно-ціннісного механізму дії права: правова ідеологія визначає смисловий горизонт, правова свідомість забезпечує емоційно-мотиваційне сприйняття норм, правова обізнаність трансформує цінності в практичну компетентність, а правова культура інтегрує їх у стійку систему соціальних практик. У результаті вирішено наукову задачу визначення місця

правової ідеології в структурі правосвідомості та розкрито механізм їх взаємодії, що забезпечує гармонійне функціонування правової системи та консолідацію українського суспільства навколо спільних правових цінностей.

У підрозділі 2.2 розкрито діалектичний взаємозв'язок правової ідеології та правової обізнаності як двох взаємодоповнюваних рівнів правової культури: теоретичного (ціннісно-нормативного) й практичного (когнітивно-діяльнісного). Доведено, що правова ідеологія формує ціннісні орієнтири, світоглядні засади та концептуальну єдність правового мислення, тоді як правова обізнаність забезпечує їх реалізацію у практичній площині через знання, навички та готовність до правомірної поведінки. Встановлено механізм трансформації абстрактних принципів і цінностей права у конкретну правову компетентність громадян шляхом їх пізнання, осмислення та практичного застосування. Обґрунтовано, що підвищення рівня правової обізнаності не лише відображає, а й стимулює еволюцію правової ідеології, сприяючи її гуманізації та адаптації до сучасних соціокультурних умов. У результаті доведено, що взаємодія правової ідеології та правової обізнаності забезпечує цілісність і динамізм правової культури, перетворюючи її на ефективний механізм духовно-ціннісної консолідації суспільства.

У підрозділі 2.3 здійснено системно-теоретичний і соціально-психологічний аналіз деформацій правосвідомості та правової культури та визначено їх спільну когнітивно-аксіологічну природу, а саме: розрив між знанням права, його ціннісним осмисленням і практичною реалізацією. Обґрунтовано, що правова обізнаність виступає когнітивним механізмом попередження деформацій, адже забезпечує внутрішню узгодженість елементів правосвідомості, когнітивного, емоційного та вольового, і формує стійкість до маніпуляцій і соціально-правового популізму. Доведено, що дефіцит правової метарефлексії, тобто здатності усвідомлювати межі власного знання про право, є основним чинником когнітивних викривлень, які підживлюють правовий інфантилізм і нігілізм. Показано, що розвиток правової обізнаності як здатності до критичного самопізнання у правовій сфері

долає ці викривлення, відновлюючи рефлексивність правового мислення. Емпірично підтверджено наявність прямого зв'язку між рівнем правової обізнаності та довірою до правових інститутів. Це засвідчує легітимаційний потенціал правової обізнаності у стабілізації правосвідомості.

У межах когнітивно-аксіологічного аналізу показано, що парадокси легітимності (розрив між формальною законністю та моральним змістом права) є нормативним джерелом деформацій правової культури, тоді як правова обізнаність виступає засобом ресоціалізації, адже вона відновлює баланс між раціональним і моральним у сприйнятті права, зміцнює довіру до правових інститутів та сприяє гуманізації правового мислення.

Розділ третій «Правова обізнаність і юридична практика: виклики сьогодення» містить два підрозділи, що аналізують правову обізнаність як передумову ефективної юридичної практики та сучасні тенденції трансформації юридичної практики під впливом соціокультурних і технологічних змін.

У підрозділі 3.1 обґрунтовано наявність діалектичного взаємозв'язку між правовою обізнаністю та юридичною практикою, який проявляється у тому, що перша забезпечує усвідомленість і ціннісну узгодженість правозастосування, а друга формує практичні навички, досвід і підвищує рівень правової компетентності громадян та юристів. Встановлено, що правова обізнаність є когнітивною передумовою ефективної юридичної діяльності, оскільки сприяє гармонізації між нормою, її тлумаченням і застосуванням, запобігає формалізму та викривленням змісту права. Юридична практика, у свою чергу, виступає простором формування, відтворення та підвищення правової обізнаності, перетворюючи правові знання на практичну дію й соціально значущий досвід.

Продемонстровано, що рішення ЄСПЛ, КСУ та Верховного Суду виконують не лише правозастосовну, а й просвітницьку функцію, оскільки формують стандарти правової поведінки та підвищують рівень громадянської правової культури. З'ясовано, що система безоплатної правничої допомоги та

юридичні клініки є ключовими інституціями, які поєднують освітню, консультаційну та практичну складові, забезпечуючи трансформацію правових знань у правову поведінку. На емпіричному рівні встановлено кореляцію між індексом розпізнавання юридичного контексту (ISI) та імовірністю звернення по правову допомогу, що підтверджує вирішальну роль когнітивного компоненту у правореалізаційній діяльності.

Таким чином, юридична практика й правова обізнаність утворюють взаємопов'язану систему, у якій знання права забезпечує ефективність правозастосування, а практика права підвищує обізнаність і довіру до правових інститутів, сприяючи розвитку правової культури та утвердженню верховенства права.

У підрозділі 3.2 на основі аналізу впливу сучасних соціокультурних і технологічних трансформацій на юридичну практику та правову обізнаність, виявлені нові закономірності їх взаємодії в умовах цифровізації, глобалізації та розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Доведено, що цифрова епоха радикально змінює механізми правореалізації, формати громадянської участі й структуру правової свідомості, водночас створюючи як можливості для демократизації управління, так і ризики фрагментації правової культури, маніпуляцій громадською думкою та деформацій правосвідомості. Аргументовано, що правова обізнаність у нових умовах набуває технологічного виміру і перетворюється на цифрову правову спроможність (digital legal capability), яка забезпечує здатність особи розуміти алгоритми, критично оцінювати їхні рішення й зберігати людський контроль над автоматизованими правовими процесами.

Обґрунтовано, що ефективна юридична практика у цифровому суспільстві повинна базуватися на принципах людиноцентризму, прозорості та партисипативності, а правова обізнаність виступати як умова реалізації прав і засіб формування деліберативної демократії. Визначено, що розвиток електронного правосуддя, сервісів е-урядування, публічних онлайн-консультацій і краудсорсингових платформ відкриває нові канали комунікації

між державою й громадянами, але потребує нормативного врегулювання, запобігання «ілюзії участі» та гарантування достовірності й репрезентативності цифрових практик. У результаті доведено, що правова обізнаність стає ключовим чинником цифрової легітимності, а її розвиток – необхідною умовою людиноцентричного реформування правової системи України.

Ключові слова: правова обізнаність, правова освіта, правове виховання, правова соціалізація, правова поведінка, правова система, правосвідомість, правова культура, система права, правова ідеологія, правова психологія, юридична практика, партисипативна демократія, громадянське суспільство, правове регулювання, права людини, держава, державні органи.

ABSTRACT

Zahorodniuk D. A. Legal Awareness as a Factor in Reforming the Legal System of Ukraine. – Qualification research paper as a manuscript.

Thesis for a PhD Degree by Program Subject Area 081 «Law». – Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2026.

The thesis is one of the first studies to provide a comprehensive analysis of legal awareness in its dialectical interrelation with the core components of the legal system: the system of law, legal ideology, and legal practice.

Chapter One, “General Theoretical Characteristics of Legal Awareness and Its Significance for the System of Law of Ukraine,” consists of three subsections that develop the methodological foundations and theoretical approaches to understanding the essence and content of legal awareness and related categories, examine the historical and legal prerequisites for the formation of doctrinal views on legal awareness, and analyze the regulatory framework governing legal awareness of the population in independent Ukraine.

Subsection 1.1 defines the methodological foundations for studying legal awareness as a complex phenomenon that combines knowledge, critical thinking, and practical capacity to act within the legal sphere. The distinction between legal awareness and legal education, upbringing, and socialization is substantiated: while the latter ensure the transmission of knowledge and the formation of value orientations, legal awareness reflects an integrated result – the individual's ability to comprehend, interpret, and effectively apply law in everyday practice. A structural model of legal awareness is formulated as the unity of critical legal knowledge, legal competence, and legal capability, which ensures the transition from mere awareness to conscious legal action. Thus, the research task is fulfilled by outlining methodological guidelines, defining the place of legal awareness among related concepts, and revealing its essence as a dynamic cognitive and value-based process that forms the prerequisites for lawful behavior.

Subsection 1.2 analyzes the evolution of views on legal awareness in legal thought, from the Soviet model of legal propaganda to the contemporary concept of legal awareness. It is demonstrated that the Soviet approach to legal education was ideological and manipulative, treating legal education as a means of securing loyalty to authority rather than as a form of personal self-realization. It is shown that, in independent Ukraine, a humanistic model of legal education has gradually emerged, based on the principles of critical thinking, persuasion, information, and value-motivational influence. It is established that the term “legal propaganda” no longer corresponds to democratic values and the principle of human-centeredness, as it is associated with ideological imposition and restrictions on freedom of consciousness. The expediency of replacing this term with “legal information,” “legal persuasion,” and “value-motivational legal influence” is substantiated, as these concepts are consistent with the contemporary European paradigm of legal enlightenment.

Subsection 1.3 provides a comprehensive analysis of the formation and development of the system of law, namely the regulatory framework of Ukraine in the field of forming legal awareness of the population, which made it possible to identify the main stages of evolution of state policy – from information and educational approaches of the early 1990s to the modern competence- and value-oriented model focused on developing critical thinking, civic competences, and legal capability. It is revealed that regulatory legal acts of independent Ukraine have gradually expanded the content of legal education, integrating it into the system of national upbringing, civic education, sustainable development, and human rights. The study establishes that the current regulatory framework of Ukraine tends toward the European paradigm of human-centered legal education, in which legal awareness is understood as a dynamic process of forming an individual’s ability to understand law, critically assess its application, and act on the basis of legal values. At the same time, a number of problems are identified, including terminological fragmentation, the absence of a unified system of indicators for assessing legal competence, and fragmented coordination among public authorities. On this basis, the necessity of developing a National Program for Legal Awareness of the Population is

substantiated, with a clear distribution of responsibilities, a monitoring system, and integration of the Sustainable Development Goals, which would become a step toward forming a unified state policy in the field of legal culture, education, and public legal awareness.

Chapter Two, “Interaction of Legal Awareness and Legal Ideology in the Structure of the Legal System,” includes three subsections devoted to the dialectics of interaction between legal awareness, legal consciousness, and legal culture; the relationship between legal ideology and legal awareness as theoretical and practical levels of legal culture; and deformations of legal culture and legal consciousness, as well as the role of legal awareness in overcoming and preventing them.

Subsection 2.1 reveals the content of legal ideology as the worldview foundation of legal culture and an element that shapes the value vector of legal thinking. It is proven that legal awareness constitutes the practical level of implementing the ideas of legal ideology, ensuring their transformation into real models of lawful behavior. Legal culture is shown to integrate value-based (ideology), cognitive (legal consciousness), practical (legal awareness), and behavioral (law implementation) levels. In this way, the integrity and interdependence of these elements are demonstrated, ensuring the development of legal thinking and the strengthening of the legal culture of society.

The dialectical interaction between these categories is revealed as components of the spiritual and value-based mechanism of law: legal ideology defines the semantic horizon, legal consciousness ensures emotional and motivational perception of norms, legal awareness transforms values into practical competence, and legal culture integrates them into a stable system of social practices. As a result, the scientific task of determining the place of legal ideology within the structure of legal consciousness is solved, and the mechanism of their interaction that ensures the harmonious functioning of the legal system and consolidation of Ukrainian society around shared legal values is disclosed.

Subsection 2.2 examines the dialectical relationship between legal ideology and legal awareness as two complementary levels of legal culture: the theoretical

(value-normative) and the practical (cognitive-activity-based). It is proven that legal ideology forms value orientations, worldview foundations, and conceptual unity of legal thinking, whereas legal awareness ensures their implementation in practice through knowledge, skills, and readiness for lawful behavior. The mechanism of transforming abstract principles and values of law into concrete legal competence of citizens through cognition, reflection, and practical application is established. It is substantiated that raising the level of legal awareness not only reflects but also stimulates the evolution of legal ideology, contributing to its humanization and adaptation to contemporary sociocultural conditions. Thus, it is proven that the interaction between legal ideology and legal awareness ensures the integrity and dynamism of legal culture, transforming it into an effective mechanism of spiritual and value-based consolidation of society.

Subsection 2.3 provides a systemic-theoretical and socio-psychological analysis of deformations of legal consciousness and legal culture and identifies their common cognitive and axiological nature, namely the gap between legal knowledge, its value-based comprehension, and practical implementation. It is substantiated that legal awareness functions as a cognitive mechanism for preventing deformations, as it ensures internal coherence of the cognitive, emotional, and volitional elements of legal consciousness and forms resistance to manipulation and socio-legal populism. It is proven that a deficit of legal metareflection – that is, the ability to recognize the limits of one's own legal knowledge – is the main factor of cognitive distortions that fuel legal infantilism and nihilism. It is shown that the development of legal awareness as the ability for critical self-reflection in the legal sphere overcomes these distortions by restoring reflexivity of legal thinking. Empirical evidence confirms a direct link between the level of legal awareness and trust in legal institutions, demonstrating the legitimizing potential of legal awareness in stabilizing legal consciousness.

Within the cognitive-axiological analysis, it is shown that legitimacy paradoxes (the gap between formal legality and the moral substance of law) are a normative source of deformations of legal culture, whereas legal awareness acts as

a means of resocialization by restoring balance between rational and moral dimensions of law, strengthening trust in legal institutions, and contributing to the humanization of legal thinking.

Chapter Three, “Legal Awareness and Legal Practice: Contemporary Challenges,” contains two subsections analyzing legal awareness as a prerequisite for effective legal practice and modern trends in the transformation of legal practice under the influence of sociocultural and technological changes.

Subsection 3.1 substantiates the existence of a dialectical relationship between legal awareness and legal practice, manifested in the fact that the former ensures consciousness and value coherence of law enforcement, while the latter forms practical skills, experience, and increases the level of legal competence of citizens and legal professionals. It is established that legal awareness is a cognitive prerequisite for effective legal activity, as it contributes to harmonization between legal norms, their interpretation, and application, preventing formalism and distortions of legal meaning. Legal practice, in turn, serves as a space for forming, reproducing, and enhancing legal awareness, transforming legal knowledge into practical action and socially significant experience.

It is demonstrated that the decisions of the European Court of Human Rights, the Constitutional Court of Ukraine, and the Supreme Court perform not only law-enforcement but also educational functions, as they shape standards of lawful behavior and raise the level of civic legal culture. It is established that the system of free legal aid and legal clinics are key institutions that integrate educational, advisory, and practical components, ensuring the transformation of legal knowledge into legal behavior. At the empirical level, a correlation between the Issue Spotting Index (ISI) and the likelihood of seeking legal assistance is identified, confirming the decisive role of the cognitive component in law-realization activity.

Thus, legal practice and legal awareness form an interconnected system in which knowledge of law ensures the effectiveness of law enforcement, while legal practice enhances awareness and trust in legal institutions, contributing to the development of legal culture and the affirmation of the rule of law.

Subsection 3.2, based on an analysis of the impact of contemporary sociocultural and technological transformations on legal practice and legal awareness, identifies new patterns of their interaction under conditions of digitalization, globalization, and the development of information and communication technologies. It is proven that the digital era fundamentally changes the mechanisms of law realization, forms of civic participation, and the structure of legal consciousness, while simultaneously creating opportunities for democratization of governance and risks of fragmentation of legal culture, manipulation of public opinion, and deformations of legal consciousness. It is argued that under new conditions legal awareness acquires a technological dimension and transforms into digital legal capability, which ensures the individual's ability to understand algorithms, critically assess their decisions, and maintain human control over automated legal processes.

It is substantiated that effective legal practice in a digital society must be based on the principles of human-centeredness, transparency, and participatory governance, while legal awareness serves as a condition for the realization of rights and a means of forming deliberative democracy. It is determined that the development of e-justice, e-governance services, public online consultations, and crowdsourcing platforms opens new channels of communication between the state and citizens, but requires proper legal regulation, prevention of the "illusion of participation," and guarantees of authenticity and representativeness of digital practices. As a result, it is proven that legal awareness becomes a key factor of digital legitimacy, and its development is a necessary condition for the human-centered reform of the legal system of Ukraine.

Keywords: legal awareness, legal education, legal upbringing, legal socialization, legal behavior, legal system, legal consciousness, legal culture, system of law, legal ideology, legal psychology, legal practice, participatory democracy, civil society, legal regulation, human rights, state, state authorities.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Гринюк Р. Ф., Загороднюк Д. А. Теоретико-методологічні засади дослідження поняття правової обізнаності. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 1. С. 5-21. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/13267>

DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.1.1>

2. Загороднюк Д. А. До питання доцільності використання правової пропаганди як форми правового виховання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 39-45. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294243>

DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.6>

3. Загороднюк Д. А. Сучасні детермінанти правової обізнаності. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. 2024. №83. С. 44-49. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/308642>

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.5>

4. Загороднюк Д. А. Правова ідеологія і правова обізнаність: взаємодія теоретичних і практичних рівнів правової культури. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 6. С. 70-75. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/345899>

DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.10>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Загороднюк Д. А. Правова пропаганда: до питання новелізації форм правового виховання у контексті доктрини конституційної демократії. *Правові засади організації та здійснення публічної влади: збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова*

(м. Хмельницький, 31 березня 2023 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 177-180.

2. Загороднюк Д. А. Електронна демократія як форма громадської участі на прикладі опитувань на Поталі Дія. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Осінні юридичні читання – 2023»* (м. Вінниця, 23 листопада 2023 р.). Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2023. С. 148-152.

3. Загороднюк Д. А. Онлайн-деліберация, політичний краудсорсинг, стейкхолдерство: сучасні обличчя партисипаторної демократії. *Права людини в глобалізованому світі: сучасний стан, шляхи реалізації та механізми захисту: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Харків, 19 квітня 2024 р.). Харків: Держ. біотехнологічний ун-т. С. 201-205.

4. Загороднюк Д. А. Партисипативна та деліберативна демократія в Україні: потреби сьогодення, перспективи розвитку, проблемні питання. *Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти: Матеріали XVI міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 26–27 квітня 2024 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2024. С. 122-125.

5. Загороднюк Д. А. Медіакомпетентність як інструмент посилення демократичних процесів та правової обізнаності. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Весняні юридичні читання – 2024»* (м. Вінниця, 25-26 квітня 2024 р.). Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2024. С. 42-46.

6. Загороднюк Д. А. Діалектика взаємодії правової обізнаності та правової ідеології. *Права людини, держава та суспільство в умовах воєнного стану: Збірник матеріалів VIII Міжвузівської науково-теоретичної конференції* (м. Київ, 22 жовтня 2024 р.). Київ.: КТГГ, 2024. С. 32-35.

ПЛАН

ВСТУП.....	19
 РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОЇ ОБІЗНАНОСТІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СИСТЕМИ ПРАВА УКРАЇНИ.....	36
1.1. Методологічні засади та теоретичні підходи до розуміння сутності й змісту правової обізнаності	36
1.2. Трансформація концепту правової обізнаності: від радянської ідеологізованої моделі до сучасної української правової парадигми.....	59
1.3. Правова обізнаність у системі права України: нормативно-правовий вимір.....	73
Висновки до розділу 1.....	93
 РОЗДІЛ 2. ВЗАЄМОДІЯ ПРАВОВОЇ ОБІЗНАНОСТІ ТА ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ В СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ.....	98
2.1. Діалектика взаємодії правової обізнаності, правосвідомості та правової культури: теоретико-правовий аналіз.....	98
2.2. Взаємозв'язок правової ідеології та правової обізнаності як теоретичного і практичного рівнів правової культури.....	110
2.3. Деформації правової культури й правосвідомості: роль правової обізнаності в їх подоланні та запобіганні.....	123
Висновки до розділу 2.....	142
 РОЗДІЛ 3. ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ І ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ.....	147
3.1. Двосторонній зв'язок правової обізнаності та юридичної практики: вплив і взаємозумовленість.....	147
3.2. Сучасні тенденції трансформації юридичної практики під впливом соціокультурних і технологічних змін.....	170
Висновки до розділу 3.....	189

ВИСНОВКИ.....	196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	201
ДОДАТКИ.....	226

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасні трансформаційні процеси, що відбуваються у правовій системі України, потребують не лише оновлення законодавчої бази чи вдосконалення правозастосовної практики, а й формування якісно нового рівня правосвідомості суспільства. Право дедалі більше постає не лише як інструмент регулювання суспільних відносин, а як важливий чинник соціальної стабільності, ціннісної орієнтації та державної ідентичності. У цьому контексті правова обізнаність виступає фундаментальним елементом правової культури та необхідною умовою ефективного функціонування демократичної, соціальної, правової держави.

Основні тенденції та закономірності правового виховання у сучасному суспільстві, розглянуті з позицій теоретико-компаративного підходу, стали предметом дисертаційного дослідження О. М. Нестеренко. Водночас, навіть від часу захисту цієї праці у 2019 році, у науковому дискурсі з'явилися нові аспекти, що зумовлюють актуалізацію теми. Зокрема, правова обізнаність дедалі частіше розглядається не лише як складова правової культури, а й як важливий інструмент протидії інформаційно-психологічним операціям (ІПсО), дезінформації та маніпулятивним впливам, які становлять загрозу національній безпеці та правовому порядку.

Крім того, в умовах євроінтеграційного курсу України зростає потреба у переосмисленні ролі правової обізнаності як чинника, що визначає не лише рівень правової соціалізації особи, а й ефективність правових реформ загалом. Адже обізнаність громадян із правом і механізмами його реалізації забезпечує не лише належне виконання норм права, а й формування правової ідентичності, здатності до усвідомленої участі в правотворчих і правозастосовних процесах.

Таким чином, дослідження правової обізнаності як чинника реформування правової системи України має не лише наукову, а й практичну значущість. Воно спрямоване на виявлення закономірностей взаємозв'язку

між рівнем правової поінформованості громадян і результативністю реформ системи права, правової ідеології та юридичної практики, що відкриває перспективи для формування ефективної державної політики у сфері правовиховного впливу та підвищення правової культури суспільства.

Теоретичну основу дослідження становлять праці науковців, які висвітлюють ключові аспекти правової обізнаності, правової спроможності та пізнавальних механізмів праворозуміння. Передусім це роботи І. О. Варакути, О. С. Голікова, Н. М. Оніщенко, М. В. Шпікер, що з різних позицій розкривають зміст правової обізнаності, структуру правових знань, механізми формування правової компетентності та фактори правоспроможності особи. Важливий блок джерел становлять дослідження правової культури і правосвідомості, серед яких праці С. В. Богачова, П. К. Бородайка, Г. П. Клімової, М. П. Козирєва, Т. В. Михайліної, В. В. Мужа, О. Є. Проць, М. В. Суходолі, М. П. Требіна, А. О. Штанька, які дозволили сформувати уявлення про структурні елементи правової культури, форми її деформацій та чинники праворефлексивності. Питання правового виховання, соціалізації та розвитку критичного мислення представлені у працях А. П. Гетьмана, Н. А. Горбової, В. О. Єрмоленка, І. М. Жаровської, Т. А. Коляди, Ю. В. Кривицького, О. В. Парути, В. Я. Тація, С. О. Терепиція, С. О. Терна, що окреслюють функції, принципи та освітні моделі формування правової культури. Ціннісно-ідеологічні засади права відображені у науковому доробку Ю. В. Гоцуляка, Х. М. Маркович, А. М. Михайлова, О. Ф. Скакун, С. О. Сунегіна, Т. О. Пікулі, які дозволили визначити аксіологічний та світоглядний фундамент дослідження. У межах аналізу демократичних процесів, легітимності та політичної участі використано праці А. В. Баровської, Д. М. Белова, В. Є. Голки, О. Ю. Водяникова, С. В. Коч, Л. О. Нікітенко, Ю. В. Узун, Т. В. Федорів, що дозволили розкрити взаємозв'язок між довірою, публічними інститутами та когнітивними складовими легітимності. Проблематика пропаганди, стратегічних комунікацій і контрпропаганди висвітлена у працях Н. В. Давидової, Ж. З. Денисюк, К. А. Гончарук, У. З. Коруц, О. М. Зубатенко, І. Є.

Словської, І. С. Смазної, В. З. Чернописької, М. Б. Шевців. Комплекс прикладних аспектів юридичної діяльності, правоспроможності та юридичної праксеології розкритий у роботах О. В. Зайчука, Д. С. Слінька, У. О. Цмоць, І. Ю. Марка. Сукупність зазначених джерел забезпечила міждисциплінарну, аксіологічну та практикоорієнтовану основу дослідження правової обізнаності як ключового чинника реформування правової системи .

Теоретичну основу дисертації доповнюють іноземні наукові джерела, присвячені вивченню правової обізнаності, правоспроможності та когнітивно-ціннісних механізмів правової поведінки. У цьому контексті використано праці D. Pleasence та F. M. Zanzotto, у яких досліджуються концепти правової спроможності, операційної здатності до правової дії та роль «людини в циклі» у сучасних правових процесах. Важливе місце займають дослідження, присвячені чинникам формування правової обізнаності та громадянських компетентностей: G. A. Bunga, R. P. Leo, A. V. Porwokerto та A. M. Syafaruddin Mappisabbi. Значний масив джерел присвячений проблематиці юридичної освіти, правничої етики та розвитку клінічних навичок: J. Bylund, A. Cody, M. Du Plessis, S. Chandra, B. Maidin, T. McCrate, S. Moti, A. Pandey, A. Jaria та A. Leka. У межах аналізу ефективності юридичної практики використано роботи S. Soegianto, K. Sudarmanto та K. Sukarna. Питання участі громадян та публічних цифрових комунікацій висвітлено у працях T. Beckley, R. K. Gibson, W. Lusoli, J. Parkins та S. Sheppard. Проблематика демократичної стійкості, легітимності та трансформації ролі держави у кризових ситуаціях висвітлена у дослідженнях A. Lührmann, W. Merkel, N. O'Grady та D. Shaw, що дало можливість окреслити парадокси легітимності, феномен «схованої присутності» держави та динаміку довіри до політичних інститутів. Нарешті, теоретико-ціннісні та критико-правові засади дослідження ґрунтуються на роботі L. Carote, яка розкриває значення критичного мислення у праві та формування автономної юридичної рефлексії. Сукупність використаних іноземних джерел забезпечила міждисциплінарне підґрунтя дослідження та

дозволила інтегрувати у нього сучасні світові підходи до правової обізнаності, правової спроможності, юридичної практики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної діяльності юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса в рамках тем «Правові механізми забезпечення, охорони і захисту прав людини» (ДР № 0122U002369) та «Права людини в умовах воєнного стану: реалізація, гарантії та захист» (ДР № 0124U004605), у межах яких дисертантом досліджено правову обізнаність у її діалектичному взаємозв'язку з правовою системою, правовою культурою, правосвідомістю та юридичною практикою в умовах сучасних трансформаційних процесів.

Мета і завдання дослідження. *Мета дослідження* полягає у комплексному науковому аналізі правової обізнаності як складного соціально-правового явища, з'ясуванні її змісту, структурних характеристик, а також визначенні її ролі й значення у розвитку та ефективному функціонуванні правової системи сучасної України.

Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) визначити методологічні основи та теоретичні підходи до розкриття сутності правової обізнаності як комплексного явища, з'ясувати її співвідношення з правовою освітою, правовим вихованням, правовою соціалізацією, а також окреслити структурні елементи як складові її змісту;
- 2) дослідити еволюцію уявлень про правову обізнаність у контексті трансформації підходів до правового виховання від радянської моделі правової пропаганди до сучасної концепції обізнаності у праві та обґрунтувати доцільність відмови від терміну «правова пропаганда» як ідеологічного рудименту;
- 3) здійснити комплексний аналіз становлення та розвитку нормативно-правового регулювання у сфері формування правової обізнаності населення України періоду незалежності та визначити етапи еволюції

державної політики у цій сфері від освітньо-інформаційних підходів до компетентнісно-ціннісної моделі правової обізнаності;

4) обґрунтувати роль правової ідеології як ціннісно-нормативної основи правосвідомості, що задає тенденції розвитку правового мислення, та продемонструвати взаємозв'язок між правовою обізнаністю, правосвідомістю і правовою культурою як складовими духовно-ціннісного механізму функціонування права;

5) розкрити діалектичний взаємозв'язок правової ідеології та правової обізнаності як двох взаємодоповнюваних рівнів правової культури – теоретичного (ціннісно-нормативного) й практичного (когнітивно-діяльнісного);

6) виявити причини деформацій правосвідомості та правової культури як проявів когнітивних і аксіологічних дисбалансів у правовій системі та розкрити роль правової обізнаності як інтелектуально-ціннісного механізму протидії цим деформаціям;

7) встановити наявність взаємозв'язку правової обізнаності та юридичної практики, виявити їхню взаємодію, з'ясувати, яким чином правова обізнаність забезпечує узгодженість між нормою, її реалізацією, зокрема правозастосуванням, та тлумаченням, формуючи підґрунтя ефективної юридичної діяльності;

8) проаналізувати вплив цифровізації, глобалізації, розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та деліберативних практик на юридичну практику та правову обізнаність.

Об'єкт дослідження: процеси формування та функціонування правової свідомості й правової культури в сучасній правовій системі України.

Предмет дослідження: теоретико-правові аспекти обізнаності громадян у праві та її значення для системи права України, правової ідеології й юридичної практики.

Методи дослідження. Методологія дослідження поєднує загальні і спеціальні методи, що забезпечує комплексне розуміння правової обізнаності як інтегрованого явища.

Загальнонаукові методи:

діалектичний метод – використовується для виявлення внутрішніх суперечностей між різними формами правових знань і практик (правова освіта, правова поінформованість, правова грамотність, правове виховання, правова обізнаність) та їх взаємозв'язків (підрозділ 1.1); для виявлення взаємозалежності між правовою обізнаністю та юридичною практикою як процесами, що взаємно зумовлюють і посилюють один одний (підрозділ 3.1); для виявлення суперечностей між гуманістичними засадами права та технократичними тенденціями цифрової епохи (підрозділ 3.2);

структурно-функціональний метод – застосовується для виділення ключових компонентів правової обізнаності та визначення їх ролі в системі правового знання та поведінки (підрозділ 1.1); для обґрунтування, що правова обізнаність виконує роль практичного рівня правової свідомості, забезпечуючи інтеріоризацію ідей та цінностей права у конкретній поведінці суб'єкта (підрозділ 2.1); для виокремлення функцій юридичної практики (когнітивної, ціннісно-орієнтаційної, регулятивної, комунікативної) та співвіднесення їх із рівнями правової обізнаності суб'єктів права (підрозділ 3.1); для дослідження механізмів взаємодії державних інституцій, громадянського суспільства та цифрових платформ у забезпеченні партисипативної й деліберативної демократії, а також для виявлення функціональної ролі правової обізнаності у процесах цифрового врядування (підрозділ 3.2);

системний метод – дає змогу розглядати правову обізнаність, правову ідеологію, правосвідомість як взаємопов'язані елементи єдиної структури правової культури, де зміни одного рівня спричиняють трансформації іншого (підрозділ 2.2); дозволив побачити, що кожна деформація є не ізольованим відхиленням, а проявом порушення балансу між знанням, цінністю та дією в

межах правової культури (підрозділ 2.3); допоміг проаналізувати юридичну практику в її єдності з елементами правової культури, правосвідомості та правового мислення, а також здійснити комплексне осмислення системи безоплатної правничої допомоги (БПД) і юридичних клінік як взаємопов'язаних інституцій у структурі правової держави (підрозділ 3.1); опосередкував розгляд правової обізнаності як елемента цілісної правової системи, що функціонує у взаємодії з соціокультурним і технологічним середовищем (підрозділ 3.2);

епістемологічний метод – зорієнтував на правові знання як активний процес осмислення, інтерпретації та практичного використання, поєднуючи когнітивні процеси та мисленнєві стратегії (підрозділ 1.1);

гносеологічний метод – дав змогу осмислити правову обізнаність як когнітивну передумову формування зрілої правосвідомості (підрозділ 2.3); дослідити процеси пізнання права через практику, осмислення зв'язку між знанням норми і правовим досвідом її застосування (підрозділ 3.1);

аксіологічний метод – окреслив антропоцентричну парадигму, концепцію «права як міри свободи», гуманістичне розуміння права, що допомогло розглядати людину як активного суб'єкта правотворення і правореалізації (підрозділ 1.1); допоміг визначити етичну складову юридичної практики, де правова обізнаність виступає умовою морально виваженого прийняття правових рішень, та проаналізувати ціннісні аспекти юридичної освіти та етичних стандартів у клінічній практиці, що формують культуру правничої професії (підрозділ 3.1); дозволив осмислити ціннісний зміст правової обізнаності як чинника забезпечення людського контролю над технологіями, розвитку критичного мислення та формування культури відповідальності у цифровому середовищі (підрозділ 3.2);

соціологічний метод – надав теорію соціальної дії, концепцію правової соціалізації та підхід «знання через практику» і допоміг продемонструвати, що знання без практики не породжує правової обізнаності, а її формування відбувається через повсякденний досвід взаємодії з правом (підрозділ 1.1); дав

змогу розкрити роль практичного досвіду взаємодії громадян із правовими інститутами у формуванні правової поінформованості (підрозділ 3.1);

комунікативний метод – дозволив описати юридичну практику як форму правового спілкування, у межах якого відбувається обмін знаннями, переконаннями та досвідом та розкрити значення судових рішень як інструменту правового діалогу між владою і громадянами (підрозділ 3.1);

прогностичний метод – допоміг у моделюванні перспектив розвитку правової системи України в умовах цифровізації, прогнозування впливу штучного інтелекту на юридичну практику, а також визначення напрямів державної політики щодо підвищення цифрової правової спроможності громадян (підрозділ 3.2);

статистичний метод – підтвердив наявність статистично значущого зв'язку між правовою обізнаністю (зокрема, розуміння парадоксів легітимності) та довірою до правових інститутів (χ^2 -емпіричне = 70,8 ($p < 0,001$); $r_s = 0,897$ ($p < 0,01$)) (підрозділ 2.3); допоміг встановити, що вищий Індекс розпізнавання юридичного контексту (Issue Spotting Index, ISI) асоційований із більшою ймовірністю звернення по правову допомогу ($\chi^2 = 11,599$, $p = 0,001$, $n = 700$), виявити, що Індекс розпізнавання юридичного контексту (ISI) має позитивну кореляцію з Індексом загальної правової обізнаності (G-LA) ($r_s = 0,853$, $p < 0,01$) та Індексом правової поведінки (LBI) ($r_s = 0,658$, $p = 0,01$) (підрозділ 3.1);

індуктивний і дедуктивний методи дозволили зіставити емпіричні спостереження (опитування, індекс ISI, G-LA, LBI) з узагальненими теоретичними висновками про закономірності формування правової обізнаності (підрозділ 3.1);

метод когнітивно-психологічного аналізу – засвідчив, що правосвідомість є емоційно змінною категорією, схильною до деформацій під впливом соціальних чинників, тоді як правова обізнаність має більш стабільний раціональний характер і виступає запорукою критичного сприйняття права та стійкості демократичних інститутів (підрозділ 2.1)

Спеціально-правові методи:

формально-юридичний метод – дав можливість з'ясувати ступінь нормативного закріплення правової обізнаності та її компонентів (підрозділи 1.1, 1.3) та цифрової правової спроможності (підрозділ 3.2);

історико-правовий метод – використаний для аналізу еволюції концепції правової обізнаності в Україні на шляху від інструмента радянської ідеології до складової гуманістичної системи правового виховання (підрозділ 1.2) та вивчення становлення нормативно-правової основи державної політики у сфері формування правової обізнаності в незалежній Україні (підрозділ 1.3);

порівняльно-правовий метод – допоміг проаналізувати міжнародні концепти, такі як правоспроможність (legal capability) та правова грамотність (legal awareness), що дозволило оцінити ефективність правової обізнаності на практиці (підрозділ 1.1); дозволив зіставити наукові підходи українських та зарубіжних дослідників щодо розуміння взаємозв'язку між правовою обізнаністю і якістю юридичної практики та проаналізувати взаємодію національної та міжнародної судової практики, а також зіставити міжнародний досвід правопросвітництва (OECD, CLE) із вітчизняною практикою БПД і юридичних клінік (підрозділ 3.1); допоміг зіставити український досвід цифровізації правової сфери з практиками Європейського Союзу, зокрема щодо впровадження електронного врядування, деліберативних і партисипативних механізмів демократії, розвитку цифрових компетентностей та правового регулювання штучного інтелекту відповідно до принципу human-in-the-loop (підрозділ 3.2);

метод правової праксеології – дозволив здійснити аналіз ефективності юридичної діяльності, визначення її критеріїв (результативність, раціональність, етичність, соціальна корисність) та ролі правової обізнаності як чинника підвищення професійної компетентності (підрозділ 3.1)

герменевтичний метод – уможливив тлумачення смислової еволюції правової ідеології, виявлення кризи її концептуальної цілісності та ролі правової обізнаності як чинника її реконструкції у сучасних соціокультурних

умовах (підрозділ 2.2); допоміг осмислити правову обізнаність як процес інтерпретації права у свідомості людини через власний досвід і цінності (підрозділ 2.3); дав змогу розкрити когнітивну функцію правової обізнаності, що забезпечує розуміння логіки правової норми та принципів законності й справедливості, та виявити освітньо-комунікативну функцію судових рішень та правових позицій (підрозділ 3.1).

Нормативно-правову основу дослідження склали Конституція України, закони та підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють процеси формування, розвитку та функціонування правової обізнаності громадян, зокрема в частині правового виховання, освіти, доступу до правової інформації, правничої допомоги та участі у процесах демократичного управління, а також у контексті забезпечення реалізації прав і свобод особи та розвитку громадянського суспільства.

Емпіричною основою дослідження стало статистичне спостереження, спрямоване на перевірку гіпотези про наявність зв'язку між рівнем обізнаності громадян у праві (зокрема щодо парадоксів легітимності в правовій системі) та рівнем їх довіри до правових інститутів. Метою дослідження було виявити, чи впливає розуміння громадянами структурних суперечностей у функціонуванні правової системи на їх здатність зберігати або втрачати довіру до права як соціальної цінності. Для цього застосовано χ^2 -критерій Пірсона, який дозволяє перевірити залежність між двома якісними змінними: рівнем правової обізнаності та рівнем довіри, та коефіцієнт рангової кореляції Спірмена для виявлення взаємозв'язку між рівнем правової обізнаності та рівнем довіри до правової системи (χ^2 -емпіричне = 70,8 ($p < 0,001$); $r_s = 0,897$ ($p < 0,01$)) (Додаток Б). Також було продемонстровано, що вищий Індекс розпізнавання юридичного контексту (Issue Spotting Index, ISI) асоційований із більшою ймовірністю звернення по правову допомогу ($\chi^2 = 11,599$, $p = 0,001$, $n = 700$), виявити, що Індекс розпізнавання юридичного контексту (ISI) має позитивну кореляцію з Індексом загальної правової обізнаності (G-LA) ($r_s =$

0,853, $p < 0,01$) та Індексом правової поведінки (LBI) ($r_s = 0,658$, $p = 0,01$) (Додаток В). Обчислення здійснено у середовищі SPSS Statistics 26.0.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що дисертація є одним з перших комплексних наукових досліджень правової обізнаності у діалектичному взаємозв'язку із складовими правової системи: системою права, правовою ідеологією і юридичною практикою.

У рамках проведеного дослідження одержані наступні результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист:

уперше:

— запропоновано авторське визначення правової обізнаності як індивідуального когнітивно-практичного стану, що охоплює критичне знання змісту права, уміння застосовувати його на практиці та готовність діяти відповідно до правових норм, який формується через особистий досвід взаємодії з правом і забезпечує здатність особи орієнтуватися у правовому середовищі, приймати обґрунтовані правові рішення та реалізовувати свої права й обов'язки; структурно правова обізнаність у дисертації розглядається як поєднання трьох взаємопов'язаних елементів: критичного правового знання, практичної правової компетентності та усвідомленої здатності реалізовувати й захищати свої права; встановлено, що правова обізнаність не зводиться до поінформованості, а є процесом і результатом формування особистісного правового досвіду, який забезпечує свідоме правове мислення та ефективну участь у правових відносинах;

— запропоновано авторську концепцію структурної інтеграції правової освіти, правового виховання, правової поінформованості, правової соціалізації та правової обізнаності в єдину багаторівневу модель правової культури і обґрунтовано, що ці категорії формують послідовну ієрархію рівнів правового розвитку особи, де правова обізнаність виступає найвищим рівнем – критично-рефлексивною формою правового мислення, що поєднує знання, досвід, здатність до правової ідентифікації соціальних взаємодій та готовність до правореалізаційної поведінки; такий підхід уперше дозволив розглядати

правову обізнаність не ізольовано, а як системоутворюючий елемент правової культури та ключову умову її розвитку;

- запропоновано авторську модель комплексних заходів підвищення правової обізнаності населення (2026–2030 рр.), яка інтегрує правову, освітню й цифрову політику держави в єдину стратегічну рамку сталого розвитку правової культури та містить чіткі індикатори ефективності (KPI), зокрема індекси правової обізнаності та цифрової правової спроможності, механізми інституційної підтримки (правові хаби), освітні модулі та інструменти розвитку цифрової правової компетентності, механізми формування інфраструктури цифрової правової компетентності, включно з CPD-курсами для держслужбовців і моніторингом динаміки правової обізнаності, і яка може бути покладена в основу розроблення Національної програми підвищення правової обізнаності з подальшим доповненням її бюджетними й управлінськими механізмами;

- емпіричним шляхом статистично значущо підтверджено, що рівень правової обізнаності громадян прямо впливає на їхні легітимацийні установки: чим вищим є рівень знань про право, тим сильнішою є довіра до правових інституцій та готовність співпрацювати з ними; окремо доведено існування суттєвої залежності між здатністю розпізнавати юридичний зміст повсякденних ситуацій та готовністю звертатися по правову допомогу; отримані результати засвідчують ключову роль когнітивних чинників у формуванні правової поведінки та механізмів правореалізації;

удосконалено:

- підхід до правової соціалізації та правового виховання шляхом трансформації інформаційного впливу із засобу ідеологічного нав'язування на інструмент розвитку критичного правового мислення та внутрішньої мотивації особи; доведено недоцільність використання правової пропаганди як методу виховання через її маніпулятивний та примусовий характер; обґрунтовано розгляд правової обізнаності як комплексного результату правового виховання через переконування як етичної альтернативи

пропаганді, що сприяє свідомому дотриманню права, саморегуляції поведінки громадян та формуванню демократичних установок; визнано, що сугестивні методи можуть мати обмежене застосування у надзвичайних чи кризових умовах, проте їх використання потребує обережності, щоб не знецінювати критичне мислення та усвідомлення цінностей права;

— методологічний підхід до дослідження правової обізнаності шляхом аналізу нормативно-правової бази України крізь призму принципів сталого розвитку, закріплених у міжнародних і національних джерелах, і показано, що вперше було введено методологічну рамку правової обізнаності, яка ґрунтується на синтезі принципів сталого розвитку, прав людини та глобального бачення правової культури; це дозволило виявити, що українське законодавство формує не лише внутрішньодержавну модель правової культури, а глобалізовану концепцію правової обізнаності, зорієнтовану на сталий розвиток, інклюзивність і міжсекторальну співпрацю держави, громадянського суспільства та міжнародних партнерів.

— співвідношення правової ідеології, правосвідомості, правової обізнаності та правової культури шляхом виявлення їх функціональної взаємозалежності та показано, що ці категорії утворюють послідовний ланцюг формування правової поведінки – від ціннісних орієнтирів до практичних соціально-правових практик – що дозволяє поглибити аналіз інтелектуально-ціннісних основ права;

— класифікацію деформацій правосвідомості шляхом виділення окремої групи викривлень, пов'язаних із помилковою впевненістю особи у власних правових знаннях, уявному контролі над правовою ситуацією та переконаності у власній правоті; показано, що такі деформації виникають тоді, коли суб'єкт переоцінює свій рівень правової компетентності та не усвідомлює меж власних знань, що призводить до неправильної оцінки правових ситуацій і підвищує ризики правопорушень; на основі цього підходу розкрито внутрішні механізми формування подібних викривлень у структурі правосвідомості;

– підхід до трактування парадоксів легітимності як когнітивно-нормативного механізму, що спричиняє деформації правової свідомості та культури, проявляючись у зміщенні від ціннісного сприйняття права до його інструментального використання; обґрунтовано, що правова обізнаність виконує стабілізуючу функцію, пом'якшуючи вплив цих парадоксів та відновлюючи баланс між формальною законністю і морально-ціннісним сприйняттям права;

набули подальшого розвитку:

– доктринальні положення, які спираються на системний аналіз нормативно-правової бази України, ґрунтовне переосмислення якого доводить, що після 2017 року відбулося зміщення акцентів у державній політиці від оцінювання рівня правових знань через правову освіту до визнання правової обізнаності як самостійної цінності, що передбачає когнітивне осмислення, критичну оцінку та практичне застосування правових знань у повсякденній діяльності; у такий спосіб засвідчено перехід від інформаційного до інтелектуально-ціннісного типу сприйняття права;

– наукові підходи до розуміння правової обізнаності як чинника, що запобігає викривленням правосвідомості та формує критичне ставлення до права; запропоновано практичний підхід до подолання таких деформацій через застосування інтерактивних методів правової освіти та цифрових інструментів для постійного оновлення правових знань;

– положення про взаємодетермінацію правової обізнаності та юридичної практики і показано, що правова обізнаність створює замкнене коло саморозвитку правової системи, у якому норма права відтворюється через досвід, комунікацію та етичну рефлексію;

– концепція юридичної практики як чинника правової культури, у якій правозастосування (правові позиції), інституції безоплатної правничої допомоги та юридичні клініки розглядаються як практичні механізми

трансформації правових знань у поведінкову активність громадян, забезпечуючи зв'язок між професійною та буденною правосвідомістю;

- уявлення про юридичну практику як соціокультурне явище, що трансформується під впливом цифровізації, глобалізації та партисипативних моделей демократії; доведено, що цифрові технології змінюють не лише інструментарій правореалізації, а й структуру правосвідомості, формуючи нові моделі комунікації між державою та громадянами; доповнено підхід до розуміння правової обізнаності в умовах цифрової трансформації: обґрунтовано її двокомпонентну природу як поєднання правової та цифрової компетентності, що утворюють єдину категорію digital legal consciousness – когнітивно-ціннісний стан особи, яка володіє здатністю критично мислити, оцінювати алгоритмічні рішення та забезпечувати етичний контроль над автоматизованими процесами правореалізації.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження мають комплексне філософсько-правове спрямування, обґрунтовані висновки, пропозиції та підходи можна використовувати у:

- правотворчості – розроблені у роботі положення можуть бути використані під час підготовки державних програм і стратегій підвищення правової обізнаності населення, формування цифрової правової культури та розвитку електронного врядування. Зокрема, результати дослідження можуть слугувати методологічною основою для Національної стратегії правової обізнаності (Додаток Г), створення індикаторів правової й цифрової компетентності громадян;

- правозастосуванні – висновки дисертаційного дослідження мають значення для підвищення якості діяльності судових та правоохоронних органів, практичне впровадження принципу human-in-the-loop у цифрових сервісах дозволяє підвищити прозорість і підзвітність рішень, зміцнюючи довіру громадян до правових інститутів;

– освітній діяльності – матеріали дослідження можуть бути використані у викладанні курсів «Теорія держави і права», «Інформаційне право»; запропонована модель digital legal consciousness може стати основою нових навчальних модулів, спрямованих на формування критичного мислення, цифрової грамотності та етичної відповідальності майбутніх фахівців-правників;

– науково-дослідній сфері – для розроблення і впровадження нових методологічних підходів до правового унормування юридичних цінностей та правових явищ через урахування концепції правової обізнаності, запропонована концепція створює новий напрям у розвитку теорії права – когнітивно-етичний підхід до правової обізнаності, який може бути використаний для міждисциплінарних досліджень на перетині юриспруденції, соціології, філософії та інформаційних технологій.

Особистий внесок дисертанта. Дисертація становить результат самостійної наукової роботи здобувача. Обґрунтовані у дисертаційній роботі положення, висновки здобувач отримав особисто в результаті наукових досліджень. Використання результатів наукових досліджень інших авторів супроводжується посиланнями на відповідні джерела.

Апробація результатів дослідження. Сформульовані у дисертації теоретичні висновки обговорювалися на засіданнях кафедри теорії, історії держави і права та філософії права. Основні положення дослідження, висновки та пропозиції були представлені на міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, зокрема: VI Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 85-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова «Правові засади організації та здійснення публічної влади» (м. Хмельницький, 31 березня 2023 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Осінні юридичні читання – 2023» «Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки» (м. Вінниця, 23 листопада 2023 р.); Всеукраїнська науково-

практична конференція «Права людини в глобалізованому світі: сучасний стан, шляхи реалізації та механізми захисту» (м. Харків, 19 квітня 2024 р.); XVI міжнародна науково-практична конференція «Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти» (м. Ужгород, 26–27 квітня 2024 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Весняні юридичні читання – 2024» «Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки» (м. Вінниця, 25-26 квітня 2024 р.); VIII Міжвузівська науково-теоретична конференція «Права людини, держава та суспільство в умовах воєнного стану» (м. Київ, 22 жовтня 2024 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації опубліковано у 4 статтях у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України та 6 тезах доповідей на міжнародних, всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена поставленою метою і задачами дослідження і складається зі вступу, 3 розділів, що містять 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить – 244 сторінки, з яких основний текст становить 183 сторінки. Список використаних джерел налічує 182 найменування.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОЇ ОБІЗНАНОСТІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СИСТЕМИ ПРАВА УКРАЇНИ

1.1. Методологічні засади та теоретичні підходи до розуміння сутності й змісту правової обізнаності

Попри зростання обсягів правової інформації у відкритому доступі, рівень її осмисленого сприйняття серед громадян залишається недостатнім. У більшості випадків тлумачення правових норм здійснюється на побутовому рівні – шляхом буквального розуміння змісту законодавчих положень без урахування їхнього контексту та системних зв'язків у праві. Саме тому в суспільному дискурсі часто поширюються спрощені або викривлені уявлення про право, наприклад, викривлене розуміння процесу євроінтеграції як відмови від національної правової ідентичності. Не даремно стаття 443 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони передбачає необхідність забезпечення кращої *обізнаності* та розуміння щодо Європейського Союзу в Україні, зокрема його базових цінностей, функціонування та політик [1].

Загальновизнаний принцип права «незнання закону не звільняє від відповідальності», що часто позначається за допомогою латинської формули *ignorantia legis non excusat*, виступає зворотнім боком презумпції знання закону (лат. *ignorantia juris non excusat* – незнання закону не вибачається), згідно із якою кожен вважається таким, що знає закони. Тобто, презюмоване знання закону є принципом права, згідно з яким закон поширюється на кожного, навіть якщо особа і не знає про нього. Він може бути також визначений як «заборона незнання закону».

Європейські країни, законодавство яких ґрунтується на римському праві, використовують також вираз Аристотеля: *nemo censetur ignorare legem* (ніхто не розглядається, як такий, що не знає закон), або *ignorantia iuris nocet*

(незнання закону шкодить). Здається, вже на такому елементарному рівні потреба у володінні правовими знаннями є очевидною. Проте рівень такого володіння, обсяг правових знань, механізм їх розповсюдження потребують більш детального вивчення.

Питання правової обізнаності та виховання є надзвичайно актуальними протягом всього періоду розбудови на українських теренах незалежної правової демократичної держави, і ще більшої значущості вони набувають в сучасних реаліях відстоювання як незалежності України, так і обраного шляху до визнання й запровадження європейських цінностей. Актуальність вивчення категорії «обізнаність у праві» на думку Н. М. Оніщенко «пов'язана, з одного боку, з ускладненням суспільних відносин, трансформаційними змінами у право-державотворенні, з іншого – з підвищенням загальнокультурного та правокультурного рівня представників соціуму» [2, с. 114].

Водночас варто зауважити, що як у наукових джерелах, так і в законодавстві спостерігається певна термінологічна надмірність: правова освіта, правове виховання, правова обізнаність, правова поінформованість, правова грамотність, правова свідомість – і це далеко не вичерпний перелік понять, якими оперують дослідники у цій сфері. Усі вони видаються близькими за змістом, спорідненими за етимологією та функціонально взаємопов'язаними, проте саме така багатоманітність підходів лише підкреслює потребу в їхньому системному аналізі та чіткому розмежуванні.

Отже, необхідним є уточнення поняття «правова обізнаність» шляхом поелементного, етимологічного аналізу, а також через порівняння і зіставлення його з іншими спорідненими поняттями, що стане однією з теоретичних підвалин комплексного дослідження сутності правової обізнаності у правовій системі сучасної України.

Таким чином, методологічною основою дослідження правової обізнаності виступають діалектичний метод – для виявлення внутрішніх суперечностей між правовою освітою, правовою поінформованістю, правовою

грамотністю, правовим вихованням та обізнаністю, а також структурно-функціональний аналіз – для визначення компонентів правової обізнаності.

Виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору – є метою освіти згідно із преамбулою Закону України «Про освіту» [3].

Правова освіта населення полягає у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків.

З огляду на це правове виховання і правова інформатизація можуть розглядатися складовими правової освіти, хоча й не охоплюються нею.

У 2001 році Указом Президента України № 992/2001 було затверджено Національну програму правової освіти населення [4], згідно із якою правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства. Надання правової освіти має здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти. Складовою частиною правової освіти є самоосвіта громадян з питань права і держави.

Водночас, освіта все ж здебільшого пов'язана із діяльністю системи закладів освіти, адже навіть у статті 53 Конституції України, яка передбачає право кожного на освіту, у частині третій в якості суб'єктів згадуються саме «учні та студенти» [5]. Аналогічно, підвищення рівня правової підготовки насамперед учнівської та студентської молоді зазначається у якості завдання у Національній програмі правової освіти населення.

У Рішенні КСУ № 5-рп/2004 від 04.03.2004 право на освіту також пов'язується із «професійною орієнтацією», а освіта визначається як цілеспрямований процес виховання і навчання з метою набуття встановлених державою освітніх рівнів. Доступність освіти, зазначається у мотивувальній частині вказаного Рішення, «держава забезпечує фінансуванням державних і комунальних навчальних закладів» [6].

Тому термін «правова освіта», хоча і є припустимим і прийнятним для позначення різноманітних заходів й усього комплексу засобів, спрямованих на формування й підвищення правової культури і правової свідомості усіх членів суспільства, що прагне бути громадянським, він не є так би мовити «безпроблемним» і ідеальним. Тому на тлі припустимості його використання, варто відшукати альтернативну категорію, що не має вищевказаних недоліків.

З огляду на це, правова освіта має такі характерні ознаки: є одночасно процесом і результатом засвоєння систематизованих правових знань, формування відповідних умінь і навичок; процес є цілеспрямованим та впорядкованим; правова освіта має системний та нормативно унормований характер і здійснюється у закладах освіти різних типів. Її мета полягає в оволодінні індивідом необхідним обсягом правових знань, формуванні високої правової культури та правосвідомості, а також установок правомірної поведінки [7, с. 224].

Таким чином, правову освіту можна визначити як цілеспрямований, впорядкований та нормативно закріплений процес засвоєння правових знань, формування практичних умінь і навичок адекватної юридично значущої поведінки. Правова освіта здебільшого спрямована на теоретичне ознайомлення із правовою дійсністю, тобто це в першу чергу спосіб розповсюдження, передачі суб'єктам елементарних правових знань.

Досить поширеним у науковій літературі є термін «правове виховання» — це постійний вплив на людину з метою формування у неї правової культури та активної правомірної поведінки. Основна мета правового виховання — надати людині необхідні юридичні знання і навчити її поважати закони та

дотримуватися їх, тобто сформувати достатньо високий рівень правової культури, здатний значно знизити кількість правопорушень.

Способами правового виховання, стверджує Т. А. Коляда, є: «правова освіта (або інакше: правовий всеобуч), правова пропаганда, правомірна поведінка громадян, їх особиста участь у здійсненні (реалізації) і охороні правових норм, виховання. При цьому правосвідомість є функціональним елементом механізму правового виховання, а результатом дії механізму правового виховання є рівень правової вихованості особи, її правова культура» [8].

Вже на початковому етапі ознайомлення з доктринальними уявленнями про правове виховання стає очевидним, що попереднє припущення про правове виховання як складову правової освіти, сформульоване на підставі нормативної дефініції, є неповним. Насправді правове виховання є більш складною категорією та виступає складовою правової соціалізації особи. Воно спрямоване на глибоке усвідомлення значущості права на різних рівнях, формування свідомого ставлення до прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, повагу до правового порядку та сумлінну реалізацію норм права. Ю. В. Кривицький стверджує, що «правовиховний процес, головною метою якого є переміщення правовий цінностей із зовнішньої для людини сфери у площину її внутрішніх уявлень, виступає важливим механізмом праводержавотворення, а також засобом подолання деформацій правосвідомості та правової культури» [9, с. 105].

Із правовою соціалізацією особи пов'язує правове виховання також професор І. М. Жаровська: «соціокультурна ідентифікація членів громадянського суспільства або правова соціалізації особи (як поступова інтеграція особистості в широкий соціальний контекст, перехід до повноцінної участі в функціонуванні громадянського суспільства і держави)» є, на думку вченої, результатом саме правового виховання [10, с. 7].

У юридичній словниково-енциклопедичній літературі під правовим вихованням традиційно розуміють систему державних та недержавних

заходів, спрямованих на формування у громадян належного рівня правосвідомості та правової культури. Це цілеспрямована, систематична діяльність держави, її органів і посадових осіб, а також інших суб'єктів права та громадянського суспільства, що забезпечує усвідомлення низки соціально-правових цінностей і норм, які є підґрунтям правової поведінки та позитивної соціалізації особи.

У вітчизняній юридичній науці представлено різні підходи до визначення правового виховання – як у широкому, так і в вузькому значеннях; у юридичному, психологічному та педагогічному вимірах. При цьому воно трактується через родові поняття «діяльність», «вплив», «процес», «механізм», «функція», «політика». Загалом правове виховання розглядається як складний соціокультурний феномен, невіддільний від таких комплексних юридичних явищ, як правова культура, правова свідомість і правова соціалізація.

Об'єктом правового виховання є свідомість людини, її інтелект і здатність сприймати, оцінювати та реалізовувати правові явища. За результатами міждисциплінарних досліджень, «правове виховання визначається як здійснювана на основі норм і принципів права за допомогою спеціальних форм і методів послідовна, систематична та цілеспрямована діяльність суб'єктів права, спрямована на підвищення рівня правової свідомості та правової культури окремих індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому, а також на формування соціально активної та правомірної поведінки» [11, с. 400].

Отже, правове виховання виступає необхідною передумовою правової соціалізації, є важливим чинником (або навіть системою чинників) формування правової свідомості і правової культури населення, що забезпечується цілеспрямованою та систематичною діяльністю держави й суб'єктів громадянського суспільства. Правове виховання має далекоглядну й глобальну мету – поширювати правові цінності, зменшувати прояви правового нігілізму, чинити вплив на суб'єктів правовідносин з точки зору саме

загального блага, сприяючи правовій соціалізації осіб за рахунок виключно активної правомірної поведінки.

О. М. Нестеренко, Н. А. Горбова визначають механізм правового виховання як «певний процес (сукупність стадій, функціональних елементів), у результаті здійснення якого із суспільної правової свідомості переносяться правові ідеї й настанови у свідомість виховуваних» [12, с. 16].

Більш «людиноцентричним» здається термін «обізнаність в праві», тобто «засвоєння людиною різнобічних правових знань з метою їх використання в усіх сферах життєдіяльності задля найбільш повної реалізації прав, свобод і законних інтересів», стверджує Н. М. Оніщенко, яка, зокрема, була членкинею Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення [2, с. 116].

На відміну від правового виховання, яке навіть етимологічно більше характеризує вплив на суб'єктів як процес, а результатом вже є правова соціалізація і підвищення правосвідомості та правової культури, термін «обізнаність у праві» означає певний рівень володіння правовим матеріалом, бажано хоча б мінімумом правових знань, достатнім для ефективного захисту своїх прав. Тобто правове виховання, безумовно, сприяє підвищенню правової обізнаності, але передбачає більшу питому вагу впливу «зверху», тоді як правова обізнаність фіксує реальну правову компетентність особи в конкретний момент, а динаміка забезпечується внутрішньою метою суб'єкту – збільшити реальний обсяг своєї спроможності в сфері права.

Згідно із тлумачним Словником української мови, «обізнаний – який знається на чому-небудь, добре ознайомлений з чимось» [13, с. 504]. У Словнику синонімів обізнаний подається як синонім до «компетентний», а обізнаність – до «ерудиція» [14, с. 106, 170]. У Словнику іншомовних слів також саме через обізнаність (поінформованість, обізнаність, авторитетність) визначається термін «компетентність», а компетенція характеризується як добра обізнаність із чим-небудь [15].

Правова обізнаність розглядається як новий рівень засвоєння правових знань, що перевищує традиційні рамки правової освіти, орієнтованої переважно на передавання базової теоретичної інформації про правові норми та правила. Вона формується як процес осмислення, інтерпретації та практичного використання правових знань, що відображає не лише обсяг інформації, а й інтелектуально-ціннісний потенціал особистості.

Історично в Україні документи, які регламентували оцінку рівня правових знань населення, зосереджувалися на правовій освіті. Такі документи діяли певний період, проте пізніше були скасовані. Починаючи з 2017 року, у нормативних актах та стратегіях все частіше з'являється термін «правова обізнаність», що свідчить про перехід на новий рівень усвідомлення і організації правових знань населення. Тобто сучасний підхід до правової обізнаності зміщує акцент із формального засвоєння інформації на когнітивне осмислення, оцінку та застосування правових знань у реальному житті, що формує більш глибоке, інтелектуально-ціннісне сприйняття права.

С. Малона, І. Бесєдіна, В. Прилипко, В. Осташова зазначають: «Legal education has traditionally been positioned in the social dimension. However, in today's world, there is a reorientation towards personal orientation of the educational and legal potential» [16, с. 271], тобто якщо традиційно правова освіта мала соціальну спрямованість, то у сучасному світі спостерігається переорієнтація на особистісний вимір освітнього та правового потенціалу. Отже йдеться про антропологічний зсув у правовій культурі: від колективного виховання до індивідуальної обізнаності.

Із урахуванням цього, методологічна база дослідження правової обізнаності вимагає використання філософських підходів, в основі яких лежить антропоцентрична парадигма права, що розглядає людину не як об'єкт правового впливу, а як активного суб'єкта правотворення і правореалізації. Правова обізнаність у цьому контексті постає як інтелектуально-ціннісна характеристика особистості, що забезпечує її автономність і здатність до самостійного правового вибору. Методологічною опорою тут слугують

концепція «права як міри свободи» (Гегель, Скакун), гуманістичне розуміння права як духовного феномена (Кельзен, Рабінович). Право розглядається не як зовнішня система норм, а як внутрішній спосіб мислення і поведінки – звідси й підхід до правової обізнаності як когнітивно-ціннісної структури свідомості. Досліджуючи онтологічно-правовий зміст ідей свободи у вченні Г. Гегеля, Ю. В. Гоцуляк та Т. В. Міхайліна дійшли висновку, що «для правовідносин критично важливими є категорії правоздатності та дієздатності. Без явища самосвідомості вони були б немислимі, оскільки в людини не було б можливості усвідомлювати власні дії та їх значення. Отже, саме свобода як невід’ємна властивість людини покладає суб’єктність, що дозволяє змістовно розгорнути внутрішню (правосвідомість) та зовнішню (правова поведінка) сторони правової реальності» [17, с. 6].

Логічним продовженням методологічної рамки виступає також фокус на зв’язок між знанням і мисленням, тобто між інформованістю і обізнаністю. Це обумовлює звернення до епістемологічного підходу, який розглядає знання не як пасивне володіння інформацією, а як активний процес осмислення, інтерпретації та застосування. Теоретичні витoki беруть початок від когнітивної теорії знання (П. Джонсон-Лерд, Ж. Піаже), критичної педагогіки (П. Фрейре) та теорії критичного мислення (Д. Халперн, С. Терно). Правова обізнаність інтерпретується як інтеграція когнітивних процесів і мисленнєвих стратегій, що дозволяють особі адекватно сприймати правову реальність, робити висновки та приймати рішення. Саме у цьому аспекті правова обізнаність дорівнює формі правового мислення, а не лише рівню знань.

Згідно із дослідженням, проведеним у Північно-Східному університеті (Бостон, штат Массачусетс, США) стосовно того, чи підвищення рівня освіти жінок покращує правову обізнаність щодо законів, спрямованих на запобігання домашньому насильству, «освіта жінок може підвищити здатність отримувати доступ до нової інформації про нещодавно прийняті закони та послуги та обробляти її. У свою чергу, покращення правової обізнаності може збільшити переговорну силу жінок у домогосподарстві та зменшити їхню

схильність до насильства з боку партнера». Це дослідження надає перші причинно-наслідкові докази впливу розширення обов'язкової шкільної освіти, яке екзогенно підвищило середній освітній рівень, на правові знання та його наслідки для домашнього насильства в Туреччині [18, с. 2].

Водночас зазначається важливий факт: краща здатність охоплювати або обробляти знання не завжди перетворюється на дію. Таким чином, освіта не завжди гарантує необхідні зміни у реальній поведінці. Хоча освіта відіграє важливу роль у покращенні правових знань, що є першим кроком до підвищення обізнаності щодо прав жінок, цього може бути недостатньо для зміни загального добробуту жінок, якщо знання не можуть гарантувати доступ до правових установ [18, с. 6].

Отже, навіть у випадку, коли суб'єкт має достатній рівень теоретичних знань, набуття їх саме по собі ще не гарантує формування правової обізнаності. Таким чином, правова освіта виконує пізнавально-інформаційну функцію, забезпечуючи розуміння основ правопорядку, натомість правова обізнаність формується тоді, коли знання переходять у усвідомлену практику – здатність розпізнавати правову ситуацію, критично осмислювати свої дії та прогнозувати їхні юридичні наслідки. Це підтверджує, що правова освіта є лише складовою частиною більш ширшого поняття – правової обізнаності, яка інтегрує знання, досвід і критичне мислення в єдину систему орієнтації особи у правовому полі.

За словами освітнього омбудсмена України Сергія Горбачова, «право і його захист неможливі поза обізнаністю, право неможливе поза його розумінням і вмінням діяти як з боку того, хто потребує захисту свого права, так і з боку того, хто це право захищає» [19]. Тобто невід'ємною характеристикою правової обізнаності є «вміння діяти», здатність і готовність реалізовувати або захищати свої права.

У деяких, здебільшого англомовних джерелах, зустрічається термін правова спроможність (*“legal capability”*), яку визначають як сукупність особистих характеристик, необхідних людині для ефективного вирішення

питань, пов'язаних із правом. Правоспроможність стосується здатності людей розуміти, коли вони зіштовхуються з проблемою, що має правовий вимір, знаходити правову інформацію та вживати необхідних заходів, щоб вирішити цю проблему, в тому числі тих, що не передбачають залучення системи правосуддя чи правоохоронних органів [20, с. 30]. Даний термін здається цікавим з точки зору дослідження правової обізнаності, адже як вже зазначалося раніше, саме обізнаність у праві за своєю сутністю здається більш «зверненою» до суб'єкту, а не до суспільного блага як правове виховання.

Розвитку концепції, спорідненої з правовою обізнаністю, сприяла діяльність британських організацій, які займаються громадською правовою просвітою та ставлять за мету підвищення правоспроможності громадян (*legal capability*). Теоретичною основою цього підходу є концепція «підходу на основі можливостей» (*capability approach*), розроблена економістом Амартією Сеном. Її суть полягає у тому, що рівень людського розвитку визначається не лише формальним наданням людині прав чи ресурсів, а фактичною спроможністю реалізувати свої можливості й досягти бажаних результатів.

У правовому вимірі це означає, що правоспроможна особа не просто знає про свої права, а вміє розпізнати правову ситуацію, знає, як діяти в межах закону, і має практичні інструменти для досягнення результату. На відміну від правоздатності (формальної здатності мати права й обов'язки), правоспроможність відображає практичний вимір правової компетентності, тобто наскільки людина реально здатна реалізувати надані їй права у конкретних життєвих обставинах. Це повністю узгоджується із попередніми висновками про те, що правова обізнаність передбачає не лише знання норм, а й здатність ідентифікувати правовий вимір соціальних взаємодій, у які особа вступає щодня, та ефективно застосовувати набуті знання у практичних ситуаціях. Вона виходить за межі формальної поінформованості про законодавство й охоплює вміння розпізнати правовий характер певної ситуації, обрати відповідну модель поведінки, використати наявні правові механізми та оцінити можливі наслідки власних дій. Отже, сучасне розуміння

правової обізнаності тісно пов'язане з концептом правоспроможності як інтегрованої здатності людини діяти в межах права, поєднуючи знання, навички, досвід і впевненість у власній правовій компетентності.

Різні дослідники пропонують різні аспекти правоспроможності, проте в їхніх підходах є багато спільного: зокрема, вони передбачають, що правоспроможна людина повинна мати певний рівень обізнаності щодо правових питань та доступних правових послуг, здатність ідентифікувати правовий вимір ситуації, зрозуміти та скористатися механізмами вирішення проблеми; окрім цього, вона мусить мати неспецифічні для правової сфери навички та особистісні характеристики, такі як уміння планувати та керувати своїми справами, вміння ефективно спілкуватися, впевненість у собі та емоційна стійкість. У контексті правопросвітництва підвищення правоспроможності людей означає, що необхідно не лише надавати охочим інформацію про їхні законні права, обов'язки та юридичні процедури для захисту прав, але й навчати їх розпізнавати правові ситуації у повсякденному житті, підвищувати довіру до правової системи та надавачів юридичних послуг, розвивати навички ефективної та впевненої комунікації щодо питань права, пошуку та критичного осмислення відповідної інформації тощо [20, с. 30].

Важливо розуміти, що правоспроможність не дорівнює правоздатності як здатності мати права і обов'язки (а такі помилкові ототожнення можна зустріти в науковій літературі). Д. С. Слінько стверджує, що «в теорії права окремі вчені визначають правоздатність як особливе суб'єктивне право, а саме можливість мати право на права» [21, с. 151]. Водночас автор ототожнює правоздатність із правоспроможністю, стверджуючи «цивільне право визначає правоспроможність як здатність мати права та нести обов'язки». Таке ототожнення понять є безпідставним.

За І. Ю. Марком, «спроможність – це еталон, стандарт або вимога до здатності досягнення необхідного результату (виконувати визначені завдання за певних умов обстановки, ресурсного забезпечення та відповідно до

встановлених стандартів, вимог), або головні, основні, додаткові встановлені вимоги/властивості; можливість – фактичне (наявне від потреби (вимоги)) досягнення необхідного результату, (відповідність головному, основним, додатковим визначенням спроможності); здатність – критерій або оцінка (кінцевий стан) досягнення необхідного результату, (рівень досягнення головного, основних, додаткових вимог/властивості заданої спроможності для визначення необхідних заходів)» [22, с. 81].

Отже, здатність бути носієм суб'єктивних прав – це правоздатність, а правоспроможність є комплексною характеристикою особистості, що відображає її здатність не лише мати права, а й усвідомлювати, інтерпретувати та ефективно реалізовувати їх у різних соціальних контекстах. Вона включає соціальні та комунікативні навички, необхідні для взаємодії з іншими людьми, правовою системою та інституціями. Правоспроможність проявляється як практична здатність особи діяти у правовому полі з урахуванням власних інтересів та суспільних норм, забезпечуючи ефективну реалізацію прав і формування довіри до правової системи.

Правоздатність і правоспроможність – це два взаємопов'язані, але різні аспекти правової суб'єктності: правоздатність визначає зовнішню юридичну можливість мати права, а правоспроможність реалізує цю можливість через внутрішню здатність особи діяти у правовому полі свідомо, компетентно та ефективно. Тобто правоспроможність – це свого роду «внутрішнє втілення» правоздатності у соціальній практиці.

Щодо англomовного поняття «legal awareness», яке трапляється у соціально-правових дослідженнях та у правопросвітницькій практиці і найчастіше вживається як синонім правової грамотності у значенні «правова обізнаність», воно стосується когнітивного складника взаємодії людини та закону. На пострадянських теренах це словосполучення також застосовується як переклад концепту «правова свідомість» і позначає, окрім знань, установки, почуття, ідеї, уявлення людей про право. Це дає підстави М. В. Шпікер стверджувати, що «поняття правоспроможності включає у себе суб'єктивне

правове успроможнення та правову грамотність / обізнаність як окремі виміри, оскільки ефективне вирішення питань, пов'язаних із правом, потребує принаймні базового рівня знань та впевненості у власній здатності впоратися із проблемою» [20, с. 31]. Водночас правоспроможність є вужчим концептом, аніж правова свідомість, оскільки бере до уваги не всі аспекти правового світогляду, сприйняття та поведінки, а лише ті, які мають прикладне значення, тобто допомагають людині задовольняти її потреби найкращим можливим способом.

Отже, маємо певну формулу, що схематично зображує зміст та співвідношення понять: правоспроможність = правові знання + здатність їх використати + можливість (висока ймовірність) отримати результат.

Д. Плезанс та співавтори наголошують, «щоб бути правоспроможними, людям не потрібно бути експертами в кожній сфері права, але потрібно бути здатними зрозуміти, чи хочуть вони діяти задля вирішення правової проблеми, і чи намагатися використовувати закон і систему правосуддя» [20, с. 32].

З огляду на те, що правова обізнаність охоплює правову спроможність як практичну здатність особи діяти у правовому полі і включає соціальні та комунікативні навички, її дослідження неможливо без методологічних орієнтирів соціологічного підходу. Теорія соціальної дії М. Вебера (зв'язок свідомості і поведінки), концепція правової соціалізації (С. Алексєєв, В. Тихий), підхід «знання через практику» (практична філософія Аристотеля, прагматизм Д. Дьюї), соціологія права Є. Ерліха закладають методологічну опору трактування правової обізнаності як умови соціальної дії, що забезпечує ефективну взаємодію особи з правовими інститутами.

Тут ключова ідея полягає у тому, що знання без практики не породжує правової обізнаності, а тому її структура охоплює діяльнісний і результативний компоненти, і саме вони забезпечують вихід із когнітивної площини у правову дію. Ю. В. Гоцуляк в дослідженні категорії правового буття та її ключових атрибутів доходить висновку, що «право починається зі співіснування індивідів, особливого характеру їх зв'язків», отже правове буття

«зберігає свій зміст і розкривається через людське співбуття, знаходить свою реальність у соціальних зв'язках» [23, с. 216].

Правознавці підкреслюють, що правова обізнаність виступає важливим комплексним компонентом механізму правової соціалізації особи. Вона охоплює процес засвоєння, сприйняття і реалізації суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, норм, моделей поведінки, а також переживань, почуттів і емоцій, що супроводжують оцінку правових явищ. Водночас саме обізнаність у праві здатна спрямовувати процес правової соціалізації у цілеспрямоване та позитивне русло. Таким чином, «дослідження питань правової соціалізації безпосередньо пов'язане з феноменом «правової обізнаності» в певному соціальному середовищі, де ці процеси відбуваються» (Н. М. Оніщенко [2, с. 117]).

Правова обізнаність не є статичним набором знань, отриманих у результаті навчання чи ознайомлення з нормативними актами. Вона постає як динамічний процес формування індивідуального досвіду взаємодії з правовою системою. Голіков О. С., досліджуючи знання і практики з точки зору діяльнісного конструювання відомого та невідомого на прикладі правової обізнаності, наполягає, що «знання соціального актора формується через його життєві практики». Автор доходить висновку, «узвичаєні діяльнісні алгоритми (а зовсім не ретрансльовані стереотипами або освітою, медіа або традицією одиниці інформації) є ключовим «місцем» трансферу знаннєвих фрагментів» [24, с. 29]. Ця цитата дає філософсько-соціологічне підґрунтя для розуміння того, що правова обізнаність не зводиться до формальної поінформованості чи засвоєння знань у межах освіти, а є результатом повсякденного досвіду взаємодії людини з правом у реальному житті. Це означає, що правова обізнаність не є пасивним результатом навчання чи інформаційного впливу. Вона формується у процесі практичного засвоєння права – через особисту участь у правовідносинах, досвід звернення до судових або адміністративних процедур, практику реалізації та захисту власних прав. Саме тому правова освіта, правова інформатизація (медіакампанії, лекції чи

інформаційні кампанії) не можуть бути ефективними, якщо не підкріплюються можливістю застосування права на практиці.

Проте зазначене зовсім не означає, що правова обізнаність можлива лише для тих суб'єктів, які в силу життєвих обставин мусяли звертатися до правозастосовних органів, бо правова обізнаність все ж має суттєву відмінність від інших соціальних знань і практик. Йдеться про те, що «зустріч із правом» відбувається чи не щодня, у побутових, трудових, споживчих, інформаційних відносинах, однак не завжди усвідомлюється як така. Як демонструє статистичне спостереження, проведене в межах дисертаційного дослідження, значна частина опитаних не розуміє, що навіть користування громадським транспортом є реалізацією цивільно-правових норм щодо укладення договору перевезення пасажирів (43 % респондентів), і якщо й сприймає такий вид відносин в правовій площині, то здебільшого у прив'язці до правил дорожнього руху. Тому правильно уточнює О. С. Голіков, «правова обізнаність (як невеликий фрагмент знаннєвого ансамблю актора) залежить від факторів, які навряд чи є значущими для інших фрагментів знання актора (на кшталт сутяжництва або включеності в формальні практики), і в цьому сенсі навряд чи можливо побудувати універсальну теорію структури знання, незалежно від площини та сфери його застосування» [24, с. 29].

Це добре показує, що правова обізнаність не обмежується ситуаціями «контакту з правосуддям», а є частиною повсякденних практик. Якщо розвинути цю думку у аналізі сутності правової обізнаності, можна побачити, що навіть постійна «зустріч із правом» не завжди переходить у правове усвідомлення, і саме тут криється головна проблема сучасної правової соціалізації.

Праві Н. Варакута та Н. М. Оніщенко, що «нині рівень правової обізнаності особи, в першу чергу, залежить від неї самої та її прагнення до саморозвитку, адже доступ до інформаційних джерел через всесвітню мережу Інтернет сьогодні дозволяє швидко отримати будь-яку інформацію. Крім того, штучний інтелект та його доступність який здатний забезпечити коректне й

оперативне розв'язання різних юридичних завдань набирає все більших обертів та теж сприяє обізнаності особи на сучасному етапі розвитку» [25, с. 57]. Треба зауважити, що сучасний стан цифровізації хоча і створює потужне підґрунтя для самоосвіти, зокрема правової, але несе й низку ризиків. Так, О. Коцюба серед основних проблем формування правової ідеології в Україні виділяє «негативний вплив процесів інформатизації та глобалізації на процес формування національної правової ідеології» [26, с. 100–104]. Такий момент треба враховувати, бо в умовах повномасштабної війни ворог дійсно може вдаватися до поширення псевдонаукових ідей для досягнення своїх воєнно-політичних цілей. Поглиблене вивчення цих нюансів буде здійснено у третьому розділі дисертаційного дослідження.

Отже, «життєві практики» соціальних акторів у сфері права трапляються повсюдно, нерідко набуваючи рутинного характеру: укладення договорів роздрібної купівлі-продажу, реалізація прав споживачів, сплата податків, користування транспортом тощо. Для підкріплення рівня правової обізнаності недостатньо лише перебувати у правових відносинах, необхідно усвідомлювати їхню правову природу та розуміти власні права й обов'язки в межах кожної з таких ситуацій. Правова обізнаність, таким чином, передбачає не лише знання норм, а й здатність ідентифікувати правовий вимір соціальних взаємодій, у які особа вступає щодня.

Показовими у цьому контексті є результати статистичного спостереження, проведеного в межах дисертаційного дослідження. Відповідаючи на запитання про купівлю товарів споживчого призначення, більшість респондентів упевнено заявляли про «право кожного повернути товар протягом 14 днів» і вимагати повернення коштів, однак лише поодинокі учасники зазначали умову наявності суттєвого недоліку товару, що насправді є юридичною підставою для таких дій. Переважна більшість (79%) як умову вказувала лише збереження товарного вигляду та наявність фіскального чеку (Додаток В). Така ситуація свідчить, що навіть у звичних повсякденних

практиках спостерігається поверхнєве розуміння змісту правових норм, що формує ілюзію правової компетентності, не підкріплену реальними знаннями.

У дослідженнях стосовно правоспроможності (наведених вище) зустрічається інформація щодо кореляції рівня правоспроможності (а саме її підвищення) із наявністю здатності критичного осмислення відповідної правової інформації. Здається правильним заглибитися у цей аспект порушеного питання.

Відповідно до позиції Комісії з громадського розуміння Американської асоціації юристів (*American Bar Association, Commission on Public Understanding*), правова обізнаність – це «здатність робити критичні судження щодо суті закону, судового процесу та доступних правових ресурсів, а також ефективно використовувати правову систему та формулювати стратегії для її покращення». Канадська асоціація юристів (*Canadian Bar Association*) визначає правову грамотність як «здатність розуміти слова, що використовуються в правовому контексті, робити з них висновки, а потім використовувати ці висновки для вжиття заходів».

З невеликими змінами у визначенні Multiple Action Research Group (MARG, неурядова організація, що займається просуванням правової обізнаності), правову обізнаність можна визначити як «критичне знання правових положень і процесів у поєднанні з навичками використання цих знань для поваги і реалізації права» [27].

Щодо критичного мислення, викликає цікавість визначення відомого професора Л. Капоте з Університету Ла-Лагуна (Іспанія), на думку якого «право – це дисципліна, в якій критичне мислення має бути важливим інструментом для розробки дійсно справедливих правил і їх справедливого застосування» [28, с. 204].

Обізнаність, навіть за семантикою, це «щось про знання». Проте знання не статично. Але обізнаність у праві – це в першу чергу про мислення, про зв'язок між знанням і мисленням. Знання – це «стан розуміння», властивий лиш свідомості конкретної людини.

Тобто йдеться не просто про володіння правовою інформацією, а саме про здатність критично мислити навколо правових категорій (теорія держави та права розглядає властивість критичного мислення як важливу характеристику членів громадянського суспільства), а також про реалізацію, про результат правового знання. Здається, ці нюанси і відрізняють поінформованість від обізнаності, адже остання обов'язково охоплює правоспроможність. Такий підхід акцентує відмінність між поінформованістю (пасивним знанням) і обізнаністю (активним, критичним оперуванням знанням).

Критичне мислення логічно влітається сюди як когнітивний механізм, який перетворює знання на дію. Критичне мислення є інструментом досягнення бажаних результатів через рефлексію, оцінку, прийняття рішень. У правовому контексті це означає: не просто знати норму, а вміти оцінити її релевантність до конкретної ситуації, зробити висновки і передбачити правові наслідки.

Дієго Феліпе А.-К., Тацій В. Я., Магда Джулісса Р.-Б., Данильян О. Г. стверджують, «критичне мислення притаманне порядку свободи, за якої визнається чільне місце особистості в суспільстві, а також ідеал, який поступово розширюється в глобалізованому світі, де попри реальну латентну соціальну нерівність наявні велика правова обізнаність та політика щодо важливості забезпечення вільної реалізації особистості, що сприяє розширенню критичного мислення» [29, с. 19].

У контексті вивчення правової обізнаності, цікавим є висновок фахівця, який приділяє велику увагу дослідженням критичного мислення С. О. Терно, що «критичне мислення використовується для вирішення практичних завдань: розв'язання проблемних задач, формулювання висновків, імовірнісної оцінки та ухвалення рішень. Отже, критичне мислення використовується для вирішення конкретних ситуативних завдань, а це передовсім практичне мислення» [30, с. 310].

Таким чином правова обізнаність поєднує когнітивний, діяльнісний і результативний компоненти, що можна виразити формулою: правова обізнаність = критичне знання + правова компетентність + правоспроможність.

У цьому підході правова компетентність і правоспроможність є близькими, але не тотожними поняттями. У посібнику «Legal Needs Surveys and Access to Justice», опублікованому під егідою Генерального секретаря ОЕСР використовується словосполучення юридичної компетентності, яке, як зазначається, зосереджене на «діапазоні можливостей» (за D. Pleasence та ін., 2014), необхідних для того, щоб ухвалювати й реалізовувати обґрунтовані рішення щодо розв'язання юридично значущих проблем. І хоча єдності у визначенні складових юридичної компетентності не існує, більшість сучасних підходів узгоджено визнають такі її ключові елементи: здатність розпізнавати юридичні питання; обізнаність із правом, юридичними послугами та процедурами; уміння знаходити інформацію про закон, послуги та процеси; здатність упоратися з юридичними проблемами, що передбачає, зокрема, впевненість, комунікативні навички та стійкість [31, с. 86].

Правову компетентність можна визначити як інтеграцію знань, умінь і навичок, що дозволяють людині діяти у правовому полі ефективно (планувати, комунікувати, ухвалювати обґрунтовані рішення, використовувати правові механізми), а правоспроможність, натомість, це практична реалізація цієї компетентності, тобто реальна здатність втілювати права й отримувати результат.

Отже, у трикомпонентній моделі критичне знання – це когнітивна база (усвідомлене розуміння права), правова компетентність – це інструментальна складова (уміння діяти, застосовувати знання), правоспроможність – це результативна складова (досягнення правового ефекту, реальне здійснення прав).

Наведена формула правової обізнаності з методологічної точки зору є методологічною моделлю, яка виражає єдність трьох вимірів: когнітивного

або епістемологічного (знання, розуміння права), операційного (здатність діяти у правовому полі) та екзистенційного (реалізація свободи через право). Це обумовлює застосування методу когнітивно-психологічного аналізу для розкриття ролі мислення у формуванні правової компетентності та методу системного підходу для інтеграції знання, мислення та діяльності у єдину методологічну конструкцію.

Підбиваючи підсумки на поточному етапі наукового екскурсу крізь вітійоватість термінології, варто навести вислів Н. М. Оніщенко, яка досліджуючи обізнаність у праві, зазначила наступне: «сьогодні вкрай важливий не «мінімум» правових знань, а «максимум», не «абетка», а «енциклопедія» права. Можливо тоді сприйняття права буде якраз визначатися тим, що право – це «фортеця», «захисник», «оберіг» від чиновницького свавілля, це провідник «у простір свободи, безпеки та правосуддя», це індикатор дотримання й забезпечення прав і свобод людини, показник досягнутого рівня гендерної рівності, а головне – ідеалів верховенства права в суспільстві» [2, с. 116].

Несистематизована правова інформація – це просто звичайні відомості. Тільки певним чином організовані відомості мають значення. Але в залежності від форми організації одна й та ж правова інформація може мати різний зміст. Для різних філософів, юристів, соціологів, політологів та для різних цілей одну й ту ж інформацію потрібно організовувати по-різному. Тому, «енциклопедія права повинна містити в собі кардинальні методологічні установи за допомогою яких створюються універсальні природно-правові знання сьогодення, але які обов’язково перевіряються на цінність моралі суспільства та часу» [32, с. 164].

Трактування обізнаності у праві через поелементний підхід, де право – це не про законодавство і навіть не про основи правознавства, а про енциклопедію права, додає новизни і сучасності досліджуваній категорії. Очевидно, Україна знаходиться на важкому етапі переходу до нової формації, яка базується вже не на суб’єктивних правах та декларативних гаслах, а на

реальних цінностях як то людська гідність та верховенство права. А їх укорінення в суспільній та індивідуальній правосвідомості можливе лиш через обізнаність як володіння і постійний доступ до правової інформації, її аналіз через синтез (критичне продуктивне мислення) та правоспроможність як усвідомлену здатність досягати необхідного правового результату.

Узагальнюючи умовиводи, отримані в ході дисертаційного дослідження за підрозділом 1.1, можна зробити наступні висновки.

Методологія дослідження правової обізнаності, викладена у поточному підрозділі дисертації, ґрунтується на комплексному поєднанні кількох підходів, що дозволяють розглядати правову обізнаність як багатовимірне явище. Основні методи охоплюють: діалектичний метод – використовується для виявлення внутрішніх суперечностей між різними формами правових знань і практик (правова освіта, правова поінформованість, правова грамотність, правове виховання, правова обізнаність) та їх взаємозв'язків; структурно-функціональний аналіз – застосовується для виділення ключових компонентів правової обізнаності та визначення їх ролі в системі правового знання та поведінки; філософсько-правові підходи – ґрунтуються на антропоцентричній парадигмі, концепції «права як міри свободи», гуманістичному розумінні права, що розглядає людину як активного суб'єкта правотворення і правореалізації; епістемологічний підхід – орієнтує на правові знання як активний процес осмислення, інтерпретації та практичного використання, поєднуючи когнітивні процеси та мисленнєві стратегії; соціологічно-функціональний підхід – спирається на теорію соціальної дії, концепцію правової соціалізації та підхід «знання через практику» і підкреслює, що знання без практики не породжує правової обізнаності; її формування відбувається через повсякденний досвід взаємодії з правом; порівняльно-правовий та міждисциплінарний підхід – включає аналіз міжнародних концептів, таких як правоспроможність (legal capability) та правова грамотність (legal awareness), що дозволяє оцінити ефективність правової обізнаності на практиці.

Таким чином, методологія дослідження поєднує філософські, соціологічні, епістемологічні та правознавчі підходи, загальні та спеціальні методи, що забезпечує комплексне розуміння правової обізнаності як інтегрованого явища: вона включає знання, практичні навички, когнітивно-ціннісні компоненти та здатність діяти у правовому полі.

Правова обізнаність є складним багатовимірним феноменом, що поєднує знання про право, усвідомлення його ролі у регулюванні суспільних відносин та здатність застосовувати ці знання у повсякденній практиці. Її зміст охоплює когнітивний, діяльнісний і результативний компоненти, що уможлиблює визначення формули: правова обізнаність = критичне знання + правова компетентність + правоспроможність.

На відміну від правової освіти, яка спрямована переважно на передачу теоретичних знань, і правового виховання, що формує ціннісне ставлення до права, правова обізнаність є більш комплексним явищем. Вона втілює не лише розуміння правових норм, а й уміння розпізнавати правові ситуації, критично осмислювати їх і використовувати правові інструменти для досягнення результату.

Формування правової обізнаності неможливе без розвитку критичного мислення, яке забезпечує перехід від пасивного засвоєння правової інформації до її осмисленого, аналітичного використання. У цьому сенсі правова обізнаність є динамічним станом свідомості, що поєднує знання, мислення і дію.

Правоспроможність, як практичний вимір правової обізнаності, відображає реальну здатність людини ідентифікувати правові проблеми, оцінювати можливі варіанти їх вирішення, користуватися наявними правовими механізмами та отримувати бажаний результат. Саме вона поєднує когнітивну і діялісню складові правової свідомості в єдину функціональну систему.

Отже, правова обізнаність не є статичним набором знань, а процесом безперервного оновлення та осмислення права в контексті соціальних практик.

Вона виступає важливою умовою розвитку громадянського суспільства, правової культури й ефективного функціонування демократичної держави.

1.2. Трансформація концепту правової обізнаності: від радянської ідеологізованої моделі до сучасної української правової парадигми

Історичний розвиток уявлень про правову обізнаність в Україні тісно пов'язаний із еволюцією концепцій правової свідомості, правової культури та правового виховання, які формувалися під впливом ідеологічних засад радянського права. У радянський період «правова обізнаність» розглядалася не як самостійна категорія, а як складова правового виховання, головною метою якого було забезпечення «соціалістичної законності» та лояльності громадян до державної влади.

У радянській доктрині правова пропаганда виконувала функцію масового впливу, спрямованого на формування у населення «правильного» розуміння права, підпорядкованого політичним цілям партії. Право трактувалося не як міра свободи, а як інструмент соціалістичного управління, що нівелювало цінність індивідуальної правосвідомості. Основна установка полягала не у розвитку критичного ставлення до норм, а у вихованні покори перед законом.

Після здобуття Україною незалежності почався процес деконструкції радянських підходів і поступового переходу до гуманістичної моделі праворозуміння. Правова обізнаність почала сприйматися як умова реалізації права на гідність, свободу та справедливість, а не як засіб дисциплінування. Замість правової пропаганди формується концепт правопросвітництва, заснований на повазі до особистості, критичному осмисленні права і розвитку навичок його практичного застосування.

Водночас у правовій культурі й досі зберігаються рудименти пострадянської системи, що проявляються у формальному підході до правового навчання, домінуванні декларативних кампаній «з підвищення правової культури» без реальної зміни правової поведінки. Часто «правова

освіта» залишається інформаційною, а не практичною, зорієнтованою на трансляцію знань, а не на розвиток компетентностей.

Отже, історико-правовий аналіз показує, що становлення доктринальних поглядів на правову обізнаність є реакцією на обмеження радянського нормативізму. Якщо раніше правова активність людини визначалася «згори» через пропаганду, то сьогодні правова обізнаність розуміється як внутрішня якість суб'єкта, що забезпечує його соціальну автономію, здатність орієнтуватися у складних правових ситуаціях і взаємодіяти з інституціями на основі усвідомлення своїх прав.

А. П. Гетьман та О. Г. Данільян стверджують, що «вітчизняне суспільство потребує створення системи правового виховання з урахуванням історичного досвіду та кращих закордонних зразків» [33, с. 145]. Така тяглість української право- та державотворчої традиції є абсолютно необхідною, особливо з огляду на період відходження від українського континуїтету в радянські часи.

Правове виховання в Україні має глибокі історичні корені та поступово формувалося протягом століть. У XVI–XVII ст. розвиток освіти та книгодрукування відігравав ключову роль у формуванні правової культури. Києво-Могилянська академія, заснована у 1632 році, готувала фахівців у галузі права, теології та філософії, виховуючи правосвідомих громадян, здатних поєднувати знання законів із моральними цінностями. Вивчення Римського, канонічного та місцевого права сприяло розвитку аналітичного та судового мислення.

У XVII–XVIII століттях козацька держава підтримувала розвиток звичаєвого та писаного права. Конституційні акти та універсали гетьманів закріплювали права та свободи козацтва та селян, визначали обов'язки посадовців і механізми врегулювання соціальних конфліктів. Національне правове виховання здійснювалося через усну традицію, звичаєве право та освітні заклади при монастирях.

У XIX столітті під впливом Російської імперії та Австро-Угорщини українська освіта і правове виховання зазнавали певних обмежень. Водночас у містах розвивалися гімназії та університети, де вивчали державне, кримінальне та цивільне право. Підготовка юристів для судів, адміністрації та громадських установ сприяла формуванню правової свідомості, а ідеї прав людини, громадянських свобод і законності закладали основу для майбутньої правової держави.

Сучасне правове виховання в Україні поєднує знання законів із моральним та громадянським вихованням, враховує історичний досвід і формує правосвідомих громадян, здатних захищати свої права та брати активну участь у суспільному житті. Його завдання – створення правової культури, що забезпечує дотримання норм права та розвиток демократичної держави.

Упродовж тривалого часу формування правової обізнаності розглядалося крізь призму таких понять, як правова освіта, правове виховання та правова пропаганда. Однак аналіз доктринальних підходів свідчить, що правове виховання є набагато ширшим і складнішим явищем, ніж просто елемент правової освіти. Його зміст полягає у формуванні ціннісного ставлення до права, поваги до прав і свобод людини, усвідомленні обов'язку дотримання правопорядку та сумлінній реалізації правових норм. Саме правовиховний процес, зауважує Ю. В. Кривицький, «метою якого є переміщення правових цінностей із зовнішньої сфери у площину внутрішніх переконань людини, виступає важливим механізмом державотворення і засобом подолання деформацій правосвідомості та правової культури» [9, с. 105].

У Радянському Союзі правова пропаганда розглядалася як спеціально організована цілеспрямована діяльність держави та інших суб'єктів впливу, спрямована на формування правосвідомості й правової поведінки населення та зменшення рівня правопорушень. Предметом пропаганди виступали

правові ідеї, норми й інститути, що визначали структуру методів і форм її реалізації.

У практиці СРСР застосовували різноманітні форми: цикли лекцій, лекторії, усні журнали, бесіди та консультації, тематичні вечори, правові кінолекторії, ленінські уроки. Лектори-юристи, працівники судів, прокуратури, МВС, адвокати та викладачі юридичних закладів відігравали ключову роль у донесенні правових знань. Хоча важливість лекторської майстерності підкреслювалася, формальний підхід і слабка диференціація аудиторії залишалися недоліками.

Зміст пропаганди був зорієнтований переважно на кримінальне право й ідеологічно підпорядковувався соціалістичній доктрині, акцентуючи колективні інтереси над індивідуальними правами. Засоби масової інформації – газети, журнали, телепередачі – активно поширювали правові знання, проте робили це у межах ідеологічного контролю.

Позитивним аспектом радянської моделі була її системність та цілеспрямованість, але водночас вона формувала «соціалістичну правосвідомість», що зводила повагу до права до рівня покори державній волі. Тому, незважаючи на масштабність, ефективність правової пропаганди залишалася обмеженою ідеологічним забарвленням і розривом між нормами та реальною практикою.

Сьогодні, в епоху цифрової трансформації, коли інформація стала головним ресурсом, питання формування правової обізнаності набуває нових вимірів. Поряд із безмежними можливостями для освіти й саморозвитку, цифрове середовище створює ризики – від маніпуляцій і пропаганди до кіберзлочинності. Особливо небезпечним є використання росією інструментів інформаційного впливу як елементу гібридної агресії, що актуалізує необхідність підвищення рівня правової культури населення.

У цих умовах правова обізнаність громадян стає не лише освітнім, а й безпековим чинником. Вона формується через правове виховання, серед форм якого традиційно згадується правова пропаганда (Т. А. Коляда, Н. М.

Оніщенко, І. М. Жаровська). Однак сучасні наукові тенденції свідчать про потребу переосмислення цього поняття.

Отже на тлі безсумнівної актуалізації питань підвищення дієвості механізмів нормативно-правового регулювання інформаційних відносин, розроблення нових форм відповідальності за злочини пропаганди та дезінформації [34, с. 38], не менш важливим здається теоретичне переосмислення засадничих підвалин використання відповідної термінології стосовно правових явищ. Тому необхідним є з'ясування сенсу терміну «пропаганда» і доцільність використання його стосовно позитивного правового впливу на правосвідомість.

Безпосередньо предметом дослідження правова пропаганда виступає нечасто, здебільшого науковці згадують її, перераховуючи форми правового виховання. Дещо частіше можна зустріти дослідження правового регулювання пропаганди на етапі виборчого процесу або проблем адміністративно-правового забезпечення пропаганди безпеки дорожнього руху. Академічне дослідження саме пропаганди акцентує увагу на пропаганді під час війни (наприклад, в період Першої та Другої світових воєн, в епоху Холодної війни, і на жаль, зараз в період війни РФ проти України знов звернулися до дослідження цієї проблеми) або її проявів в недемократичних державах. Але права І. С. Смазнова, що «таке сприйняття є неправильним. Фактично, пропаганда була невід'ємною ознакою як авторитарних, так і демократичних політичних систем з початку ХХ століття» [35, с. 8].

Інформаційно-правова система ЛІГА:ЗАКОН пропонує наступну дефініцію цього явища: «Правова пропаганда – цілеспрямована діяльність з формування у членів суспільства високого рівня правосвідомості і правової культури, роз'ясненню правової політики і поширенню правових знань, ідей, іншої правової інформації» [36]. Але абсолютно правий В. О. Єрмоленко, що таке визначення не вказує на особливості правової пропаганди, адже цілеспрямованою діяльністю з формування високого рівня правосвідомості

можна назвати будь-яку форму правового виховання або навіть правове виховання в цілому [37, с. 35].

На думку А. В. Баровської, «пропаганда – це систематична діяльність, що передбачає формування потрібного сприйняття аудиторією наданого їй повідомлення, маніпулювання процесом роздумів, спрямовування поведінки аудиторії в напрямку, вигідному пропагандисту» [38, с. 60].

Ж. З. Денисюк вважає, що «маніпулятивний характер є ознакою лише контрпропаганди, який трактується автором як «інформаційний вплив, спрямований на зниження значення цінностей, пропагованих з позицій ідеологій, далеких від панівних». Поняття «контрпропаганда» в сучасному суспільно-політичному дискурсі замінило слово «маніпуляція», оскільки контрпропаганда набуває в сучасному суспільстві прихованих форм» [39, с. 48]. Проте, здається, контрпропаганда є лиш різновидом пропаганди як такої, і у кінцевому підсумку маніпулятивний характер і приховані форми є їх спільними характерними рисами.

Як зауважує Джордж Оруел у своєму класичному творі «1984», розвиток навичок критичного і логічного мислення дозволяє індивіду розпізнавати пропаганду, аналізувати її внутрішню суперечливість та хибність аргументації, виявляти обман, свідомо спотворену або недостовірну інформацію, оцінювати надійність джерел та приймати обґрунтовані рішення. Використання термінів на кшталт «розпізнати», «хибні» та «обман» підкреслює, що будь-яка пропаганда за своєю суттю містить елементи навмисного викривлення фактів, порушення логічних правил і прихованої маніпуляції свідомістю.

Щодо нормативного регулювання, пропаганда та дезінформація розглядаються в контексті питання відповідальності за протиправні дії з інформацією або протиправне її використання. У Законі України «Про інформацію» термін «пропаганда» використовується лиш один раз – у зв'язку із заборонаю зловживання правом на інформацію (стаття 28) [40]. У Законі України «Про медіа» поняття пропаганди вживається неодноразово, однак

виключно у негативному значенні, як явище, що підлягає забороні та обмеженню. Зокрема, законом забороняється поширення пропаганди тероризму, вживання наркотичних засобів, жорстокого поводження з тваринами, а також пропаганди російського тоталітарного режиму й збройної агресії Російської Федерації проти України, що підтверджує закріплення на нормативному рівні розуміння пропаганди як деструктивного та суспільно небезпечного інформаційного впливу (стаття 36 та ін.). [41]. Через вкладку «Термінологія законодавства» на офіційному веб-сайті Верховної Ради України вдається відшукати 8 термінів, і безпосередньо дефініція «пропаганда» міститься лише у Модельному законі про захист дітей від інформації, яка шкодить їхнім здоров'ю та розвитку [42]. Також наведені терміни, де пропаганда виступає частиною словосполучень: «пропаганда війни», «пропаганда порушень», «пропаганда насильства и жорстокості», «пропаганда антигромадських і протиправних дій», «антинаркотична пропаганда», «пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів», «пропаганда російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України».

Таким чином, можна побачити, що як у законодавстві, так і на доктринальному рівні, термін «пропаганда» наділяється переважно негативним сенсом і розглядається як інструмент поширення здебільшого антигромадських, шкідливих, суспільно небезпечних і відверто протиправних явищ та процесів.

М. Б. Шевців, К. А. Гончарук доводять, що «термін «пропаганда» справедливо набув яскраво негативного забарвлення через поєднання її з найбільш маніпулятивними та шовіністичними прикладами. Наприклад, нацистська пропаганда, що виправдовувала Голокост та комуністична пропаганда, яка приховувала Голодомор. У сучасних українських реаліях пропаганда – це насамперед зброя масового ураження, що впливає на

свідомість населення, аніж безневинна інформація для регулювання відносин в суспільстві» [43, с. 121].

Водночас доволі поширеним є словосполучення «правова пропаганда», однак, це з високою долею вірогідності є своєрідним спадком радянського періоду становлення правничої науки. Так, згадуючи у позитивному ключі правову пропаганду, І. Є. Словська, О. М. Зубатенко з ностальгією наводять в якості прикладу народні університети правових знань, факультети товариських судів, добровільних народних дружин, школи юного правознавця, які за словами самих авторів «залишилися в далекому минулому», тобто були притаманними радянському режиму [44, с. 9].

Окремо варто зауважити, що набагато частіше у якості форми правового виховання (при чому однієї з основних) правова пропаганда називається, що не дивно, в російських джерелах.

Досить широко трактує правову пропаганду І. М. Жаровська, як «поширення певних правових ідей, законодавства серед великої кількості населення», і розглядає цей феномен як елемент структури правового виховання. Здається, таке визначення не містить специфічних ознак пропаганди (а отже в такому тлумаченні цей термін із легкістю може бути замінений на популяризацію чи інформатизацію). Водночас професорка підкреслює, що в правовій державі влада повинна встановити відповідну планку правової агітації та пропаганди, таким чином, щоб держава не переросла в «машину агітаційного тиску особистості» [10, с. 5]. І тут вже простежується зв'язок пропаганди із певним тиском.

Цікавий умовивід можна зробити з міркувань Н. М. Оніщенко, яка вважає за можливе віднести пропаганду права до сфери правового регулювання, але підкреслює, що «правове регулювання – це лише один із багатьох аспектів дії права в суспільстві. Воно характеризує спеціально-юридичний, а не інформаційний, орієнтаційний чи мотиваційний вплив на поведінку і діяльність суб'єктів права» [45, с. 49]. У цьому випадку йдеться не про простий вплив права (вплив на почуття, думки), а про чітко визначені

приписи можливої і необхідної поведінки. Натомість правовий вплив може бути охарактеризований як «всебічна і багатогранна (психологічна, державно-вольова, формальна, нормативна тощо) дія права» [45, с. 50]. Тобто тут навпаки бачимо більш вузьке тлумачення правової пропаганди, відмінне від правового виховання та інформатизації.

Заради об'єктивності варто навести думку, згідно із якою пропаганда не завжди сприймається як негативне явище. В англomовному світі термін «пропаганда» набув негативного відтінку у зв'язку з Другою світовою війною та загальним неприйняттям діяльності геббельсівського міністерства пропаганди та освіти. У 1928 році американський автор робіт про пропаганду Едвард Бернейс, який став нині класиком, не тільки дав визначення пропаганди як «послідовних, неослабних зусиль зі створення або формування подій з метою впливу на ставлення суспільства до тієї чи іншої ініціативи, ідеї або групи», а й дав докладний опис плюсів пропаганди для суспільної користі, освіти та емансипації жінок. Він дійшов такого висновку: «Лише при розумному використанні пропаганди наш уряд, що розглядається як постійний адміністративний орган народу, зможе підтримувати тісний зв'язок з громадськістю, необхідну в демократичному суспільстві» [46, с. 58].

Х. М. Маркович зауважує, що «середина ХХ століття характеризується поступовим переходом від ідеологізації до деідеологізації суспільних процесів, що передбачає звільнення правових категорій від ідеологічного тиску. Саме поняття «ідеологія» дедалі частіше сприймається скептично, оскільки історично асоціювалося з недемократичними режимами та примусовим нав'язуванням поглядів. У 1960-х роках Р. Арон, Д. Белл, С. Ліпсет та К. Поппер обґрунтовували необхідність відмови від нав'язування єдиної ідеології, зазначаючи, що це сприяє гармонійному розвитку суспільства та забезпечує рівноправне існування різних поглядів і інтересів» [47, с. 49-50].

У правовому контексті це означає, що будь-які форми правової пропаганди, які спираються на ідеологічне навіювання, є небажаними, оскільки зменшують критичне ставлення громадян до інформації та права.

Натомість позитивні цілі пропаганди – формування правової свідомості та поваги до закону – досягаються через правову обізнаність, яка використовує інші способи впливу на свідомість: правове виховання, інформування, переконання та розвиток критичного мислення. Як зауважував Дж. Оруел, розпізнаючи пропаганду як обман, індивід повинен опиратися на критичне мислення, що дозволяє аналізувати інформацію, оцінювати надійність джерел і приймати обґрунтовані рішення.

У пострадянському світі сприйняття терміну також зазнало деяких змін у зв'язку з розпадом СРСР у 1991 році. Після розпаду пропаганда стала засуджуватись і висміюватися, але лише в її комуністичному, політичному та ідеологічному значенні, відомому як «радянська пропаганда». Інші види пропаганди, такі як «пропаганда здорового способу життя», як і раніше, вважаються допустимими і виправданими. Так, серед поширених стійких словесних конструкцій в правовій сфері зустрічається «пропаганда дотримання правил дорожнього руху», яка є одним з право освітніх напрямків в діяльності поліції. Саме пропаганда безпеки дорожнього руху вбачається одним із дієвим механізми зниження аварійності на автошляхах країни та запобігання дорожньотранспортного травматизму [48, с. 1].

Пам'ятна записка бюро представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ «Пропаганда та свобода масової інформації» вказує на два види пропаганди у сучасному світі. Перший називають пропагандою війни та ненависті; він вимагає юридичних дій та заходів відповідно до міжнародного законодавства з прав людини. Другий тип поєднує у собі решту видів пропаганди. Це може бути неналежна та засуджена діяльність, яка завдає шкоди професії журналіста, але не обов'язково потребує юридичних дій [49, с. 34]. Тобто і в даному тлумаченні пропаганда не включає такого виду, який передбачає позитивний вплив на людину та суспільство. Різниця полягає лиш у юридичних наслідках.

Також у документі зазначається, що вирішенню пов'язаних із пропагандою проблем сприятиме зміцнення плюралізму медіа та засудження

пропаганди як мови, яка не відповідає демократичній державі та професії журналіста [49, с. 2]. Тобто пропаганда протиставляється багатоманітності, і це вже робить даний термін таким, що не відповідає загальним засадам (основам конституційного ладу) сучасної демократичної правової держави.

Зрозумілим є той факт, що пропаганда (зокрема правова) частіше за все пов'язується із діяльністю медіа (через максимальне охоплення аудиторії). В. В. Муж зауважує, що «в «руках» цих установ (ЗМІ) доволі сильний та дієвий спосіб формування правової свідомості суспільства, а саме – правова пропаганда. Остання, разом з правовою освітою, виражає пізнавальну функцію правосвідомості, яка передбачає накопичення юридичних знань членами суспільства, а також на основі інформаційного впливу створює у їхній свідомості підґрунтя для формування правових установок. Однак ефект такої пропаганди двоякий, оскільки її заідеологізованість, надмірна «партійність» призводять до негативних тенденцій викривлення правової дійсності. Вкрай важливими за таких умов є політична незаангажованість засобів масової інформації, їх правова «зрілість», що є наслідком встановлення пріоритетів вищого порядку, таких як «людина є вищою соціальною цінністю», «право як основа розвитку і функціонування держави та суспільства», «чинні закони повинні виражати думку більшості суспільства, а не виступати засобом лобіювання інтересів правлячої еліти» тощо» [50, с. 172-173]. Тобто для конструктивної правової пропаганди у медіа спочатку треба провести суттєву правовиховну роботу.

За словами О. Парути, «ефективність навіювання залежить від методу впливу», водночас вчена визнає сугестію способом соціально-психологічного впливу на особу, що має високу ефективність і може бути корисною у надзвичайних або кризових умовах, коли потрібна оперативна реакція. Проте її застосування потребує обережності, оскільки вона мінімізує критичне мислення та свідомий вибір. Тому в процесі правової соціалізації першочергове значення мають саме переконання, цінності та усвідомлення

права, що забезпечують не лише дотримання букви закону, а й розуміння його духу [51, с. 199].

Здається, можна достатньо легко уникнути використання терміну «правова пропаганда» завдяки розвитку доктринальної думки стосовно правового впливу та методу переконання (переконування).

Переконання являє собою «процес послідовно здійснюваних дій, що включає такі елементи як оволодіння увагою, навіювання, вплив на свідомість, емоції, створення інтересу та ін.» [52, с. 204]. Перетворення певних ціннісних орієнтирів (правових, моральних вимог) на особисті переконання людини здійснюється успішніше, якщо зачіпається її емоційна сфера, а не лише розум. «Переконання – не просто думка, а емоційно забарвлена, іноді жагуча ідея і внутрішня сила, що спрямовує людську поведінку. Це взаємодія всіх сторін особи, своєрідний сплав розуму, почуттів і волі» [52, с. 206]. Тут бачимо схожість визначення переконування із пропагандою, що наводився раніше.

Ціннісно-мотиваційний правовий вплив як вплив права на свідомість індивіда (на правову психологію) та на його поведінку. Такий вплив виявляється в усвідомленні індивідом цінності права, і тим самим сприяє формуванню відповідної мотивації до правової поведінки. Якщо інформаційний вплив передбачає, головним чином, свідомість, що виявляється у формі знань і уявлень про діюче право, то ціннісно-мотиваційний – свідомість, що має форму думок, тверджень, почуттів, установок і поведінки [53, с. 64].

Так, доктор історичних наук В. З. Чорнописька стверджує, що «коли в Україні разом із розвитком державності відбувався процес подолання системи цінностей періоду радянської влади, громадянам *пропагувалися* нові цінності, які є безпосередньо примітивні, властиві утилітарній системі споживання та обмеженому репродуктивному функціонуванню. Це спричинило набуття національними цінностями у суспільстві негативного впливу, а неповага до духовних національних цінностей в свою чергу лиш зміцнила протистояння у суспільстві» [54, с. 89]. Здається, коли йдеться про право загалом, то будь-який

примус, навіювання, маніпулювання, нав'язування є недоречними з огляду на пануючий людиноцентризм, куди більш актуальним і результативним є спосіб дії через систему цінностей.

Отже, вплив процесу інформатизації, який спостерігаємо наразі, має двоякі результати, і безумовно важливим є зменшення поширення деструктивної інформації, а також підвищення рівня медіаграмотності суспільства. Визнання пропаганди у всіх її різновидах і формах негативним і небажаним явищем наразі спрощує процес «відокремлення зерна від половини», а інші більш сучасні й демократичні форми правового виховання мають охоплювати не в останню чергу навички критичного мислення, що запустить процеси саморегулювання поведінки членів громадянського суспільства.

Упродовж XX століття правова пропаганда використовувалася як засіб формування правосвідомості населення, зокрема в СРСР, де вона мала системний характер. Водночас зміст радянської пропаганди був ідеологічно забарвлений, акцентуючи колективні інтереси над індивідуальними правами, що обмежувало свободу особистого вибору та критичне осмислення правових норм. Незважаючи на наявність методичної системності, ефективність таких заходів залишалася обмеженою через їх формальний і насильницький характер.

Сьогодні термін «пропаганда» у правовому та суспільно-політичному дискурсі переважно має негативне значення і асоціюється з маніпуляціями, дезінформацією та порушенням демократичних цінностей. У ліберальній ідеології прямий тиск на свідомість громадян є небажаним, оскільки суперечить принципам плюралізму, автономії особистості та поваги до прав людини.

Водночас історичний досвід пропаганди демонструє, що систематичний інформаційний вплив може сприяти підвищенню правової обізнаності, якщо він здійснюється через демократичні та етичні методи. Саме правова обізнаність як складова правового виховання передбачає розвиток критичного мислення, формування ціннісного ставлення до права та усвідомлення

обов'язку дотримання законів. Вона включає використання інформування, переконування та популяризації правових знань без застосування маніпуляцій чи ідеологічного тиску.

Таким чином, негативні прояви пропаганди можна уникнути, реалізуючи її позитивні риси через правову обізнаність та сучасні моделі правового виховання, що орієнтовані на свідомий вибір громадян, розвиток їх критичного мислення та формування правових установок на основі внутрішніх переконань.

Підбиваючи підсумки за поточним етапом дисертаційного дослідження, можна зробити наступні висновки.

Історичні корені правового виховання сягають доби Києво-Могилянської академії, козацького права та університетських традицій ХІХ століття. Вони демонструють, що українська правова культура завжди поєднувала знання законів із моральними й духовними цінностями, а право – із суспільною відповідальністю.

Еволюція концепції правової обізнаності в Україні пройшла шлях від інструмента радянської ідеології до складової гуманістичної системи правового виховання. Якщо в радянський період правова обізнаність ототожнювалася з лояльністю до державної влади, то сьогодні вона розглядається як елемент особистісної автономії та правової культури громадянина.

Радянська модель правової пропаганди мала формально-інформаційний характер і виконувала насамперед політичну функцію – забезпечення «соціалістичної законності». Вона придушувала індивідуальну ініціативу та критичне мислення, зводячи право до засобу управління, а не свободи.

Після проголошення незалежності України відбувся поступовий перехід до гуманістичної моделі праворозуміння, у центрі якої особистість, її гідність, свобода і здатність усвідомлено реалізовувати свої права. Замість правової пропаганди формується концепт правопросвітництва, що ґрунтується на переконанні, інформуванні та розвитку критичного мислення.

Незважаючи на трансформації, пострадянські рудименти все ще впливають на правову культуру і проявляються у формалізмі правового навчання, кампанійності та інформаційній одномірності. Тому сучасна правова освіта має орієнтуватися не на передавання знань, а на розвиток компетентностей і правомислення.

Термін «правова пропаганда» нині набуває переважно негативного забарвлення як форма маніпуляції, нав'язування або ідеологічного впливу. Його використання в сучасному правовому дискурсі є анахронізмом, успадкованим від радянської теорії. У демократичному суспільстві замість пропаганди доречно говорити про правове інформування, виховання та переконання, що спрямовані на свідоме формування правової поведінки.

Цифрова епоха змінила підходи до правової обізнаності: вона стала також інформаційно-безпековим чинником, оскільки критичне мислення та правова грамотність є засобами протидії дезінформації, пропаганді та гібридним загрозам.

Загалом, історико-правовий аналіз показує, що становлення доктрини правової обізнаності є не лише еволюцією освітніх підходів, а й індикатором демократизації суспільства. Від підпорядкування державі до усвідомленої участі громадянина у правовому житті.

1.3. Правова обізнаність у системі права України: нормативно-правовий вимір

Становлення нормативно-правової основи державної політики у сфері формування правової обізнаності в Україні тісно пов'язане з етапами розвитку самої державності, правової системи та суспільних цінностей. На початковому етапі незалежності законодавець сприймав правову освіту переважно як інформаційно-просвітницьку діяльність, спрямовану на підвищення знань громадян про чинне законодавство.

Першим комплексним державним документом, що заклав концептуальні засади сучасної системи освіти, виховання і формування світоглядних

цінностей громадян незалежної України, стала Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»), затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 року № 896 [55].

Програма визначила стратегічні напрями розвитку національної системи освіти, де особливий акцент зроблено на нерозривності навчання і виховання, що, за змістом документа, «полягає в їх органічному поєднанні, підпорядкуванні змісту навчання і виховання формуванню цілісної та всебічно розвиненої особистості». Це положення є надзвичайно важливим для становлення правової обізнаності, оскільки підкреслює взаємозалежність інтелектуального розвитку й морально-правових орієнтацій людини.

Серед пріоритетних напрямів реформування виховання, програма визначає, зокрема: виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки; формування глибокого усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю.

Ці положення безпосередньо співвідносяться з базовими цілями правового виховання, визначеними сучасною правовою доктриною, адже передбачають розвиток не лише знань про норми права, а й ціннісного ставлення до закону як до соціальної й моральної категорії. Таким чином, уже на початку 1990-х років у державній політиці України було закладено інтегрований підхід до правової освіти та виховання, який об'єднував когнітивний, морально-етичний і громадянський компоненти.

Водночас аналіз чинного тексту Програми дає змогу стверджувати, що, попри високий рівень концептуальності, документ не деталізує механізмів правового інформування та формування правової компетентності населення. Основна увага приділяється педагогічним аспектам виховання, тоді як інструменти інформаційно-правового забезпечення залишаються поза межами регламентації. Проте саме цей акт заклав ідеологічне підґрунтя для наступних державних програм, зокрема, Національної програми правової освіти населення (2001 р.), яка конкретизувала напрями правового інформування громадян.

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») посідає ключове місце у становленні ідейних засад правової обізнаності в Україні. Незважаючи на те, що документ було спрямовано переважно на модернізацію освітньої системи, його положення започаткували підхід, у межах якого правова обізнаність розглядається не лише як результат навчальної діяльності, а як невід'ємний компонент виховання громадянина демократичної держави.

Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 року № 366 «Про Програму правової освіти населення України» [56] (втратила чинність) започаткувала системне державне бачення правової освіти як інструменту підвищення правової обізнаності населення. Документ визначив необхідність цілеспрямованої політики у сфері правового виховання та заклав підґрунтя для формування державної інфраструктури координації цього процесу.

Ключовим положенням Постанови стало створення Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення, що означало інституціоналізацію діяльності у сфері правової просвіти та інтеграцію зусиль різних органів влади, освітніх закладів і громадських структур.

Попри те, що документ нині втратив чинність, його значення для розвитку правової обізнаності залишається визначальним. Саме ця Постанова вперше на державному рівні визначила потребу в координації, методичному забезпеченні та моніторингу правових знань громадян, чим фактично започаткувала формування державної політики правової поінформованості.

Таким чином, Програма 1995 року стала перехідною ланкою між освітньо-виховними орієнтирами початку 1990-х та інституційно оформленою політикою підвищення правової свідомості населення, що згодом отримала розвиток у наступних стратегіях державного розвитку громадянського суспільства.

Водночас фундаментальні засади формування правової обізнаності в Україні мають конституційне походження і впливають безпосередньо з

положень Конституції України 1996 року. Закріплення України як демократичної, соціальної та правової держави (стаття 1), визнання людини, її життя і гідності найвищою соціальною цінністю (стаття 3), принцип верховенства права (стаття 8), обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції і законів України (стаття 68) формують нормативну основу, в межах якої правова обізнаність постає не як факультативний елемент правової політики, а як конституційно зумовлена умова реалізації прав і свобод людини та ефективного функціонування правової системи. У цьому сенсі подальші державні програми у сфері правової освіти та правового виховання слід розглядати як розвиток і конкретизацію конституційних імперативів, спрямованих на формування свідомого, відповідального й правоспроможного громадянина.

Національна програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 (чинна), стала поворотним етапом у формуванні державної політики підвищення правової культури та правової обізнаності громадян. Вона ґрунтувалася на ідеї, що правова освіта є системоутворювальним чинником становлення демократичної, правової держави та розвинутого громадянського суспільства.

У даному нормативно-правовому акті зазначається, що потребують вирішення на державному рівні питання дальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян у одержанні знань про право. Це може бути забезпечено, насамперед, шляхом удосконалення правової освіти населення. У якості мети Програми визначено підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права.

Документ уперше визначив правову освіту як безперервний процес, який охоплює навчальні, виховні та інформаційні компоненти, інтегрований у всі рівні освіти, від дошкільної до післядипломної. Програмою було встановлено, що правова освіта має забезпечувати наближення громадян до джерел

правової інформації, формування в них навичок практичного застосування норм права і виховання поваги до закону.

Серед основних завдань Програми: підвищення рівня правової культури, розвиток правосвідомості, подолання правового нігілізму, удосконалення системи правової підготовки кадрів, зокрема викладачів і журналістів, які висвітлюють правову тематику. Значна увага приділялася інформаційному компоненту: забезпеченню відкритості правової інформації, поширенню правових знань через ЗМІ, розширенню мережі спеціалізованих бібліотек і створенню телевізійних та радіоканалів правового спрямування.

Інституційним механізмом реалізації Програми виступила Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення та відповідні місцеві ради, що сприяло децентралізації діяльності у сфері правової просвіти. Уперше на нормативному рівні було закріплено роль самоосвіти громадян у підвищенні правової поінформованості, а також використання сучасних інформаційних технологій і дистанційного навчання у сфері правової освіти.

Таким чином, Національна програма 2001 р. заклала концептуальні та організаційні основи державної політики з формування правової обізнаності населення, що визначили подальший розвиток нормативно-правових актів у цій сфері. Її комплексність, міжвідомчий характер і гуманістична спрямованість перетворили Програму на фундаментальний орієнтир для усіх наступних стратегій у сфері правової освіти та громадянського виховання.

Наказ Міністерства юстиції України від 14.11.2011р. № 3325/5 «Про затвердження Порядку проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти» [57] (втратив чинність) визначав правову освіту як складову частину системи освіти, що полягає у здійсненні комплексу заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (Указ Президента України від 25 черв. 2013 р. № 344/2013, чинний) [58] стала важливим етапом модернізації освітньої політики, у тому числі й у напрямі розвитку правової обізнаності та громадянської компетентності населення.

Документ визначив стратегічні орієнтири на оновлення цілей і змісту освіти відповідно до компетентнісного підходу, що передбачає не лише засвоєння знань, а й формування здатності їх практично застосовувати у правових і соціальних ситуаціях. Це максимально наближує предмет регулювання Стратегії саме до сфери правової обізнаності, незважаючи на відсутність цього терміну в документі. Також йдеться про урахування світового досвіду та **принципів сталого розвитку**, таким чином вводиться нова методологічна рамка правової обізнаності. Це дозволяє показати, що Національна стратегія 2013 року формує глобалізоване бачення правової культури, а не лише внутрішньодержавну модель.

Згадка про сталий розвиток зумовлює потребу дослідити даний аспект в межах тематики правової обізнаності. Так, у вересні 2015 року, під час 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку, відбувся Саміт ООН зі сталого розвитку, за результатами якого схвалено підсумковий документ «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» (*Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*), що визначив 17 Цілей сталого розвитку (ЦСР) та 169 завдань. Україна підтримала глобальні орієнтири, відобразивши їх у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» [59], яка адаптувала міжнародні завдання до національного контексту та визначила індикатори для моніторингу виконання до 2030 року.

У 2019 році Президент України своїм Указом підтримав досягнення Цілей сталого розвитку та результати їх адаптації (Указ «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.» від 30 вересня 2019 р. № 722/2019 [60]), а Уряд, у свою чергу, вніс зміни до Регламенту Кабінету Міністрів України, закріпивши обов'язок враховувати ЦСР при формуванні державної політики.

Це заклало правові підвалини для інтеграції цілей сталого розвитку в систему стратегічного планування держави. У липні 2020 року Україна представила Перший Добровільний національний огляд [61] на Політичному форумі високого рівня зі сталого розвитку під егідою ЕКОСОП ООН, що підтвердило міжнародну підзвітність держави у сфері сталого розвитку.

З метою координації реалізації ЦСР у 2023 році створено міжвідомчу робочу групу з питань забезпечення досягнення Цілей сталого розвитку (постанова КМУ від 29.08.2023 № 923 [62]), до складу якої увійшли представники центральних органів виконавчої влади, наукових установ, міжнародних та громадських організацій. Моніторинг виконання ЦСР забезпечується Державною службою статистики України, зокрема через офіційний сайт SDG [63], який візуалізує прогрес за всіма 17 Цілями. У межах Цілі 4 «Якісна освіта» оприлюднено широкий набір індикаторів, що охоплюють доступність, інклюзивність, цифровізацію та різні рівні освіти. Такий підхід свідчить про певний рівень системності, прозорості й відкритості даних.

Однак аналіз змісту національних завдань і індикаторів демонструє, що питання правової обізнаності, прав людини, громадянської компетентності та освіти для демократії залишаються поза фокусом офіційного моніторингу. Зокрема, міжнародний індикатор 4.7.1, який вимірює рівень інтеграції освіти з питань сталого розвитку, глобального громадянства і прав людини в державну політику, навчальні програми, підготовку вчителів і оцінювання, не представлений у національній системі показників. Натомість акценти зміщено на технічні та кількісні характеристики (охоплення освітою, цифрова інфраструктура, інклюзія).

Загальний аналіз системи Цілей сталого розвитку дає підстави стверджувати, що концепт правової обізнаності опосередковується не лише в межах Цілі 4 «Якісна освіта», а й у низці інших цілей. Зокрема, ЦСР 5, 10, 16 і 17 містять завдання, що прямо або непрямо передбачають формування правової грамотності населення. Так, ЦСР 5 «Гендерна рівність» включає

орієнтири щодо забезпечення доступу до інформації про права у сфері репродуктивного здоров'я та розвитку правової обізнаності жінок і дівчат. ЦСР 10 «Зменшення нерівності» пов'язана з інформуванням громадян про правові гарантії рівного доступу до освіти, праці та соціального захисту. У межах ЦСР 17 «Партнерство заради сталого розвитку» увага приділяється поширенню знань про права людини, етичне управління, відкритість і підзвітність влади. Водночас ЦСР 16 «Мир, справедливість і сильні інститути» безпосередньо відображає правову складову сталого розвитку, адже включає завдання 16.3 – сприяти верховенству права та рівному доступу до правосуддя; 16.7 – забезпечити інклюзивне прийняття рішень; 16.10 – гарантувати громадянам доступ до інформації та захист основних свобод. Отже, правова обізнаність виступає наскрізним компонентом реалізації Цілей сталого розвитку, забезпечуючи їхній зв'язок із принципами справедливості, рівності та верховенства права.

З огляду на наведене, можна зробити висновок, що подальше втілення та виконання завдань Цілей сталого розвитку, зокрема тих, що опосередковано чи безпосередньо пов'язані з формуванням правової грамотності, сприятимуть підвищенню рівня правової обізнаності населення. Реалізація таких завдань у національній політиці освіти, гендерної рівності, соціальної справедливості, відкритого врядування та зміцнення інститутів демократії здатна забезпечити формування системного підходу до правової просвіти, поширення знань про права людини та розвиток культури правового мислення в українському суспільстві.

Водночас, попри загальну позитивну динаміку нормативної імплементації Цілей сталого розвитку в Україні, правова обізнаність громадян поки що не розглядається як самостійний або вимірюваний елемент цілісної освітньої політики, що свідчить про потребу доповнення національної системи моніторингу відповідними якісними показниками та уніфікації підходів до оцінювання правової компетентності населення. Н. Внукова, Г. Соцька розглядають ЦСР 4 як «базову та системоутворюючу для усіх інших Цілей,

своєрідним ґрунтом для «відкриття нових глобальних можливостей досягти всіх інших ЦСР до 2030 року» [64, с. 11], що повністю відповідає позиції ЮНЕСКО («Освіта для досягнення цілей сталого розвитку – цілі навчання», UNESCO, 2017). Проте для цього науковиці вважають за необхідне створення «нової адекватної педагогічної парадигми», що «є найбільш амбіційним проектом у сучасній історії трансформації освіти завдяки багатфакторності та багатомірності завдань для сформульованих Цілей сталого розвитку». П. П. Воробієнко наводить докази ефективного втілення імплементованих в Україні завдань з ЦСР 4, проте також зауважує, що «у плані відновлення необхідно передбачити освіту в інтересах сталого розвитку, організацію якої доцільно починати з інформування суспільства про сталий розвиток загалом і ЦСР зокрема та ввести відповідний матеріал у навчальні програми всіх рівнів освіти – від дошкільної освіти до аспірантури включно» [65, с. 6, 7].

Одним із ключових пріоритетів Стратегії є побудова ефективної системи національного виховання, спрямованої на розвиток громадянських, моральних і патріотичних цінностей, виховання поваги до прав людини, закону, Конституції України, формування соціально активної та відповідальної особистості. Це фактично розширює зміст поняття «правова освіта», поєднуючи її з ціннісними аспектами громадянської освіти та соціальної компетентності.

У контексті правової обізнаності Стратегія закріпила положення про необхідність формування громадянина України і світу, який усвідомлює свою правову ідентичність, орієнтується у принципах європейського правопорядку, розуміє власні права, обов'язки та механізми їх реалізації в умовах глобалізованого суспільства. Освіта має забезпечувати готовність особи до життя в динамічному, правово насиченому середовищі, де від неї очікується не пасивна поінформованість, а активна правова поведінка.

Стратегія інтегрувала положення попередніх програм із правової освіти, але водночас змістила акцент із формального інформування на розвиток компетентностей, тобто на здатність особи самостійно орієнтуватися у

правових процесах, аналізувати інформацію, приймати відповідальні рішення. Таким чином, Національна стратегія розвитку освіти 2013 року розширила концепт правової обізнаності, перевівши його у вимір особистісного розвитку та громадянської зрілості. Її реалізація сприяла інтеграції правової освіти в сучасну парадигму освіти протягом життя, що охоплює правові, соціальні й етичні компетентності як невід’ємні складові розвитку демократичного суспільства.

Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді, затверджена наказом МОН України від 16 червня 2015 р. № 641 [66] (втратила чинність), стала системним документом, який визначив нову стратегію виховання громадянина-патріота України в умовах соціальних трансформацій, європейської інтеграції та зовнішніх загроз державному суверенітету. Її положення безпосередньо стосуються формування правової свідомості, громадянської позиції та правової обізнаності (хоча останній термін не використовується в тексті) молодого покоління як ключових елементів національної ідентичності.

Особливої уваги документ надає поєднанню національних і європейських цінностей, що забезпечує гармонійний розвиток патріотизму й правової культури. У такому контексті патріотизм розглядається не як емоційна лояльність до держави, а як усвідомлена громадянська відповідальність, що передбачає знання прав, свобод і механізмів їх реалізації.

Важливим аспектом Концепції є її ціннісна інтеграція правового виховання у систему національно-патріотичного. Правова обізнаність тлумачиться як один із засобів зміцнення демократичного світогляду, розвитку критичного мислення, виховання активної громадянської позиції. Повага до закону і прав людини визначається як ключовий критерій моральної зрілості громадянина.

У результаті Концепція 2015 року актуалізувала підхід до виховання як до процесу формування правової особистості, спроможної діяти на основі закону, поваги до інших та відповідальності перед суспільством. Вона

визначила основи правового патріотизму – нової якості громадянськості, у якій правова культура є засадничим чинником національної єдності та демократичного розвитку держави.

Прийнята замість проаналізованої нова Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, затверджена Наказом МОН «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641» від 06 червня 2022 року № 527 [67], тобто вже в умовах повномасштабного вторгнення, визначає оновлені виховні пріоритети. Так, нова Концепція зосереджується на розвитку критичного мислення, громадянської свідомості, толерантності та європейських цінностей серед учнів. Посилання на аргументи, наведені у пункті 1.1 цієї дисертації, щодо необхідності включення до змісту правової обізнаності здатності критично мислити, показує, що сучасна нормативно-правова база наближається до нового рівня правової поінформованості через категорію обізнаності.

Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді (Укази Президента України від 13.10.2015 р. № 580/2015 [68] та від 18.05.2019 р. № 286/2019 [69], обидва втратили чинність) мали на меті подолання низки проблем у сфері національно-патріотичного виховання. У 2015–2020 роках основні виклики полягали у: недостатніх зусиллях держави щодо консолідації суспільства та формування активної громадянської позиції, особливо серед дітей і молоді; браку духовності та моральності у суспільстві; значних розбіжностях у системах цінностей та світоглядних орієнтирах різних груп населення; наявності імперсько-тоталітарних рудиментів у свідомості, спотворених уявленнях про історичне минуле, включно з тоталітарною добою, голодоморами та політичними репресіями; недостатній гармонізації законодавства та управлінських практик із кращими європейськими стандартами.

Стратегія 2019 року додатково акцентувала увагу на: негативних наслідках русифікації, потребі у подоланні впливу держави-агресора в інформаційній, освітній та культурній сферах, запобіганнях маніпуляціям суспільною свідомістю та ціннісній дезорієнтації, утвердженні національної ідентичності та активної громадянської позиції на основі духовних цінностей українського народу.

Метою стратегій було сприяння консолідації українського суспільства навколо ідей спільного майбутнього, захисту територіальної цілісності, реформ і державотворення.

Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки (Указ Президента України від 26.02.2016 № 68/2016 [70]) спрямована на зміцнення інститутів громадянського суспільства та підвищення їх ефективності у розвитку держави.

Нестеренко О. М. та Горбова Н. А. відзначають, що «документ не окреслює чітко роль правового виховання населення» [71, с. 32]. Водночас у Стратегії вперше прямо використовується термін правова обізнаність, що підкреслює актуальність формування знань громадян про права та обов'язки. Зокрема, зазначено, що низький рівень обізнаності громадян та інститутів громадянського суспільства про їхні можливості та форми взаємодії з державним сектором і бізнесом призводить до слабкої міжсекторальної співпраці, особливо на регіональному та місцевому рівнях.

Це свідчить про поступове включення до нормативно-правової бази України механізмів, спрямованих на підвищення правової поінформованості та розвитку правосвідомості громадян як складової активної участі у суспільному житті.

Прийняття Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. мало визначальний характер для розвитку правової обізнаності населення, оскільки саме він закріпив системний підхід до поєднання навчання, виховання і розвитку особистості в єдиному освітньому процесі. Закон визначає освіту як

ключовий інструмент формування громадянської компетентності, правової культури та усвідомленого ставлення до прав і свобод людини.

Відповідно до статті 6, серед принципів державної політики у сфері освіти закріплено: єдність навчання, виховання і розвитку; виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу; формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення; виховання поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до дискримінації; розвиток громадянської культури та культури демократії.

Стаття 54 покладає на педагогічних і науково-педагогічних працівників обов'язок власним прикладом утверджувати моральні й правові цінності, виховувати в здобувачів освіти повагу до законів, державної мови, символів, історико-культурної спадщини України.

Стаття 55 визначає виховну роль батьків, які мають сприяти формуванню у дітей поваги до прав і свобод людини, відповідальності, культури діалогу, а також дотриманню Конституції та законів України.

Таким чином, Закон закріплює нормативну основу для формування правосвідомості, громадянських і моральних орієнтирів усіх учасників освітнього процесу – від педагогів до учнів і батьків, – що безпосередньо сприяє підвищенню рівня правової культури та правової поінформованості населення.

На відміну від текстуальних особливостей Закону «Про освіту», що ігнорує словосполучення «обізнаність у праві», прийнятий двома роками раніше Указ Президента України «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» від 25 серпня 2015 р. № 501/2015 (втратив чинність) [72] започаткував системний підхід до державної політики у сфері прав людини, визнавши необхідність підвищення рівня правової обізнаності як ключового чинника реалізації принципу верховенства права, а саме: «загальний рівень правових знань є незадовільним, оскільки існуючі програми правової освіти не відповідають потребам суспільства та викликам сьогодення. Недостатній

рівень обізнаності осіб, уповноважених на виконання функцій держави, щодо міжнародних стандартів у сфері прав людини призводить до ігнорування цих прав та, як наслідок, порушення принципу верховенства права». Документ констатував незадовільний стан правових знань у суспільстві та потребу адаптації правопросвітницьких програм до актуальних викликів і міжнародних стандартів.

Натомість нова редакція Стратегії, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021 [73] (чинна), розширила підхід до правопросвітницької діяльності, визначивши підвищення рівня обізнаності у сфері прав людини як одну з наскрізних стратегічних цілей державної політики. Документ передбачає формування у суспільстві культури поваги до прав і свобод людини, заснованої на принципах рівності та недискримінації, а також інтеграцію прав людини у всі рівні освіти.

У різних розділах Стратегії системно закріплено завдання з підвищення правової обізнаності громадян у найважливіших сферах: права на справедливий суд, свободу думки і слова, охорону здоров'я, екологічні права, гендерну рівність, запобігання насильству, права дитини, внутрішньо переміщених осіб тощо.

Пункт 27 Стратегії передбачає імплементацію положень Всесвітньої програми освіти у сфері прав людини, Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи. Пропонується включити компетентності з прав людини до державних стандартів освіти, програм професійної підготовки педагогів, науковців і держслужбовців, а також запровадити системну просвітницьку роботу з використанням доступних форматів комунікації.

Очікуваними результатами реалізації Стратегії визначено: підвищення рівня обізнаності населення щодо прав людини та механізмів їх реалізації; формування культури поваги до прав людини; зростання активності громадян у відстоюванні власних прав; забезпечення рівного доступу до якісної освіти у сфері прав людини протягом життя.

Таким чином, Національна стратегія у сфері прав людини 2021 року репрезентує сучасний концептуальний підхід, за якого правова обізнаність визнається фундаментом демократичного суспільства та передумовою стійкого розвитку держави, орієнтованої на права людини. Цей документ уже не зводить правову обізнаність лише до інформування, а пов'язує її з розвитком правової культури, активного громадянства та здатності до критичного мислення.

Важливим кроком на шляху до формування системної державної політики у сфері підвищення рівня правової обізнаності населення стала прийнята невдовзі після Закону «Про освіту» Стратегія інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2017 р. № 1012-р [74] (втратила чинність). Документ визначав засадничі підходи до формування правової культури, правової свідомості та правопросвітницької діяльності серед населення.

Метою стратегії було підвищення загального рівня правової культури та подолання правового нігілізму, забезпечення пріоритетності формування правосвідомого, правообізнаного громадянського суспільства. Реалізація передбачала створення належних умов для набуття громадянами правових знань, зокрема щодо своїх прав і обов'язків, а також залучення їх до правоосвітніх заходів: конференцій, семінарів, круглих столів, тренінгів з прав людини. Отже, вже починаючи з 2017 року термін «правова обізнаність» стає майже рутинно вживаним у нормативно-правових актах.

З метою практичної реалізації завдань, визначених урядовими стратегіями у сфері правової освіти, у 2017 році було започатковано правопросвітницький проєкт «Я маю право!», схвалений Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 638 [75] (втратив чинність). Його метою стало формування правової культури та свідомості громадян, підвищення рівня знань про гарантовані Конституцією та законами

України права, а також навчання громадян реалізовувати і захищати свої права у різних сферах життя.

Продовженням ініціативи став інший урядовий документ – Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. № 552, яким передбачено реалізацію проєкту «Я маю право!» на 2020–2022 роки [76]. Його завданням було підвищення рівня юридичної грамотності населення, популяризація правових способів розв’язання життєвих проблем, формування культури правомірної поведінки та забезпечення доступу громадян до правосуддя.

Таким чином, проєкт «Я маю право!» став інструментом практичної імплементації стратегічних цілей держави у сфері правопросвіти та правової обізнаності населення, забезпечивши перехід від декларативного рівня політики до конкретних освітньо-комунікаційних дій, орієнтованих на громадян.

Подальшим кроком у формуванні засад правової та громадянської культури стало схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р [77]. Документ визначає громадянську освіту як освіту, спрямовану на формування та розвиток громадянських компетентностей, що дають змогу особі реалізовувати і захищати свої права та свободи, відповідально ставитися до виконання громадянських обов’язків і активно брати участь у суспільному житті.

Концепція ґрунтується на поєднанні національних і загальнолюдських цінностей, принципів демократії та верховенства права, а також на визнанні персональної відповідальності кожного громадянина за розвиток держави та громади. Вона спрямована на створення сприятливих умов для формування громадянських компетентностей на всіх рівнях освіти, що забезпечує глибше розуміння змісту прав і свобод людини та формує усвідомлену громадянську позицію.

Важливим є і те, що громадянські компетентності, поряд із соціальними, віднесено до восьми ключових компетентностей для навчання впродовж життя, визначених Рекомендаціями Європейського парламенту та Ради ЄС від 18 грудня 2006 року. Це свідчить про узгодження української освітньої політики із європейськими підходами до розвитку особистості, яка не лише володіє знаннями про право, а й здатна діяти на засадах правової культури, демократії та відповідальності

Важливе значення для сучасного етапу розвитку державної політики у сфері правової обізнаності має рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості», введене в дію Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. № 479/2021 [78].

Документ визначає обізнаність як один із базових принципів національної системи стійкості: передбачено, що всі суб'єкти, залучені до її забезпечення, мають володіти необхідними знаннями та навичками реагування на загрози й кризові ситуації.

Серед проблем, що потребують розв'язання, зазначено недостатній рівень обізнаності посадових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування та представників інститутів громадянського суспільства з питань інформаційної безпеки та протидії дезінформації.

У такий спосіб документ підкреслює, що обізнаність, не лише правова, а й інформаційна, є ключовою умовою національної стійкості, зокрема у сфері захисту державності, демократії та суспільної безпеки.

Визначальний вплив на розвиток правової та громадянської обізнаності дітей і молоді мали стратегії, спрямовані на реформування системи юстиції щодо дітей та захист їхніх прав.

Так, Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року (Розпорядження КМУ від 18 грудня 2018 р. № 1027-р, втратила чинність) [79] наголошувала, що серед основних чинників

формування протиправної поведінки є недостатній рівень виховання та правової освіти, а також відсутність розуміння правових наслідків власних дій.

Її продовженням стала Національна стратегія захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року (Розпорядження КМУ від 14 липня 2025 р. № 708-р) [80], де серед ключових завдань визначено підвищення обізнаності дітей і підлітків щодо небезпек у цифровому середовищі та формування навичок безпечної онлайн-взаємодії.

Системне підґрунтя для розвитку правової і громадянської культури закладено в Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13 грудня 2022 р. Документ визначає громадянську компетентність як здатність особи реалізовувати й захищати права та свободи людини і громадянина, діяти відповідально та брати участь у суспільному житті.

Серед складових державної політики у цій сфері названо громадянську освіту, спрямовану на формування критичного мислення, взаємоповаги, відкритого спілкування, а також на зміцнення правосвідомості через освіту: формальну, неформальну й інформальну.

Варто зазначити, що формування правової, громадянської та інформаційної обізнаності є наскрізним принципом сучасної державної політики України. Якщо у сфері національної безпеки цей принцип покладено в основу національної системи стійкості, що передбачає здатність громадян і посадових осіб свідомо протидіяти загрозам, то в гуманітарному вимірі він реалізується через громадянську освіту, спрямовану на розвиток правових і демократичних компетентностей, формування культури відповідальності та активної участі в суспільному житті.

Важливу роль у формуванні нормативного поля відіграють також закони України «Про безоплатну правничу допомогу» [82] та «Про медіацію» [83], які закріплюють засади розвитку правової компетентності, участі громадян у прийнятті рішень і поширенні знань про правові механізми захисту.

Проведений комплексний аналіз становлення та розвитку нормативно-правової бази України у сфері формування правової обізнаності населення, свідчить, що на сьогодні вона тяжіє до європейської парадигми *human-centered legal education*, у якій правова обізнаність розглядається як динамічний процес формування здатності особи розуміти право, критично оцінювати його застосування та діяти на основі правових цінностей. Водночас збережено низку проблем, як-от термінологічна розпорошеність, відсутність єдиної системи показників оцінювання правової компетентності, фрагментарність координації між органами влади. З огляду на це можна запропонувати низку рекомендацій щодо покращення правового регулювання правової обізнаності в Україні.

Так, доцільно розробити та ухвалити оновлену Національну програму правової обізнаності з коротко- та середньостроковими завданнями, відповідальністю органів влади та індикаторами оцінки результатів (концепцію такого документу викладено у Додатку Г).

Необхідно законодавчо закріпити визначення ключових понять (правова обізнаність, правове виховання, правова поінформованість) для стандартизації програм і методик оцінки.

Варто розширити перелік імплементованих завдань Цілей сталого розвитку, у першу чергу Цілі 4, з особливим акцентом на правовій обізнаності усіх верств населення.

Отже, аналіз нормативно-правових актів незалежної України свідчить про поступову еволюцію підходів до правової обізнаності та правового виховання, що відображає історичну динаміку розвитку державної політики у цій сфері. Починаючи з 2013 року, документи поступово почали інтегрувати принципи формування правової культури, громадянських компетентностей, усвідомлення прав і обов'язків громадян, поєднуючи їх із пріоритетами національно-патріотичного, соціального та екологічного виховання. Водночас, у ряді випадків спостерігається термінологічна розпорошеність: одні документи прямо використовують поняття «правова обізнаність», інші –

лише «правове виховання», «правосвідомість», «громадянські компетентності», що не дозволяє сформувати єдину системну дефініцію цих категорій. Крім того, відсутня чітка систематизація та взаємозв'язок цих понять у законодавстві, що ускладнює їхню практичну імплементацію. Разом із тим, тенденції свідчать про поступовий перехід від фрагментарних заходів до цілісної системи правового виховання, яка охоплює всі вікові групи та рівні освіти, сприяє формуванню активного, відповідального та правосвідомого громадянина України, здатного реалізовувати свої права і обов'язки у демократичному суспільстві.

Таким чином, нормативно-правова база України демонструє поступовий перехід: від правової освіти як передачі знань до правової обізнаності як когнітивного процесу розуміння, критичного мислення та соціальної участі, реалізуючи правоспроможність як практичне втілення правових знань у діях. Цей перехід свідчить про зміну парадигми державної політики: від інформування населення до формування самостійного, мислячого, соціально активного громадянина, який сприймає право не як зовнішній примус, а як внутрішню систему орієнтирів і цінностей.

Висновки до розділу 1

Методологія дослідження правової обізнаності, викладена у підрозділі 1.1, ґрунтується на комплексному поєднанні кількох підходів, що дозволяють розглядати правову обізнаність як багатовимірне явище. Основні методологічні засади охоплюють: діалектичний метод – використовується для виявлення внутрішніх суперечностей між різними формами правових знань і практик (правова освіта, правова поінформованість, правова грамотність, правове виховання, правова обізнаність) та їх взаємозв'язків; структурно-функціональний аналіз – застосовується для виділення ключових компонентів правової обізнаності та визначення їх ролі в системі правового знання та поведінки; філософсько-правові підходи – ґрунтуються на антропоцентричній парадигмі, концепції «права як міри свободи», гуманістичному розумінні права, що розглядає людину як активного суб'єкта правотворення і правореалізації; епістемологічний підхід – орієнтує на правові знання як активний процес осмислення, інтерпретації та практичного використання, поєднуючи когнітивні процеси та мисленнєві стратегії; соціологічно-функціональний підхід – спирається на теорію соціальної дії, концепцію правової соціалізації та підхід «знання через практику» і підкреслює, що знання без практики не породжує правової обізнаності; її формування відбувається через повсякденний досвід взаємодії з правом; порівняльно-правовий та міждисциплінарний підхід – включає аналіз міжнародних концептів, таких як правоспроможність (legal capability) та правова грамотність (legal awareness), що дозволяє оцінити ефективність правової обізнаності на практиці.

Таким чином, методологія дослідження поєднує філософські, соціологічні, педагогічні та правознавчі підходи, що забезпечує комплексне розуміння правової обізнаності як інтегрованого явища: вона включає знання, практичні навички, когнітивно-ціннісні компоненти та здатність діяти у правовому полі.

Правова обізнаність є складним багатовимірним феноменом, що поєднує знання про право, усвідомлення його ролі у регулюванні суспільних відносин та здатність застосовувати ці знання у повсякденній практиці. Її зміст охоплює когнітивний, діяльнісний і результативний компоненти, що уможлиблює визначення формули: правова обізнаність = критичне знання + правова компетентність + правоспроможність.

На відміну від правової освіти, яка спрямована переважно на передачу теоретичних знань, і правового виховання, що формує ціннісне ставлення до права, правова обізнаність є більш комплексним явищем. Вона втілює не лише розуміння правових норм, а й уміння розпізнавати правові ситуації, критично осмислювати їх і використовувати правові інструменти для досягнення результату.

Формування правової обізнаності неможливе без розвитку критичного мислення, яке забезпечує перехід від пасивного засвоєння правової інформації до її осмисленого, аналітичного використання. У цьому сенсі правова обізнаність є динамічним станом свідомості, що поєднує знання, мислення і дію.

Правоспроможність, як практичний вимір правової обізнаності, відображає реальну здатність людини ідентифікувати правові проблеми, оцінювати можливі варіанти їх вирішення, користуватися наявними правовими механізмами та отримувати бажаний результат. Саме вона поєднує когнітивну і діялісню складові правової свідомості в єдину функціональну систему.

Отже, правова обізнаність не є статичним набором знань, а процесом безперервного оновлення та осмислення права в контексті соціальних практик. Вона виступає важливою умовою розвитку громадянського суспільства, правової культури й ефективного функціонування демократичної держави.

У підрозділі 1.2 продемонстровано, що історичні корені правового виховання сягають доби Києво-Могилянської академії, козацького права та університетських традицій XIX століття. Вони демонструють, що українська

правова культура завжди поєднувала знання законів із моральними й духовними цінностями, а право – із суспільною відповідальністю.

Еволюція концепції правової обізнаності в Україні пройшла шлях від інструмента радянської ідеології до складової гуманістичної системи правового виховання. Якщо в радянський період правова обізнаність ототожнювалася з лояльністю до державної влади, то сьогодні вона розглядається як елемент особистісної автономії та правової культури громадянина. Радянська модель правової пропаганди мала формально-інформаційний характер і виконувала насамперед політичну функцію – забезпечення «соціалістичної законності». Вона придушувала індивідуальну ініціативу та критичне мислення, зводячи право до засобу управління, а не свободи.

Після проголошення незалежності України відбувся поступовий перехід до гуманістичної моделі праворозуміння, у центрі якої особистість, її гідність, свобода і здатність усвідомлено реалізовувати свої права. Замість правової пропаганди формується концепт правопросвітництва, що ґрунтується на переконанні, інформуванні та розвитку критичного мислення.

Незважаючи на трансформації, пострадянські рудименти все ще впливають на правову культуру і проявляються у формалізмі правового навчання, кампанійності та інформаційній одномірності. Тому сучасна правова освіта має орієнтуватися не на передавання знань, а на розвиток компетентностей і правомислення.

Термін «правова пропаганда» нині набуває переважно негативного забарвлення як форма маніпуляції, нав'язування або ідеологічного впливу. Його використання в сучасному правовому дискурсі є анахронізмом, успадкованим від радянської теорії. У демократичному суспільстві замість пропаганди доречно говорити про правове інформування, виховання та переконання, що спрямовані на свідоме формування правової поведінки.

Цифрова епоха змінила підходи до правової обізнаності: вона стала також інформаційно-безпековим чинником, оскільки критичне мислення та

правова грамотність є засобами протидії дезінформації, пропаганді та гібридним загрозам.

Загалом, історико-правовий аналіз показує, що становлення доктрини правової обізнаності є не лише еволюцією освітніх підходів, а й індикатором демократизації суспільства. Від підпорядкування державі до усвідомленої участі громадянина у правовому житті.

У підрозділі 1.3 аналіз нормативно-правових актів незалежної України свідчить про поступову еволюцію підходів до правової обізнаності та правового виховання, що відображає історичну динаміку розвитку державної політики у цій сфері. Починаючи з 2013 року, документи поступово почали інтегрувати принципи формування правової культури, громадянських компетентностей, усвідомлення прав і обов'язків громадян, поєднуючи їх із пріоритетами національно-патріотичного, соціального та екологічного виховання. Водночас, у ряді випадків спостерігається термінологічна розпорошеність: одні документи прямо використовують поняття «правова обізнаність», інші – лише «правове виховання», «правосвідомість», «громадянські компетентності», що не дозволяє сформулювати єдину системну дефініцію цих категорій. Крім того, відсутня чітка систематизація та взаємозв'язок цих понять у законодавстві, що ускладнює їхню практичну імплементацію. Разом із тим, тенденції свідчать про поступовий перехід від фрагментарних заходів до цілісної системи правового виховання, яка охоплює всі вікові групи та рівні освіти, сприяє формуванню активного, відповідального та правосвідомого громадянина України, здатного реалізовувати свої права і обов'язки у демократичному суспільстві.

Таким чином, нормативно-правова база України демонструє поступовий перехід: від правової освіти як передачі знань до правової обізнаності як когнітивного процесу розуміння, критичного мислення та соціальної участі, реалізуючи правоспроможність як практичне втілення правових знань у діях. Цей перехід свідчить про зміну парадигми державної політики: від інформування населення до формування самостійного, мислячого, соціально

активного громадянина, який сприймає право не як зовнішній примус, а як внутрішню систему орієнтирів і цінностей.

РОЗДІЛ 2

ВЗАЄМОДІЯ ПРАВОВОЇ ОБІЗНАНОСТІ ТА ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ В СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

2.1. Діалектика взаємодії правової обізнаності, правосвідомості та правової культури: теоретико-правовий аналіз

Сучасна цивілізаційна динаміка переконливо демонструє, що право вже давно перестало бути виключно інструментом регулювання суспільних відносин. Воно перетворюється на одну з ключових засад духовного і ціннісного самовизначення суспільства та формування правової ідентичності особи. У добу політичних турбулентностей, глобальних конфліктів та інформаційних викривлень саме право стає тим стабілізуючим чинником, який здатен забезпечити внутрішню єдність держави, сформувати систему суспільних орієнтирів і гарантувати ціннісну тяглість розвитку. Водночас його ідейна складова – правова ідеологія – постає як духовне ядро державотворчого процесу, без якого неможлива ефективна розбудова правопорядку, функціонування держави як основного гаранта прав і свобод людини, а також збереження національної ідентичності та формування стабільної правової культури.

Український досвід останніх років наочно засвідчив, що війна ведеться не лише за територію, а й за право, за систему смислів і правових цінностей, на яких ґрунтується існування держави. Агресія російської федерації спрямована не лише проти незалежності України, а й проти її ліберальної правової ідеології, проти уявлення про право як простір свободи, гідності й справедливості. Як стверджує В. Довганич, «ліберальна модель правової ідеології, яка стала для нашої держави традиційною і цілковито дублює ліберальні західні моделі, вважається для ворога загрозливою» [84, с. 3] Знищення цих засад означало б руйнування самого цивілізаційного вибору нашого суспільства. Саме тому питання відновлення, переосмислення й

зміцнення національної правової ідеології набуває першорядного значення для сучасного етапу державотворення.

Разом із тим, жодна ідеологія, навіть найпрогресивніша, не може функціонувати без відповідного рівня правової обізнаності громадян. Ідеї, принципи, доктрини, сформульовані у сфері наукового та політичного дискурсу, повинні трансформуватися у знання, навички та повсякденні правові практики. Саме правова обізнаність виконує роль посередника між абстрактними цінностями і конкретними діями людини. Її рівень визначає не лише ефективність правового регулювання, а й життєздатність самої правової ідеології.

Отже, взаємозв'язок між правовою ідеологією та правовою обізнаністю має глибокий діалектичний характер. Правова ідеологія формує світоглядні орієнтири, визначає образ належного, тоді як правова обізнаність забезпечує реалізацію цих орієнтирів у практичному житті. Саме в точці їх перетину народжується правова культура як інтегративний феномен, що об'єднує знання, цінності й поведінку.

Вкрай важливим є з'ясування діалектичного взаємозв'язку між правовою ідеологією та правовою обізнаністю як різними, але взаємодоповнюваними рівнями правосвідомості (теоретико-ціннісним і практично-прикладним), що забезпечують формування цілісної правової культури суспільства.

Проблематика ідеології, зокрема правової, посідає особливе місце в сучасній науковій думці, адже саме вона визначає світоглядні орієнтири суспільного розвитку. Як зазначає Ю. Кривицький, ідеологія виконує функцію суспільного інтегратора і координатора у відцентрово спрямованій свідомості різних соціальних груп, відображаючи духовно реальний світ і водночас задаючи перспективну стратегію державно-правового поступу [85, с. 76]. І. Смагін, проаналізувавши широкий спектр філософських і політико-правових концепцій, від Антуана де Трасі до представників постмодернізму та комунікативної філософії, підкреслює, що універсального визначення

ідеології не існує, оскільки вона проявляється у різних формах, рівнях і видах, будучи водночас багатоманітним і багатофункціональним явищем [86, с. 6].

Посилення ролі правового дискурсу в ідеологічній сфері сучасного суспільства є закономірним, адже демократична ідеологія акумулює в собі систему правових ідей та цінностей, які формують морально-нормативну основу держави і суспільства. Як слушно зауважує Ю. Кривицький, сьогодні практично неможливо уявити будь-яке правове явище чи процес поза контекстом правової ідеології [85, с. 70]. Найбільш категоричну позицію з цього питання висловлює Н. Оніщенко, підкреслюючи, що демократична, соціально та культурно вивірена державно-правова ідеологія є необхідною умовою функціонування будь-якого суспільства, і наголошує, що десятиліття українських реформ продемонстрували, що держава не може розвиватися без чіткої та осмисленої національної правової ідеології [87, с. 15].

Пропонуємо почати дослідження сутності правової ідеології в теоретико-правовій площині, а саме як раціонального рівня правосвідомості, що виявляється у системі теоретичних знань, наукових концепцій та ідей про право, його природу, призначення й роль у суспільстві. Такий підхід дає змогу розглядати правову ідеологію не лише як сукупність абстрактних уявлень чи ціннісних орієнтирів, а як інтелектуальну основу, на якій вибудовується правова політика держави, розвивається правова культура й формується громадянська позиція особистості. Саме на цьому рівні відбувається концептуалізація засад верховенства права, справедливості, свободи, рівності та гідності людини, що надалі знаходять своє практичне втілення через інші елементи правосвідомості, зокрема, через правову обізнаність.

Отже, правову ідеологію доцільно розглядати як концептуальне підґрунтя, що задає ціннісно-нормативний вектор правового розвитку, тоді як правова обізнаність виступає механізмом реалізації цих ідей у повсякденному правовому житті. Взаємодія цих двох рівнів забезпечує не лише ефективне функціонування правової системи, а й становлення зрілої правової культури,

у якій теоретичні засади права набувають практичного змісту через свідомі дії громадян.

Вивчення правової ідеології як раціонального рівня правосвідомості дає підстави для ширшого розуміння взаємозв'язків між базовими елементами правової системи: правовою обізнаністю, правосвідомістю та правовою культурою. Кожна із цих категорій має власну структуру, зміст і функціональне призначення, але всі вони взаємопов'язані у процесі формування правового світогляду особистості.

Правова обізнаність становить найпервинніший, інформаційний рівень засвоєння права. Вона відображає знання людиною своїх прав, обов'язків, основ законодавства й механізмів правового захисту, усвідомлення себе як реального активного суб'єкта правовідносин, а також імпліцитно включає реальну спроможність і готовність захищати свої права у разі виникнення конфліктів. Залежно від рівня освіти, професійної діяльності та соціальної активності така обізнаність може бути елементарною правовою поінформованістю, що охоплює знання базових прав і свобод, або поглибленою, коли особа володіє системним уявленням про правові інститути й процедури. Проте, на відміну від правосвідомості, правова обізнаність не охоплює оцінних чи емоційних аспектів, вона фіксує насамперед факт наявності знань, а не їхнє сприйняття чи ціннісну інтерпретацію.

Правосвідомість, натомість, є ширшим явищем. Вона включає не лише знання про право, а й емоційне ставлення, оцінку правових явищ, переконання та звички правомірної поведінки. Її структура поєднує два взаємопов'язані рівні: правову психологію, що втілює чуттєво-емоційне сприйняття права, та правову ідеологію, яка формує раціонально-теоретичну основу цього сприйняття. Саме через правову ідеологію правосвідомість набуває системності, логічності та здатності до відтворення у правотворчій і правозастосовній діяльності.

Т. В. Михайліна підкреслює, що «поряд із традиційно визначеними складовими правової системи – системою права, правовою ідеологією та

юридичною практикою – функціонує відносно самостійний елемент правової реальності – правосвідомість. Її неможливо повністю віднести до жодного з базових елементів, оскільки вона постійно виходить за їх межі та одночасно забезпечує множину зв'язків усередині системи права». Таким чином, правосвідомість професорка пропонує розглядати як «розумово-психологічну категорію та відносно незалежний елемент правової системи, який забезпечує її інтегративно-синергетичні властивості та відображає сукупність знань, уявлень і емоцій щодо фактичного та бажаного стану правових феноменів» [88, с. 154].

У науковій літературі питання співвідношення між правосвідомістю, правовою поведінкою та готовністю до неї тлумачиться неоднозначно. Так, Г. П. Клімова наголошує, що «реальний зміст правосвідомості суб'єктів виявляється саме у їхній правовій поведінці». Відтак дослідниця включає до структури правосвідомості поведінкові компоненти: «правові настанови, орієнтації та готовність до діяльності у сфері правового регулювання, підкреслюючи, що вони становлять обов'язковий елемент свідомості особи» [89, с. 39].

З таким підходом можна частково погодитися, адже дійсно, правосвідомість і правова поведінка перебувають у тісному взаємозв'язку: ставлення до права та його оцінка впливають на дії особи у правовій сфері. Проте твердження про те, що поведінкові установки є структурною частиною правосвідомості, викликає певні застереження. Якщо виходити з того, що правосвідомість охоплює раціонально-оцінний (ідеологічний) та емоційно-психологічний рівні, то готовність до правової дії є радше практичним проявом засвоєних знань, тобто належить до сфери правової обізнаності, яка забезпечує реалізацію ідей та цінностей права у практичній площині. Інакше кажучи, правосвідомість формує мотиваційне підґрунтя, а правова обізнаність – інструментальну здатність діяти відповідно до нього.

Подібну позицію частково поділяє А. О. Штанько, який зазначає, що «поведінкові елементи правосвідомості є одночасно об'єктом і засобом

правового регулювання, оскільки через свідомість можна впливати на мотиви й правові установки індивідів». Учений слушно підкреслює, що «рівень сформованості правосвідомості зумовлює характер дій суб'єкта – правомірних чи протиправних» [90, с. 148]. З цим твердженням можна повністю погодитися, якщо розглядати його у контексті впливу правосвідомості на поведінку, а не як її безпосередній структурний компонент.

Таким чином, позиції обох авторів потребують уточнення з урахуванням сучасного розуміння правової обізнаності як практичного рівня засвоєння права, що включає готовність діяти у відповідності до правових норм, принципів права і цінностей. Правосвідомість, у свою чергу, слід розглядати як ментальний і ціннісний рівень, який визначає ставлення особи до права, але не тотожний її поведінковим проявам. Отже, готовність до правової поведінки варто тлумачити як завершальний етап обізнавального процесу, що забезпечує перехід від усвідомлення цінностей (ідеологічний рівень) до їх реалізації у реальній діяльності.

Аналогічну думку висловлює О. Барабаш, яка вбачає у правосвідомості «чинник, що спрямовує вектор поведінки людини до дотримання або недотримання правових норм». Учена підкреслює, що «зовнішні прояви юридично значущої поведінки прямо залежать від рівня сформованості правосвідомості» [91, с. 71]. З цим положенням можна цілком погодитися, адже воно не ототожнює правосвідомість із поведінкою, а лише вказує на її регулятивну функцію – здатність визначати орієнтацію та мотивацію дій. Водночас реалізація цієї мотивації на практиці передбачає не лише внутрішнє ставлення до права, а й наявність знань, критичне розуміння механізмів правового регулювання та впевненості у власній правовій компетентності, що належить до сфери правової обізнаності.

Отже, позиції Г. Клімової, А. Штанька та О. Барабаш у сукупності дозволяють простежити логічний ланцюг взаємозалежності: правосвідомість формує ставлення та орієнтацію, правова обізнаність забезпечує практичну

готовність діяти, правова поведінка є зовнішнім проявом обох попередніх елементів.

Таким чином, готовність до правової поведінки слід розглядати як похідну від правової обізнаності, тоді як правосвідомість – це ціннісно-мотиваційна основа, яка визначає напрям, але не сам факт правової дії.

У цьому контексті цікавою є теза Т. В. Михайліної, яка підкреслює, що «правосвідомість формує уявлення про бажане право, тобто ідеал правового порядку, до якого прагне суспільство. Це положення суттєво розширює межі розуміння правосвідомості, виходячи за рамки її трактування як лише чинника правомірної чи неправомірної поведінки» [88, с. 151-152].

Якщо поглянути на це твердження у світлі запропонованого розмежування понять, можна зазначити, що професор Т. Михайліна фактично підкреслює ідеологічний, концептуальний вимір правосвідомості. Адже здатність формувати уявлення про «бажане право» – це вияв правової ідеології як її раціонального рівня, який включає теоретичні знання, ідеї та цінності щодо належного устрою правового життя. Саме ця функція правосвідомості забезпечує її зв'язок із правовою культурою через вплив на нормотворчу діяльність, суспільні очікування та процеси осмислення права як цінності.

Таким чином, позиція Т. В. Михайліної дозволяє зробити важливе уточнення: правосвідомість не обмежується відображенням правової реальності чи формуванням готовності до поведінки, але також виконує проєктивну (цілеорієнтуючу) функцію, формуючи уявлення про справедливість, належність і бажані моделі правового регулювання. Це положення логічно узгоджується з нашим підходом, за яким готовність до правової поведінки є проявом правової обізнаності, тоді як правова ідеологія як складова правосвідомості визначає ціннісно-теоретичні орієнтири розвитку права.

Другим важливим надбанням наукових розвідок Т. Михайліної є теза про те, що оскільки правова норма без її відображення у свідомості особи залишається лише декларацією, що не виконує свого регулятивного

призначення, правосвідомість дійсно виступає необхідною умовою ефективного функціонування правової системи. «Лише тоді, коли правові приписи сприймаються особою, вони набувають характеру внутрішнього імперативу, який визначає її ставлення до права – позитивне чи негативне – і зрештою впливає на фактичну правову поведінку» [88, с. 153].

У цьому аспекті можна погодитися з Г. Клімовою, А. Штаньком та О. Барабаш, які акцентують на зв'язку між правосвідомістю і поведінкою, однак із певним уточненням. Готовність до правової поведінки, на наш погляд, не є елементом правосвідомості як такої, а радше результатом сформованої правової обізнаності – рівня, що забезпечує людині розуміння конкретних правових норм і механізмів їх реалізації. Правосвідомість же виступає глибшою категорією, що охоплює не лише знання, а й оцінки, переконання, ціннісні орієнтації, через які відбувається осмислення змісту й призначення права.

Вищезгадана здатність правосвідомості формувати уявлення про бажане право, тобто ідеальний образ правового порядку є творчо-концептуальною функцією правосвідомості, в якій простежується її зв'язок із правовою ідеологією, що виступає її раціональним рівнем.

Варто приділити ретельну увагу наступному твердженню І. О. Варакута: «У Київській Русі ознаки правової обізнаності як такої серед населення не були яскраво виражені, радше сказати вона практично ототожнювалась з християнськими нормами», і тут же вчена зазначає: «у цей період розпочинається формування національної самобутньої правової культури українського суспільства, який був пов'язаний з поширенням правової освіти, здійснюваної через правове виховання» [25, с. 56].

Ця характеристика є показовою, адже вказує на те, що наявність активного правового виховання ще не означала сформованої правової обізнаності населення. Правове виховання у той період мало радше нормативно-моральний характер і базувалося на релігійних засадах, а не на усвідомленні змісту та механізмів реалізації прав. Іншими словами, воно

сприяло формуванню ставлення до права як до морального регулятора, але не створювало когнітивної здатності особи діяти відповідно до правових норм у конкретних соціальних ситуаціях.

Таким чином, між правовим вихованням і правовою обізнаністю існує принципова різниця: перше виконує ціннісно-виховну функцію, формуючи загальне уявлення про «належне» з точки зору права, тоді як друга відображає усвідомлену внутрішню компетентність особи, а саме її здатність не лише знати норми, а й розуміти їхню соціальну природу, межі дії та практичне значення.

Отже, історичний досвід показує, що правове виховання є необхідною, але не достатньою умовою для формування правової обізнаності. Воно створює ціннісне підґрунтя, проте саме обізнаність забезпечує інтеріоризацію правових принципів і перехід від зовнішнього нормативного впливу до внутрішнього усвідомлення права як способу мислення й поведінки.

Правове виховання у своїй сутності тяжіє до формування правосвідомості, тобто системи уявлень, оцінок і настанов людини щодо права, законності, справедливості. Воно зорієнтоване на ціннісне засвоєння правових норм, спрямоване на створення соціально схвальної моделі поведінки. Саме через правове виховання суспільство відтворює правові традиції, моральні орієнтири, забезпечує спадкоємність у розумінні ідеї права. Тобто правове виховання – це переважно зовнішній механізм соціалізації, який покликаний гармонізувати індивідуальну свідомість із загальноприйнятими нормами і цінностями.

Водночас правова обізнаність – це вже інша площина, що виходить за межі виховання як одностороннього впливу. Вона постає як інтелектуально-ідеологічний феномен, який відображає не просто прийняття норм і цінностей, а усвідомлене оперування ними, здатність критично їх осмислювати й застосовувати. Якщо правове виховання формує певний «каркас» правових уявлень, то правова обізнаність – це внутрішня свобода свідомості, яка

дозволяє людині самотійно орієнтуватися в правовій реальності, вибудовувати власну позицію й систему аргументації.

Отже, правосвідомість можна розглядати як результат процесу правового виховання, тоді як правову обізнаність як інший полюс правової ідеології, що передбачає її інтеріоризацію, критичне осмислення та практичне застосування. Правосвідомість забезпечує ціннісну орієнтацію особи у праві, тоді як обізнаність гарантує її когнітивну й інтелектуальну автономію. Таким чином, між ними існує не ієрархічний, а діалектичний зв'язок: правове виховання є передумовою, а правова обізнаність результатом внутрішнього засвоєння і перетворення правових знань у мислення і практику.

Правосвідомість виконує системоутворюючу роль у правовій культурі, проте реальне втілення її змісту в поведінці суб'єкта можливе лише за умови належного рівня правової обізнаності, яка забезпечує практичне засвоєння правових приписів та здатність діяти відповідно до них.

Водночас, як стверджують Т. Міхайліна та Ю. Гоцуляк, «правосвідомість здатна набувати як позитивних, так і різко негативних форм» [92]. Це зумовлено тим, що правосвідомість за своєю природою включає не лише когнітивний, а й психологічний та емоційний компоненти, що формуються під впливом соціального досвіду, рівня довіри до державних інститутів, відчуття справедливості та ефективності правового захисту. Саме тому деформації правосвідомості, такі як правовий нігілізм, правовий прагматизм чи інструменталізм, є закономірним наслідком загального розчарування суспільства у можливості права виконувати регулятивну та захисну функції.

На відміну від цього, правова обізнаність позбавлена виразного емоційного підґрунтя. Вона має раціональний, когнітивно-ціннісний характер, що забезпечує її більшу стійкість до зовнішніх впливів (політичних коливань, зміни владних наративів чи суспільних настроїв). Якщо правосвідомість може «деформуватися» під тиском соціальних очікувань або втрати довіри до держави, то правова обізнаність залишається відносно стабільною системою

знань і навичок, яка дає змогу особі орієнтуватися у правовому полі, діяти свідомо й критично незалежно від емоційного ставлення до влади.

Таким чином, правова обізнаність, залишаючись більш стабільною та об'єктивною категорією, фактично формує раціональне підґрунтя для правової ідеології як системи узагальнених уявлень про призначення права, його місце у суспільному розвитку та взаємодію з іншими соціальними інститутами. Саме завдяки обізнаності у праві індивід здатен не лише діяти в межах правового поля, а й критично осмислювати наявні правові доктрини, що, у свою чергу, сприяє формуванню зрілої правової ідеології.

Тому правова ідеологія постає не лише як складова правосвідомості, а як її концептуальний центр, що задає напрям розвитку правового мислення. Вона забезпечує єдність правових цінностей, принципів і цілей суспільного поступу, слугує своєрідним «навігатором» для правотворчої діяльності та громадянської поведінки. Без її науково обґрунтованих орієнтирів неможливо сформувати зрілу правосвідомість ані в окремої особи, ані в суспільства загалом.

У свою чергу, правова культура охоплює всі попередні елементи, синтезуючи теоретичне (ідеологічне) і практичне (обізнанісне) знання про право з реальною правовою діяльністю, якістю законодавства та станом правопорядку. Вона є показником того, наскільки правові цінності та знання перетворюються на сталі соціальні практики.

С. Малона, І. Бесєдіна, В. Прилипко, В. Осташова зазначають: «Legal culture implies both passive education and the ability to actively use legal knowledge and skills» [16, с. 271]. Отже, правова культура передбачає не лише пасивне навчання, а й здатність активно застосовувати правові знання й уміння. Це підтверджує нашу попередню тезу про те, що правова культура не зводиться до теорії, а реалізується через дію, що робить правову обізнаність її невід'ємним елементом.

Як у дисертаційній роботі зазначає М. В. Суходоля, «правосвідомість складає ядро психологічного механізму дії права, тобто визначає внутрішнє

ставлення особи до норм, цінностей і принципів права, формує мотивацію до правомірної поведінки та сприйняття права як цінності» [93, с. 25]. У цьому контексті, здається, правова обізнаність слугує практичною складовою: вона дає людині конкретні знання про права, обов'язки та механізми їх реалізації, формує готовність до правової поведінки і є мостом між теоретичною правовою ідеологією та реальною діяльністю в сфері права.

Водночас правова культура, завдяки своїй практичній спрямованості, реалізується, на думку М. Суходолі, «назовні через юридичний механізм дії права (у сфері правової практики та виконання норм) та соціальний механізм дії права (у суспільних відносинах і громадських практиках)» [93, с. 25]. Вона виступає результатом і простором реалізації правової обізнаності та ідеології, забезпечуючи ефективне функціонування правової системи і консолідацію громадянського суспільства.

Отже, між розглянутими категоріями простежується не лише ієрархічна, а й функціонально-діалектична взаємозалежність. Правова обізнаність становить раціонально-практичну основу правового розвитку особи, забезпечуючи її орієнтацію в системі правових норм, формування критичного мислення й готовності до правомірної поведінки. Правова ідеологія виступає концептуальним і ціннісним ядром правового мислення, що надає смислову цілісність і напрям еволюції правосвідомості. Правосвідомість, у свою чергу, синтезує емоційно-психологічний, когнітивний і оцінний рівні ставлення до права, визначаючи внутрішній механізм його дії в індивідуальній та суспільній поведінці. Найвищим рівнем цієї системи є правова культура, яка інтегрує знання, цінності, переконання й практичну реалізацію права, перетворюючи їх на сталі соціальні практики та забезпечуючи гармонійне функціонування правової системи й розвиток громадянського суспільства.

Підсумовуючи міркування за поточним підрозділом, можна констатувати, що застосування системного, історико-правового, порівняльно-правового та аксіологічного методів дозволило узагальнити теоретико-методологічні засади взаємозв'язку правової ідеології, правосвідомості та

правової обізнаності, а також простежити їх еволюцію й місце у структурі правової культури.

По-перше, встановлено, що право в сучасному суспільстві набуває світоглядного виміру, трансформуючись із механізму нормативного регулювання у систему духовно-ціннісних координат, що забезпечують консолідацію та стабільність держави. Історико-правовий метод дозволив виявити, що зміцнення національної правової ідеології є закономірним етапом подолання пострадянських деформацій правосвідомості та формування цілісної правової культури.

По-друге, за допомогою структурно-функціонального та системного аналізу обґрунтовано, що правова обізнаність виконує роль практичного рівня правової свідомості, забезпечуючи інтеріоризацію ідей та цінностей права у конкретній поведінці суб'єкта. Правосвідомість, у свою чергу, становить ціннісно-мотиваційне підґрунтя, а правова ідеологія – її концептуальний центр, який задає напрям правового мислення.

По-третє, результати когнітивно-психологічного аналізу засвідчують, що правосвідомість є емоційно змінною категорією, схильною до деформацій під впливом соціальних чинників, тоді як правова обізнаність має більш стабільний раціональний характер і виступає запорукою критичного сприйняття права та стійкості демократичних інститутів.

Отже, правова обізнаність, правосвідомість, правова ідеологія та правова культура утворюють цілісну методологічну систему, у якій кожен елемент виконує власну функцію, але всі вони взаємодіють у межах єдиного правового простору. Умовно цей взаємозв'язок можна подати у вигляді послідовності: правова обізнаність – правосвідомість (інтегрує правову ідеологію) – правова культура, що забезпечує формування гармонійної правової системи та зрілого громадянського суспільства.

2.2. Взаємозв'язок правової ідеології та правової обізнаності як теоретичного і практичного рівнів правової культури

Формування зрілої правової культури неможливе без гармонійної взаємодії її теоретичного та практичного вимірів – правової ідеології та правової обізнаності. Якщо правова ідеологія задає смислові координати, ціннісні орієнтири та концептуальну основу правового розвитку, то правова обізнаність забезпечує їх практичне втілення через реальну поведінку, правові дії й повсякденне застосування норм права. У такий спосіб вони утворюють дві взаємопов'язані площини правового буття – нормативно-світоглядну та когнітивно-діяльнісну, де перша формує уявлення про «належне право», а друга – механізми його реалізації.

Методологічно дослідження взаємозв'язку цих понять спирається на системний, гносеологічний і функціональний підходи, що дозволяють розглядати правову ідеологію як ціннісно-раціональну структуру свідомості, а правову обізнаність як її інструментальний прояв у правовій діяльності. Такий підхід дає змогу осмислити правову культуру як багаторівневу систему, у якій взаємодія ідеологічного та обізнавального рівнів забезпечує баланс між теорією і практикою права, між усвідомленням цінностей і здатністю діяти відповідно до них.

Отже, завдання цього підрозділу полягає у розкритті механізмів взаємодії правової ідеології та правової обізнаності, визначенні їхньої ролі у формуванні цілісної правової культури та з'ясуванні, яким чином теоретичні принципи права трансформуються у практичну компетентність і правову поведінку громадян.

Х. М. Маркович в ході дисертаційного дослідження дійшла висновку, що «особливість правової ідеології в державно-суспільній реальності розкривається зокрема в когнітивному потенціалі, що полягає в отриманні та нагромадженні правових знань внаслідок усвідомлення права; валоризації правового регулювання; прогностичній спроможності» [47, с. 23].

Саме ця здатність до когнітивного осмислення правових норм створює місток між абстрактними цінностями та принципами права, закладеними в ідеології, та їх практичним застосуванням у житті громадян.

У цьому контексті особливу роль набуває правова обізнаність, яка виступає практичним рівнем реалізації правової ідеології. Вона перетворює теоретичні знання та концепції на конкретні дії, що дозволяють людині ефективно користуватися своїми правами, виконувати обов'язки та діяти відповідно до норм права. Таким чином, правова обізнаність є інструментом, що забезпечує реалізацію когнітивного потенціалу правової ідеології, формує готовність до правомірної поведінки та сприяє розвитку правосвідомості і правової культури в суспільстві.

Обізнаність в праві, стверджує Н. М. Оніщенко, «передбачає можливість транслювати правову культуру, акумулювати правовий досвід і механізм правової діяльності, сприяти подоланню правового нігілізму, правового песимізму, вирішенню конфліктів у суспільстві. Таким чином, вказана робота спрямована на розвиток самої людини, її правової свідомості й правової культури. Правознавці-вчені та представники юридичної практики наголошують, що правова обізнаність є важливим комплексним компонентом механізму правової соціалізації особи, як процесу засвоєння, сприйняття і реалізації суб'єктами правових цінностей суспільства, ідей, переживань, почуттів і емоцій людей, а також правових оцінок, норм і моделей поведінки» [94, с. 6].

Правова ідеологія не обмежується політичними чи юридичними доктринами, а має ціннісний вимір, який охоплює уявлення про добро, справедливість, гідність, свободу, ідеологічний потенціал полягає саме у здатності права нести позитивні смисли та універсальні цінності. Як слушно зазначається у вітчизняній доктрині, зокрема професоркою Н. Камінською, «ідеологічний потенціал зумовлений усвідомленням природи, призначення і наслідків поширення ідей, чеснот, постулатів тощо. Отже, йдеться про певні блага, загальне позитивне значення тих чи інших явищ для людини, соціальних спільнот, світового співтовариства...» [95, с. 59].

Ю. Гоцуляк та І. Стаднік цитують І. Bassin, на думку якого «найбільшою проблемою сучасного правового лібералізму є те, що надто багато з нас не

можуть знайти слова, щоб описати те, що ми захищаємо: попросить групу студентів-ліберальних юристів сформулювати те, що вони відстоюють, і отримаєте або безладні, непослідовні відповіді, або порожні погляди; ті, хто відповість, можуть торкнутися питань, починаючи від рівності до можливостей і репродуктивної свободи, але навряд чи зможуть об'єднати ці ідеї під будь-яку послідовну філософську структуру, а тим, у кого є філософська основа, пощастило, якщо вони можуть пояснити її менш ніж 30 000 слів» [96, с. 52-53]. Ця цитата є надзвичайно показовою для розуміння сучасного стану правової ідеології. Вона демонструє, що криза правового лібералізму має не стільки нормативний, скільки світоглядно-комунікативний характер: ідеї, які історично формували основу демократичного права, нині втрачають концептуальну чіткість і системність. Застосовуючи гносеологічний і герменевтичний методи, можна зробити висновок, що сучасна правова ідеологія страждає не від браку змісту, а від браку єдиного смислового коду, який дозволив би узгодити різні правові принципи (свободу, рівність, справедливість) у цілісну філософію права.

Водночас така ідейна фрагментарність не руйнує правову систему, оскільки правова обізнаність виконує стабілізуючу функцію. Вона слугує практичним контекстом, у якому навіть неоднорідні ціннісні орієнтири правової ідеології знаходять своє конкретне втілення через знання, навички та правову компетентність громадян. За допомогою системно-структурного методу можна показати, що правова обізнаність компенсує дефіцит філософської єдності права завдяки своїй когнітивній природі, адже вона не потребує ідеологічної тотальності, а забезпечує функціональну цілісність правопорядку через інтелектуальну й процедурну узгодженість дій суб'єктів права.

Отже, ідеологічна нестійкість сучасного правового лібералізму не означає руйнування правової системи. Навпаки, правова обізнаність виступає її раціональним ядром, здатним забезпечити стабільність і спадкоємність правового розвитку навіть за умов ціннісного плюралізму та світоглядної

поліваріантності. Загальні засади правового ладу, що мають найвищий рівень абстрактності (справедливість, гідність, свобода, рівність перед законом) залишаються непохитними навіть тоді, коли більш конкретні принципи, що складають механізм їх реалізації, зазнають трансформацій чи турбулентності.

I. Варава наводить цікаву думку: «public legal awareness is the social security of the rule of law, the only factor that can shape and ensure the rule of law. Therefore, legal awareness needs constant rational improvement» [97]. Тобто громадська правова обізнаність є соціальною безпекою верховенства права, єдиним чинником, здатним сформувати й забезпечити верховенство права. Це визначення підкреслює, що правова обізнаність є системоутворюючим чинником, адже забезпечує стабільність і життєздатність верховенства права через усвідомлене ставлення громадян до норм і принципів права.

У цьому контексті правова обізнаність постає функціональним вираженням ідеологічних цінностей права, що зберігають свою дієвість через знання, розуміння і практику. Вона забезпечує зв'язок між правовою ідеологією як теоретичною моделлю належного правопорядку та реальними правовими діями, які здійснюють громадяни у межах свого щоденного досвіду.

Саме на цьому етапі доцільно перейти до більш конкретного аналізу взаємозв'язку правової ідеології та правової обізнаності як теоретичного і практичного рівнів правової культури, що у своїй єдності формують підґрунтя правової свідомості сучасного демократичного суспільства.

Зв'язок між рівнем правової обізнаності (тут можуть використовуватися різні споріднені терміни, освіта, виховання, грамотність) та правовою ідеологією визнається багатьма авторами. Серед напрямів формування та поширення правової ідеології А. Луцький виділяє, зокрема, «правову освіту та правове виховання в класичному розумінні; утворення на законодавчому рівні національної дитячої та молодіжної організації, основним завданням якої стане патріотичне й правове виховання молоді; підтримку та розвиток національного кінематографу та літератури правовиховного змісту; розвиток

національного сектору Інтернет в частині патріотичного та правового контенту» [98, с. 78–79]. Тобто автор формулює певний інституційний вимір правової ідеології, де правова освіта та виховання очевидно виконують провідну роль.

Інституційний аспект правової ідеології проявляється через її цілеспрямовану реалізацію в ключових соціальних сферах – освіті, державній правовій політиці, медіапросторі та громадянському суспільстві. Саме ці канали забезпечують трансформацію абстрактних ідеологічних цінностей у реальні компетенції, соціальні практики та механізми дії.

Освітній вимір правової ідеології є її концептуальним ядром. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й прав людини (Хартія), ухвалена в рамках Рекомендації CM/Rec(2010)7 Комітету Міністрів [99] визначає ціннісну основу правової освіти, орієнтуючи освітні системи держав на інтеграцію принципів демократії, прав людини та верховенства права в освітній процес. В Україні цей підхід реалізується через нормативні акти Міністерства освіти і науки, зокрема Наказ № 405 від 20 квітня 2018 року, який регулював впровадження громадянської та правової освіти до навчальних програм закладів загальної середньої освіти. Таким чином, освітній простір виступає інституційним середовищем, у якому реалізується зв'язок «ідеологія – програма – результати навчання», коли цінності права трансформуються у виміряні компетенції та поведінкові орієнтири учнів та студентів.

Політичний та правоохоронний вимір забезпечує практичну інституціоналізацію правової ідеології через державну політику. Яскравим прикладом є всеукраїнська правоосвітня кампанія Міністерства юстиції «Я маю право!», яка стала інструментом поширення основних принципів верховенства права та прав людини серед населення. Ще одним ключовим елементом є система безоплатної правової допомоги (БПД), створена законом «Про безоплатну правничу допомогу», яка втілює ідеологічний принцип рівного доступу до правосуддя в реальних соціальних послугах. Ці механізми

демонструють, як держава може не лише проголошувати цінності, а й формувати поведінкові моделі для їх реалізації.

Обидва ці два виміри охоплюються категорією обізнаності у праві.

А. М. Михайлов зазначає, що «правова ідеологія може бути визначена як цілісний, володіючий внутрішньою єдністю, штучно створений на основі філософських та релігійних вчень механізм впливу системи ідей на суспільну, групову та індивідуальну правосвідомість з метою легімітизації позитивного права, юридичної практики, забезпечуючи єдність правової системи і її відтворення шляхом перекладу правових ідей в нормативні настанови свідомості та формування відповідних моделей поведінки» [100, с. 32]. Отже автор наголошує на штучно створеному характері ідеології, тобто її нав'язаності «зверху», водночас визнає її інтегративний потенціал в правовій системі. У цьому контексті ймовірність втрати низкою ідеологічних патернів елементу загальновизнаності, про що йшлося вище, становить неабияку загрозу стабільності правової системи. З огляду на ці ризики, обізнаність у праві, будучи внутрішньою свободою свідомості суб'єкта, маючи раціональний, когнітивно-ціннісний характер, що забезпечує її більшу стійкість до зовнішніх впливів (політичних коливань, зміни владних наративів чи суспільних настроїв), дозволяє їй бути важелем необхідної стабілізації правової системи під час будь-яких збоїв та криз.

С. Малона, І. Бесєдіна, В. Прилипко, В. Осташова наводять одне з найчіткіших визначень правової обізнаності на доктринальному рівні як раціональної опори для стабільності права: «Legal awareness is part of the concept of civic education. It has the potential to support the legal system as a whole» [16, с. 270]. Тобто правова обізнаність має потенціал підтримувати правову систему в цілому. Це доводить нашу думку, що обізнаність виконує компенсаторну функцію щодо дестабілізації правової системи. Загалом протягом дослідження, що здійснюється науковицями у статті «The Role of Legal Education in Shaping the Legal Culture of the Future: Strategies and Prospects for Development», освітній компонент (знання, обізнаність) розглядається як

необхідна база, без якої цінності та норми залишаються декларативними, без впливу на реальну поведінку.

Отже тут простежується взаємовплив, не лише ідеологія формує правову обізнаність, існує і зворотній результат. Зростання рівня обізнаності у праві може модифікувати правову ідеологію. Підвищення правової обізнаності громадян створює запит на переосмислення ідеологічних засад права, що зумовлює еволюцію правової ідеології у напрямі гуманістичних цінностей.

Аналізуючи дисертаційну роботу Х. Маркович «Правова ідеологія як державно-суспільний феномен», можна також побачити у висновках авторки думку, що сучасна правова реальність перебуває у стані онтологічної непевності та апоріатичності, що виявляється у фрагментарності правових і державних процесів. Упорядкування цього «правового хаосу» науковиця вбачає за можливе лише через інтеграцію дихотомічних конструктів – державного та суспільного начал – у єдину системну матрицю, яку уособлює суспільно-державний феномен. У цьому контексті правова ідеологія, на її думку, виконує функцію «інтегрувальної ланки між державою та суспільством» [47, с. 3], тобто поєднуючи державу та суспільство як морально-правовий посередник.

Феноменальність правової ідеології Х Маркович вбачає у її «потрійній природі»: по-перше, вона має «емерджентний потенціал», здатність породжувати нові смисли; по-друге, виконує систематизувальну функцію, забезпечуючи внутрішню логіку правової системи; по-третє, має «темпорально-синтезувальний» характер, що дозволяє узгоджувати минулі традиції, сучасні потреби та майбутні орієнтири правового розвитку.

У структурі ролей правової ідеології авторкою виокремлюються два основні рівні. Перший – нормативно-регулятивний, на якому правова ідеологія: легітимізує владу і державні інститути, виконуючи функцію соціального контракту; забезпечує стабільність правопорядку та визначає напрям суспільного розвитку; унормовує соціальні відносини, поєднуючи

національні та індивідуальні інтереси; запобігає авторитаризму, утверджуючи пріоритет прав людини над владною волею.

Другий рівень – морально-суспільний, на якому правова ідеологія: морально обґрунтовує правові норми та узгоджує їх із суспільною етикою; забезпечує аксіологічну єдність і когнітивно-нормативну інтеграцію суспільства; сприяє правовій соціалізації особи та зміцненню гуманістичних цінностей; виконує інструментальну функцію соціальної альтернативи, підтримуючи динамічне оновлення правової системи [47, с. 3-5].

Таким чином, у структурі природи правової ідеології, запропонованій Х. Маркович, систематизувальна функція постає похідною від рівня правової обізнаності, яка надає правовим ідеям конкретності, змістовного наповнення й соціальної дієвості. Без обізнаності ідеологія втрачає практичний вимір, перетворюючись на суто декларативну систему символів. Натомість обізнаність, виступаючи когнітивним еквівалентом ідеології, забезпечує її операційність у двох вимірах: нормативно-регулятивному, де знання законів і процедур уможлиблює реалізацію державних цілей через правомірну поведінку, та морально-суспільному, де інтелектуальне розуміння права підтримує формування правової культури, заснованої на гуманістичних і демократичних цінностях.

Р. А. Сербин у дисертації, присвяченій правовій культурі, зазначає, «поняття правова культура може ґрунтуватися на вимогах природного права, справедливості, гуманності, розуміння особою свободи в суспільстві як наявності суб'єктивних прав. Крім того, вона передбачає у змісті правосвідомість, що спричиняє правомірну поведінку, або ж протиправні дії» [101, с. 14]. При цьому вчений вказує, що «правова культура є комплексним соціальноправовим феноменом, що охоплює як індивідуальний, так і колективний рівень правосвідомості, правового мислення та правомірної поведінки» [102, с. 31].

Правова культура постає як багаторівнева система, що має індивідуальний і колективний (суспільний) рівні, і зв'язок між ними вибудовується через поєднання правової ідеології та правової обізнаності.

Правова культура – це не просто сукупність знань і норм, а інтегральний стан суспільства, який відображає рівень його правового розвитку, ступінь засвоєння цінностей права та практику їх реалізації. Вона формується одночасно «знизу» (через індивідуальну правосвідомість і обізнаність) та «згори» (через інституційні механізми, правову ідеологію та державну політику).

На індивідуальному рівні правова культура – це єдність правосвідомості (емоційно-ціннісного ставлення до права) і правової обізнаності (когнітивно-практичного знання про право). Правосвідомість визначає морально-ціннісний вимір, тобто як людина сприймає право, чи вбачає в ньому справедливість і свободу.

Отже, правова культура особистості = правосвідомість + правова обізнаність.

На суспільному рівні правова культура функціонує як комунікативно-інституційний феномен, який поєднує правову ідеологію (теоретичний, ціннісний і концептуальний рівень) та правову обізнаність громадян (практичний, компетентнісний рівень).

Така взаємодія створює нормативно-сміслову поле суспільства, у межах якого формуються колективні уявлення про верховенство права, справедливість, законність і довіру до правових інститутів.

Можна додати до цієї систематизації також, що правова культура має третій, інституційний рівень, який забезпечує взаємодію між індивідуальним і колективним. Саме тут діють механізми освіти, державної політики, медіа, правової просвіти, вони транслиують цінності ідеології у знання, а знання – у правову поведінку.

Отже, правова обізнаність є практичним рівнем реалізації правової ідеології, однак її практичність не зводиться просто до застосування

конкретних правових норм у повсякденному житті. Обізнаність у праві стосується знання у його соціологічно-функціональному вимірі, вона проявляється у своєрідному «транскодуванні» абстрактних цінностей та принципів, закладених у правовій ідеології, у когнітивно-прикладний досвід конкретного суб'єкта.

Інакше кажучи, правова обізнаність – це здатність співвідносити загальні ідеали та принципи права з конкретними правовими приписами та розуміти механізми їх реалізації. Це передбачає, що громадянин: усвідомлює ціннісну основу права – принципи справедливості, верховенства права, захисту прав людини, володіє критичним знанням конкретних правових норм, що конкретизують ці принципи, розуміє механізми реалізації норм: як діяти для захисту свого права, яким чином звертатися до органів влади, суду, правозастосовних процедур, поєднує цінності та знання в свідомому виборі правомірних дій, навіть якщо мова ще не про фактичне застосування права у конкретній ситуації.

Практичність правової обізнаності полягає у підготовці суб'єкта до свідомого та ціннісно обґрунтованого використання права, а не лише у виконанні приписів. Вона формує когнітивно-практичний потенціал правосвідомості, що дозволяє особі інтегрувати принципи ідеології у власну поведінку та подальші правові дії.

Таким чином, правова ідеологія й правова обізнаність становлять взаємодоповнювані рівні правової культури, що функціонують у логіці «від абстрактного до конкретного». Якщо правова ідеологія формує теоретико-концептуальні засади правового розвитку, визначаючи ціннісні орієнтири, принципи та загальні уявлення про справедливість і верховенство права, то правова обізнаність забезпечує практичну реалізацію цих орієнтирів у повсякденній діяльності громадян і правозастосовній практиці.

Правова ідеологія створює нормативно-сміслову поле, у межах якого функціонує суспільство, тоді як правова обізнаність конкретизує це поле через когнітивне засвоєння і практичне застосування норм, що забезпечує

безперервність між правовим мисленням і правовою поведінкою. У цьому сенсі права обізнаність є каналом трансляції ідеологічних принципів у соціальну практику, що уможливорює їх реалізацію на індивідуальному рівні.

Отже, права обізнаність може розглядатися як практичний рівень реалізації правової ідеології, що надає останній життєздатності, забезпечує її соціальну ефективність і стабільність правового порядку. Саме взаємодія цих двох феноменів формує структурну єдність правової культури, у якій теоретичне знання переходить у соціально дієве – від ідеї до правомірної дії.

С. Малона, І. Беседіна, В. Прилипко, В. Остапова доходять важливого висновку: «The principles of legal culture should be characterized by pragmatism, dynamism, reliability, universality... The principle of the rule of law should become a fundamental element of educational and legal strategies» [16, с. 276]. Тобто права культура спирається на принципи, що мають характеризуватися прагматизмом, динамізмом, надійністю та універсальністю, а принцип верховенства права повинен стати фундаментальним елементом освітніх і правових стратегій. Ця теза чудово завершує логічний ланцюг «права обізнаність – права ідеологія – права культура», наголошуючи на раціонально-прагматичній основі правового розвитку.

Таким чином, у межах даного підрозділу застосовано комплекс методологічних підходів, які забезпечують багатовимірне дослідження взаємозв'язку правової ідеології та правової обізнаності. Системний підхід дав змогу розглядати їх як взаємопов'язані елементи єдиної структури правової культури, де зміни одного рівня спричиняють трансформації іншого. Гносеологічний підхід забезпечив розкриття процесу пізнання права – переходу від теоретичних уявлень до усвідомлення та практичного засвоєння норм, що формує когнітивний зміст правової обізнаності. Функціональний підхід дозволив виявити соціальне призначення кожного явища: ідеологія задає ціннісно-нормативні орієнтири, тоді як обізнаність реалізує їх у практичній діяльності суб'єктів права, забезпечуючи стабільність і дієвість правового порядку. Герменевтичний підхід уможливив тлумачення смислової

еволюції правової ідеології, виявлення кризи її концептуальної цілісності та ролі правової обізнаності як чинника її реконструкції у сучасних соціокультурних умовах. Така методологічна комбінація забезпечує цілісне розуміння правової культури як динамічної системи, у якій ідеологічні цінності переходять у практичну компетентність і правову поведінку особи.

Узагальнюючи, правова культура постає як багаторівнева система, що має індивідуальний і колективний (суспільний) рівні, і зв'язок між ними вибудовується через поєднання правової ідеології та правової обізнаності. Правова культура – це інтегральний стан суспільства, який відображає рівень його правового розвитку, ступінь засвоєння цінностей права та практику їх реалізації. Вона формується одночасно «знизу» (через індивідуальну правосвідомість і обізнаність) та «згори» (через інституційні механізми, правову ідеологію та державну політику).

Отже, правова культура є системною категорією, що охоплює як індивідуальні, так і колективні виміри правового життя. На індивідуальному рівні вона реалізується через синтез правосвідомості та правової обізнаності, на суспільному – через взаємодію правової ідеології й правової обізнаності як відповідно теоретичного та практичного рівнів її функціонування. Усі три складові (ідеологічна, когнітивна й поведінкова) забезпечують цілісність правової культури як підґрунтя стабільного правового порядку.

З огляду на усе вищезазначене здається очевидним, що правова ідеологія і правова обізнаність є взаємообумовленими поняттями. Тобто, зусилля, спрямовані на підвищення рівня обізнаності в праві, передбачувано впливатимуть на правову ідеологію. Такий кореляційний зв'язок важливий ще й тому, що «правова ідеологія має принципову здатність функціонувати без посередництва правових норм і правореалізаційної практики і при цьому чинити регулятивний вплив на суспільні відносини» [102, с. 68].

Отже неодмінною умовою реформування і оновлення правової системи загалом та її елементу – правової ідеології – можна вважати серед інших і процеси по удосконаленню правової обізнаності. Правова ідеологія є

надзвичайно важливою категорією, доктринальне та практичне значення якої складно переоцінити, оскільки вона зачіпає усі без винятку правові явища, тобто забезпечує функціонування правової системи.

Правова обізнаність виступає практичним рівнем реалізації правової ідеології, проте її практичність не зводиться лише до фактичного застосування правових норм у повсякденному житті. Вона полягає у здатності інтегрувати абстрактні цінності, принципи та ідеали, закладені в правовій ідеології, з конкретними приписами права та знанням механізмів їх реалізації. Таким чином, правова обізнаність передбачає, що громадянин: усвідомлює ціннісну основу права, володіє знанням конкретних норм, розуміє, як реалізувати свої права та обов'язки, і поєднує ці знання у свідомому виборі правомірних дій. Вона формує когнітивно-практичний потенціал правосвідомості, готуючи суб'єкта до ціннісно обґрунтованої та свідомої правової поведінки, яка відповідає принципам ідеології, навіть якщо ця поведінка ще не проявляється у конкретних правових діях. Саме через цей зв'язок правова обізнаність виступає містком між теоретичними принципами права та його практичною реалізацією, забезпечуючи формування правової культури та готовність особи діяти у правовому полі.

2.3. Деформації правової культури й правосвідомості та роль правової обізнаності в їх подоланні та запобіганні

Розглядаючи правову культуру як «характеристику якісного стану правового життя суспільства, що характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи — станом та рівнем правової свідомості, правознавства, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини», М. П. Требін наполягає, що «ми повинні зрозуміти, що насамперед процес деформації правової культури розпочинається з деформації правової свідомості. Деформована правосвідомість обумовлює й відповідну деформацію правової культури» [103, с. 253-254].

Попри значення індивідуального рівня правової культури, зауважує П. К. Бородайко, «сучасне суспільство стикається з низкою деформацій правосвідомості, які перешкоджають її ефективному розвитку». Найпоширенішою серед них є правовий нігілізм, тобто «явище, коли громадяни свідомо або несвідомо ігнорують правові норми, що спричиняє низьку правову дисципліну в суспільстві» [104, с. 31]. Однією з головних причин цього явища є недостатній рівень правової освіти та обізнаності, коли знання про право залишаються поверхневими, без розуміння його регулятивного механізму та соціальної функції. Іншою формою деформації автор називає правову пасивність, що проявляється у відмові громадян реалізовувати свої права: звертатися до суду, брати участь у громадських ініціативах, оскаржувати незаконні рішення. Цей стан часто підсилюється правовим популізмом і впливом масової культури, які спрощують або викривлюють уявлення про сутність права, підміняючи його політичними гаслами.

Т. Міхайліна та Ю. Гоцуляк стверджують, що «правосвідомість здатна набувати як позитивних, так і різко негативних форм» [92]. Це зумовлено тим, що правосвідомість за своєю природою включає не лише когнітивний, а й психологічний та емоційний компоненти, що формуються під впливом соціального досвіду, рівня довіри до державних інститутів, відчуття справедливості та ефективності правового захисту. Науковці вбачають істотну проблему у тому, що «правосвідомість суб'єктів політичної системи України характеризується здебільшого її деформаціями. Зокрема, найбільш розповсюдженими є правовий прагматизм (правовий інструменталізм), правовий нігілізм та перероджена правосвідомість. Переліченим деформаціям правосвідомості властиві зневіра у державно-правових інституціях, використання права для задоволення особистих потреб, спотворення ролі права у суспільстві, викривлення його вимог та моделей поведінки. Деформована правосвідомість суб'єктів політичної системи за ланцюгом

передається пересічним громадянам, які, у свою чергу, зневірюються у політичних процесах та інститутах, у тому числі, у виборах» [92].

Запобігти цим явищам можливо насамперед через підвищення рівня правової обізнаності, яка виступає когнітивним антиподом деформацій правосвідомості. Усвідомлене знання про структуру права, його цінності та практичні механізми формує стійкість до маніпуляцій, підвищує готовність особи діяти правомірно і брати участь у правовому житті.

На відміну від правосвідомості, правова обізнаність позбавлена виразного емоційного підґрунтя. Вона має раціональний, когнітивно-ціннісний характер, що забезпечує її більшу стійкість до зовнішніх впливів (політичних коливань, зміни владних наративів чи суспільних настроїв). Якщо правосвідомість може «деформуватися» під тиском соціальних очікувань або втрати довіри до держави, то правова обізнаність залишається відносно стабільною системою знань і навичок, яка дає змогу особі орієнтуватися у правовому полі, діяти свідомо й критично незалежно від емоційного ставлення до влади.

М. Суходоля одним із основних завдань держави називає «створення умов для постійного підвищення рівня правової культури або хоча б недопущення її різкого зниження. Оскільки рівень правової культури на різних етапах розвитку суспільства є різним, розвиток правової культури є процесом перманентним, коли кожне наступне покоління намагається його вдосконалити» [105, с. 201]. При цьому важливим уточненням є думка С. В. Богачова, що «суттєвою є ознака, згідно з якою процес удосконалення має розпочинатися лише після відповідного засвоєння вже накопичених правових знань» [106, с. 43].

Таким чином, правосвідомість і правова обізнаність співвідносяться як емоційно-ціннісна та раціонально-практична форми правового буття особистості. Перша відображає ступінь ідентифікації людини з правовими цінностями, а друга – рівень її здатності усвідомлено, аргументовано й послідовно застосовувати ці цінності у повсякденній діяльності. Саме тому

підвищення правової обізнаності може розглядатися як засіб подолання деформацій правосвідомості та як шлях до формування більш зрілої правової культури суспільства.

Аналіз наукової статті М. Суходолі «Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості», дає змогу виокремити найбільш проблемні напрямки досліджуваної сфери. Вчена виходить з того, що сучасні соціально-політичні процеси зумовлюють складні трансформації правової свідомості, серед яких особливо помітним є правовий нігілізм, тобто знецінення права як регулятора суспільних відносин і недовіра до державних інституцій. Так, «вираженням нігілізму українського суспільства є знецінення права, спотворення його змісту, звернення до букви закону в той час, коли насправді особливу цінність має його дух. Наслідком такого правового нігілізму є відчуття правової безвідповідальності як держави перед особою, так й особи перед державою» [105, с. 202]. Здається, причинами правового нігілізму виступають не лише недосконалість правової системи чи корупційні практики, а й низький рівень правової обізнаності населення, коли громадяни сприймають право формально, без розуміння його ціннісного змісту. Унаслідок цього утверджується правовий песимізм, соціальна апатія й переконання, що право не здатне захистити особу.

Іншою формою деформації правосвідомості Х. Маркович називає правовий інфантилізм, який проявляється в небажанні брати на себе юридичну відповідальність і схильності перекладати її на інших: «незрілість правових суджень; намагання уникнути відповідальності в будь-якому її вигляді, бажання перекласти відповідальність на когось іншого; відсутність усвідомлення наслідків власних вчинків; жага до того, щоб із нами рахувалися, але небажання для цього щось, крім заяв, робити, усе це нагадує психологію підлітка, що бажає самоствердження» [47, с. 202]. Подібні установки формуються під впливом тривалого політичного патерналізму, правового популізму та деструктивних інформаційних практик. Деформації свідомості не лише відтворюються на індивідуальному рівні, а й стають системними

рисами правової культури, коли толерантність до порушення закону, бюрократизм і вибіркове правозастосування сприймаються як норма. Тут вже йдеться не лише про правовий інфантилізм, а й про правовий песимізм.

Водночас шукати «корінь усіх зол» у «деформації правової свідомості чиновників усіх рівнів, інших посадових осіб, із якими в народі асоціюється держава» [47, с. 202] хоча і виправдано, але, здається, малоефективно.

Сучасний суспільно-правовий порядок надає індивідам безліч інструментів самопрофілактики та впливу на державотворчі процеси. Яскравим свідченням цього стали події Помаранчевої революції, Революції Гідності та активна участь громадян у відстоюванні територіальної цілісності України в умовах повномасштабного вторгнення. Народ не є вторинним щодо влади; навпаки він може бути потужним чинником конструктивних змін у громадській правосвідомості. Справедливо стверджує М. П. Требін, «констатація спрямованості на розбудову демократичного суспільства, правової держави, формування громадянського суспільства ще не є гарантією становлення основ проголошених цілей. Коли ж ми говоримо про правову культуру демократичного суспільства, то йдеться перш за все про орієнтацію на особистість, її права і свободи. Особистість у демократичному суспільстві більше покладається на власні сили і можливості, держава розглядається як «арбітр», що суворо охороняє індивідуальну свободу, безпеку, власність своїх громадян і діє згідно з вимогами права» [103, с. 252-253].

У цьому контексті правова обізнаність як внутрішня інтелектуально-ціннісна характеристика особи є найдієвішим інструментом профілактики деформацій правосвідомості. Вона забезпечує когнітивну стабільність, сприяє розвитку критичного мислення, усвідомленому вибору правомірної поведінки та формує соціальну відповідальність громадян.

Розвиток правової обізнаності через освіту, засоби масової комунікації, цифрові сервіси та громадянські ініціативи підвищує довіру до права, легітимність державних інститутів і відновлює ціннісний зв'язок між державою та громадянином.

З огляду на це, підвищення рівня правової обізнаності виступає не лише освітнім завданням, а й елементом правової політики держави, спрямованим на подолання правового нігілізму, правового песимізму та інфантилізму. Формування зрілої правової культури можливе лише за умови, коли знання про право поєднується з його внутрішнім прийняттям як цінності, що гарантує свободу, справедливість і відповідальність.

Кажучи про стан справ з правовою культурою громадян України, М. П. Требін стверджує, «треба розуміти, що тут накопичилася низка проблем. Надзвичайна історична концентрація у період трансформації (навіть ламання) соціального укладу з часів комуністичної системи вже тривалий час має своїм наслідком ситуацію аномії. Сучасна правова культура українського соціуму суттєво деформована» [103, с. 253].

Т. В. Міхайліна наполягає: «правова культура з теоретичної точки зору повинна протиставлятися не правовому нігілізму, а деформаціям правосвідомості у їх сукупності, тому що кожна з негативних форм правової свідомості в тій чи іншій мірі містить у собі небезпеку для динамічного розвитку суспільства» [107, с. 23]. Вчена навіть правову активність як найвищу форму правосвідомості оцінює неоднозначно, а диференційовано, «з огляду на механізм формування правомірної поведінки та методи досягнення правопорядку». Розвиваючи тези професорки, можна сказати, що позитивне ставлення до права, засноване на свідомій правовій активності, не виникає саме собою, а формується поступово, у процесі постійного, критичного осмислення людиною змісту правових норм, діяльності правових інституцій, їхньої ефективності та справедливості. При цьому оцінювання зазвичай здійснюється не лише через призму «букви закону», а насамперед виходячи з його духу. Однак, щоб здійснювати настільки глибоку оцінку та обирати поведінку, узгоджену з нею, особа має володіти глибокими знаннями у сфері права. Лише обізнана у праві людина здатна усвідомлено аналізувати правову реальність, розрізняти формальне дотримання норм і їхню справедливу суть,

а також діяти відповідно до власних переконань і принципів верховенства права.

Класифікація деформацій правової свідомості не є сталою. М. П. Козирєв висловлює думку, що найбільш повну класифікацію надають О. Балинська і Л. Гуменюк, які вирізняють такі її форми, як: правовий нігілізм, правовий фетишизм, правовий ідеалізм, правовий суб'єктивізм, правовий релятивізм, правовий дилетантизм, правовий фетишизм [108, с. 202]. Т. В. Михайліна різновидами деформацій правосвідомості називає правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм (фетишизм), «переродження правосвідомості», правовий дилетантизм, правову демагогію і зауважує, що «до цього переліку вчені додають правовий цинізм, правовий егоцентризм, зловживання правом, негативно-правовий радикалізм, спекулятивно-правовий популізм та морально-правовий конформізм, правовий акциденталізм, правовий маргіналізм» (при цьому вчена уточнює, що зловживання правом скоріше характеризує вид поведінки, а не форму деформації правосвідомості) [107, с. 27].

Попри розмаїття форм деформації правосвідомості – від правового нігілізму та інфантилізму до правового конформізму, прагматизму й індиферентності – усі вони мають спільну природу. Їхнє коріння полягає у когнітивних дисбалансах між знанням, оцінкою та поведінковою реалізацією правових норм, тобто у розриві між рівнем правової інформації, особистим її осмисленням і практичним застосуванням. Як слушно зазначають Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна з посиланням на М. Матузова, «ідеалізм, як і нігілізм по суті «живляться одним корінням – юридичним неучтвом, нерозвиненою і деформованою правосвідомістю, дефіцитом політико-правової культури... перед нами дві сторони «однієї медалі» [109, с. 219]. Тому підхід, заснований на правовій обізнаності, дозволяє не стільки боротися з окремими проявами деформацій, скільки усувати їх системні передумови.

Правова обізнаність забезпечує внутрішню узгодженість елементів правосвідомості, когнітивного (знання), ціннісного (ставлення), вольового

(поведінка), і тим самим виконує профілактичну функцію щодо будь-яких відхилень. Вона створює підґрунтя для критичного мислення, здатності відрізняти дух права від формального буквалізму, а також сприяє становленню активної правової позиції громадянина. Таким чином, потенціал правової обізнаності полягає не лише у запобіганні окремим формам деформацій, а у формуванні цілісної, рефлексивної правосвідомості, стійкої до маніпуляцій, правового популізму та соціальної апатії.

Водночас, серед форм деформації правосвідомості зустрічаються такі, що потребують особливої уваги в контексті поточного дисертаційного дослідження. Правовий інфантилізм, який в теорії права здебільшого називають найменш небезпечною аномалією, Т. Міхайліна як таке відхилення від нормальної правосвідомості, «коли деформації зазнає, передусім, її раціональний елемент. Це проявляється у несформованості правових знань або їх недостатній глибині, однак при особистій переконаності в **належній правовій освіченості**» [107, с. 28]. Така форма деформації є однією з найбільш небезпечних, особливо з огляду на потенціал правової обізнаності. Її ризик полягає у когнітивній ілюзії знання, коли суб'єкт щиро переконаний у власній компетентності, хоча фактично не володіє необхідним рівнем розуміння права.

У цьому сенсі правовий інфантилізм можна розглядати як соціально-психологічний прояв синдрому Даннінга-Крюгера, що робить традиційні заходи малоефективними, адже внутрішні мотиватори саморозвитку не спрацьовують унаслідок переконання: «я вже і так усе знаю».

До вивчення цього парадоксу звертався і видатний вчений-правник Володимир Тertiшник, справедливо наголошуючи, що «традиційні методологічні підходи до моделювання соціальних процесів у сучасному світі недостатньо враховують наявність синергетики негативних чинників і детермінантів складних соціально психологічних тенденцій» [110, с. 18].

Дослідження Д. Данінга і Дж. Крюгера (1999) показало, що люди з обмеженими знаннями або навичками часто переоцінюють власну

компетентність, не усвідомлюючи реальної глибини своєї некомпетентності. Це пов'язано з дефіцитом метакогнітивних здібностей як здатності оцінювати і рефлексувати власне знання. Такий психологічний феномен безпосередньо корелює з правовим інфантилізмом, коли особа демонструє зовнішню впевненість у своїй правовій грамотності, проте фактично не володіє елементарними правовими знаннями або не здатна застосовувати їх адекватно.

Важливо зазначити, що ефект Даннінга-Крюгера не обмежується певною демографічною чи віковою групою. Люди з усіх верств суспільства можуть стати жертвами такого когнітивного упередження, а його наслідки можуть бути далекосяжними, оскільки людям із низькими здібностями часто бракує метакогнітивних навичок, через що їм важко обмірковувати власну продуктивність, а відсутність саморефлексії заважає їм визнати свої обмеження та призводить до завищеного самосприйняття [111].

Н. Б. Радух вважає, що «у контексті ефекту Даннінга-Крюгера самосвідомість відіграє вирішальну роль у пом'якшенні переоцінки власних здібностей», оскільки вона дає змогу не лише усвідомити свої обмеження, а й «шукати зворотного зв'язку та оцінки, що веде до самовдосконалення та покращення процесу прийняття рішень» [112, с. 263].

У правовому контексті це означає, що формування правової самосвідомості має включати не лише знання норм, а й розвиток здатності критично оцінювати власну поведінку, усвідомлювати мотиви правомірних і неправомірних дій, аналізувати наслідки власних рішень.

Подолання правового інфантилізму можливе лише за умови, якщо правова освіта набуде рефлексивного характеру, тобто сприятиме розвитку в особі здатності розпізнавати прогалини у власному розумінні права. Освітні стратегії, що базуються на діалозі, самоперевірці та зворотному зв'язку, формують у громадян не просто правову поінформованість, а метаправову компетентність як уміння мислити над правом, аналізувати його зміст і власну участь у правовому процесі.

Насправді не лише правовий інфантилізм, а й більшість девіацій у сфері правового мислення мають когнітивно-ілюзорну природу, адже вони виникають тоді, коли суб'єкт або соціальна група переоцінюють рівень власного розуміння права, нормотворчих процесів чи морально-ціннісних засад законності.

Так, на перший погляд, правовий нігілізм – це заперечення значення права, проте часто він базується не на свідомій критиці, а на ілюзії «кращого розуміння»: люди вважають, що знають, як «мало би бути», але не мають глибокого знання правових механізмів. Внаслідок цього неосвічене невдоволення законом подається як експертна оцінка його недосконалості. Це класичний прояв ефекту Даннінга-Крюгера: низький рівень правової компетентності породжує впевненість у власній здатності судити про ефективність правового порядку.

Інша сторона тієї ж когнітивної помилки – правовий ідеалізм (фетишизм), тобто гіпероцінка права як універсального засобу вирішення всіх проблем. Як стверджує Т. Міхайліна, посилаючись на О. Є. Проця, «правовий нігілізм та правовий ідеалізм не можна ставити на один рівень із таких міркувань, що правовий ідеалізм не передбачає деформації всіх елементів правосвідомості, а тільки ціннісно орієнтаційного», що «зрештою суттєво не впливає на правову культуру та стан правопорядку» [107, с. 27]. Але все ж здається, що перебільшення значення норм, юридичних процедур і санкцій також є проявом невірного саморозуміння: суб'єкт переоцінює як таке своє знання про функціонування права, не усвідомлюючи обмежень юридичних інструментів у моральних чи соціальних сферах. Таку ситуацію часто можна спостерігати із здобувачами правничої освіти на початкових курсах, які воліють думати, що сам факт володіння ними знанням приписів кодексів чи інших нормативно-правових актів, дозволить їм мати певний імунітет в правовідносинах. Це можна назвати «когнітивним дзеркалом» правового нігілізму, у обох випадках брак критичного мислення призводить до викривлення правової реальності.

У випадку правового прагматизму ефект Данінга-Крюгера проявляється через раціоналізацію порушення норм: людина переконана, що достатньо «добре розуміє систему», аби обійти її на користь власних інтересів, за словами Т. Міхайліної йдеться про «викоритання права у буквальному розумінні цього слова», і «ціннісного підходу до права у такому розрізі немає і не може бути, а норма розглядається виключно з боку корисності для окремої особи». Подібна ілюзія контролю типова для суб'єктів, які «мають можливості для подібних зловживань (у тому числі представників олігархічної верхівки, посадових осіб, юристів) внаслідок займаної посади, фінансових можливостей чи спеціальних знань, що загострює протиріччя в суспільстві» [107, с. 29]. Тобто групи або посадові особи, які системно зловживають правом, створюють ілюзію власної правової компетентності та морального права на викривлення норм. Ефект Данінга-Крюгера тут підсилюється соціальною владою, адже брак критичної саморефлексії поєднується з можливістю нав'язувати іншим викривлену правову модель. У свою чергу, правова індиферентність теж може бути вторинним проявом цієї ілюзії – коли людина вважає, що розуміє марність правових засобів, хоча насправді не має досвіду їх ефективного використання.

Таким чином, ефект Данінга-Крюгера виступає універсальним когнітивним підґрунтям більшості деформацій правосвідомості. У різних формах він проявляється як: ілюзія знання (інфантилізм, нігілізм); ілюзія контролю (прагматизм, цинізм); ілюзія моральної правоти (ідеалізм, фетишизм).

Усі ці різновиди зводяться до одного феномену – невміння оцінювати межі власної правової компетентності, що перешкоджає розвитку рефлексивної, зрілої правової свідомості.

Ключовою передумовою подолання таких аномалій є створення умов для розвитку правової метарефлексії, тобто усвідомлення власних обмежень у правовому знанні. Правова обізнаність у цьому контексті набуває глибшого значення: вона перетворюється на механізм самокорекції правосвідомості, що

долає когнітивну сліпоту ефекту Данінга-Крюгера та формує здатність до критичного самопізнання у правовій сфері (а саме критичне знання є складовою правової обізнаності, як було доведено у першому розділі дисертації). Саме це забезпечує перехід від поверхневої правосвідомості до усвідомленої правової активності, що є ключовим чинником зрілої правової культури.

Саме в такій трактовці правова обізнаність здається максимально потужним інструментом попередження виникнення деформації правосвідомості, пов'язаної із недостатньою правовою компетентністю, обтяженої упередженнями стосовно її рівня. Щодо засобів, які можуть допомогти у подоланні вже наявних деформації, до них належать, по-перше, інтерактивні методи правової освіти, що передбачають ситуаційне моделювання, кейс-аналіз, рольові ігри та симуляцію судових процесів, де учасники не лише відтворюють юридичні дії, а й оцінюють власні помилки. По-друге, медіаосвіта і цифрові правові сервіси створюють середовище для постійного оновлення правових знань та критичного осмислення інформації, що надходить із різних джерел. По-третє, важливим є формування культури публічного обговорення права через громадські консультації, правові клініки, публічні дискусії, які розвивають уміння аргументувати позицію і визнавати обмеженість власного знання.

Таким чином, правова обізнаність виконує функцію когнітивного «заземлення» правової свідомості, долаючи ілюзію всезнання та замінюючи її на усвідомлену потребу в постійному навчанні. Завдяки цьому вона стає не просто інструментом інформування, а механізмом епістемічної профілактики деформацій правосвідомості, зокрема інфантилізму, правового популізму й конформізму.

Розмірковуючи про таку форму деформації правосвідомості як правовий прагматизм або правовий цинізм, варто проаналізувати такий феномен як парадокси легітимності, адже тут простежується певний зв'язок, який втілюється в деформаціях правової культури загалом.

У вітчизняній літературі парадоксам легітимності майже не приділяється уваги, або ж вони розглядаються у світлі парадоксів демократії (наприклад, Н. А. Латигіна [113], Л. Яковлева [114]). Зарубіжні джерела дозволяють визначити парадокси легітимності як такий стан, коли джерело влади, покликане зміцнювати демократичний порядок, водночас може його послаблювати. Так, у статті «Resilience of democracies: responses to illiberal and authoritarian challenges» Wolfgang Merkel, Anna Lührmann зазначають: «The main contemporary challenge to democracy is its gradual demise after illiberal or authoritarian-leaning political leaders come to power in elections and aggrandize their prerogatives at the cost of parliaments and independent judiciaries» [115]. Тут описується внутрішній парадокс легітимності виборів: демократичні процедури (вибори) як механізм відновлення народного суверенітету стають інструментом для легітимізації авторитарного відхилення. Тобто формальна законність процесу співіснує з фактичним згортанням свободи.

С. В. Коч, Ю. В. Узун пропонують дефініцію феномену «парадоксальної легітимності». Це, на думку вчених, ситуація, за якої демократичні рішення, хоча і формально дотримуються процедур, не сприймаються громадянами як справедливі або репрезентативні [116, с. 70].

Автори також наголошують, що громадяни все частіше довіряють інституціям, які не підлягають виборам, а не демократичним представницьким органам. Це класичний парадокс технократичної легітимності: чим менш підзвітною є інституція, тим більшою здається її ефективність і надійність. У цьому випадку раціональна довіра замінює демократичну, що свідчить про зміщення від легітимності участі до легітимності ефективності (legitimacy of performance).

Водночас Nathaniel O'Grady, Duncan Shaw, досліджуючи сучасну політику управління кризами (зокрема COVID-19), описують «ефект присутності-відсутності»: як держава делегітимізує сама себе. Автори показують, що держава в кризах набуває ролі енейблера (enabler), тобто створює умови, координує, але не діє безпосередньо. Це так звана

«sequestration of the state» – «схована присутність» держави, що спричиняє наступні наслідки: громадяни не бачать державу (уряд) як дієвий суб'єкт, натомість вважають, що все тримається на «самоорганізації» громад, формується нова, афективна легітимність, коли держава існує, але її не відчують: «Rather than focusing on where the state could be seen, feelings of state abandon rose to the surface» [117].

Цей ефект є центральним для розуміння сучасної кризової легітимності: держава не втрачає формальної влади, але втрачає емоційно-моральну присутність у свідомості громадян. Тобто дана стаття присвячена саме парадоксам у кризовому управлінні, а у якості найбільш актуального і найбільш наближеного територіально і хронологічно (для авторів) кризового періоду є пандемія коронавірусу. Для української реальності більше пасує аналіз схожих вводних в межах парадоксу «resilience»: демократична стійкість як виправдання обмежень. Коли W. Merkel, A. Lührmann аналізують демократичну стійкість у час пандемії COVID-19, вони описують її як подвійний процес, захист демократії ціною тимчасового обмеження її принципів: «Democratic governments have reacted to the pandemic by accelerating their processes of authoritative decision-making... Parliaments were often degraded to ex post rubber stamping institutions after the decision was already made by the executive» [115]. Це парадокс функціональної легітимності: щоб захистити демократію, держава вимушена діяти недемократично. Здається, дуже схожа ситуація наразі має місце із воєнним станом і мобілізацією в Україні.

Автори прямо вказують на небезпеку цього зсуву, оскільки легітимність надзвичайних заходів поступово нормалізується, а демократичні обмеження раціоналізуються під приводом «загального блага». Це і є структурна пастка парадоксів легітимності.

Максимально насиченою і цікавою є стаття О. Ю. Водяникова, узагальнивши умовиводи за якою можна стверджувати, що сучасна легітимність є парадоксальною: вона базується на обмеженні власних джерел. Демократія легітимує конституціоналізм, який у свою чергу делегітимує

демократію. Наприклад, автор пояснює, що після Другої світової війни відбулася сакралізація конституційного тексту, внаслідок чого Конституція стала джерелом абсолютних цінностей, що обмежують народ як джерело установчої влади. Первинна воля народу (як установча влада) «низводиться до фікції первинного «акту творіння», поза межами якого вона вичерпується і зникає» [118, с. 38]. Усі майбутні зміни мусять відбуватися в межах процедур, уже визначених чинною Конституцією. Це парадокс легітимності без суверенітету: народ є джерелом влади лише номінально, тоді як реальна установча компетенція зникає, перетворюючись на «юридичний спогад» про первинний акт творення держави.

Також вчений називає парадоксами те, що «принцип верховенства Конституції виводить орган конституційної юрисдикції на щабель, вищий за класичну тріаду поділу влади» і, як наслідок, «юридикалізацію представницької демократії, коли визначення національної політики відбувається не у стінах парламенту, а в судах». Тут історія українського державотворення має неабиякі приклади, як-от скасування конституційної реформи 2004 року Конституційним Судом під політичним тиском тодішньої влади або визнання неконституційними Закону про спеціальні тимчасові комісії Верховної Ради України (з «прихованою» метою заблокувати можливість імпічменту) та положення Закону «Про вибори Президента України» щодо неможливості висувати свою кандидатуру особі, що має судимість. Тут йдеться про парадокс правового порядку, коли дії, що формально відповідають закону, можуть викликати відчуття несправедливості й делегітимізувати сам закон. Це приклад того, як формальна законність може підривати суспільну довіру до правового порядку. У результаті виникає когнітивна деформація правосвідомості, за якої право сприймається не як механізм реалізації справедливості, а як політичний інструмент.

Таким чином, парадокси легітимності в політичній системі мають свій аналог у сфері правової культури. В обох випадках формальна відповідність нормам супроводжується розмиттям морального змісту, що породжує

правовий прагматизм, а з боку громадянського суспільства віра у правову справедливість замінюється переконанням у її ілюзорності.

Для емпіричного підтвердження теоретичних положень щодо ролі правової обізнаності у подоланні парадоксів легітимності було проведено статистичне спостереження, спрямоване на перевірку гіпотези про наявність зв'язку між рівнем обізнаності громадян про парадокси легітимності в правовій системі та рівнем їх довіри до правових інститутів.

Метою дослідження було виявити, чи впливає розуміння громадянами структурних суперечностей у функціонуванні правової системи на їх здатність зберігати або втрачати довіру до права як соціальної цінності.

Для цього застосовано χ^2 -критерій незалежності Пірсона, який дозволяє перевірити залежність між двома якісними змінними: рівнем правової обізнаності та рівнем довіри, та коефіцієнт рангової кореляції Спірмена для виявлення взаємозв'язку між рівнем правової обізнаності та рівнем довіри до правової системи. Обчислення здійснено у середовищі SPSS Statistics 26.0 (Додаток Б).

Отримані результати (χ^2 -емпіричне = 70,8 ($p < 0,001$); $r_s = 0,897$ ($p < 0,01$)) підтверджують, що правова обізнаність має прямий вплив на легітимаційні установки громадян. Респонденти з високою обізнаністю у 2,2 рази частіше демонстрували високий рівень довіри до правових інститутів, порівняно з тими, хто оцінював свої знання як низькі. Інформованість про зміст і межі дії права знижує схильність до правового нігілізму та формує когнітивну довіру як усвідомлену готовність приймати право як легітимний механізм соціального порядку.

Таким чином, емпіричні дані підтвердили теоретичне положення, що правова обізнаність виступає фактором стабілізації правосвідомості, який пом'якшує вплив парадоксів легітимності на правову культуру.

Отже, парадокси легітимності можна розглядати як когнітивно-нормативну основу деформацій правової культури. Вони проявляються у зсуві від морального сприйняття права до його інструментального використання.

Формальна законність, яка втратила етичну опору, породжує правовий прагматизм, коли право сприймається не як цінність, а як ресурс. Водночас делегітимізація політичних і правових інститутів формує правовий нігілізм як втрату віри у смислову природу права, його моральну та суспільну доцільність. Таким чином, парадокси легітимності – це не лише політичний, а й культурно-правовий феномен, що відображає внутрішню кризу сучасної правосвідомості, в якій дотримання норми не означає віри в її справедливість.

В останніх частинах своєї статті W. Merkel, A. Lührmann пропонують способи «resilient recovery», тобто відновлення легітимності через саморефлексію інституцій, громадян і політичних акторів: «Democratic resilience is the ability of a democratic system... to withstand, adapt, and recover without losing the democratic character of its regime and its constitutive core institutions» [115]. Ця концепція кореспондує з ідеєю метакогнітивного виміру правової культури, яку було описано раніше у дисертації: усвідомлення меж власної влади та компетентності є способом подолання викривлень легітимності.

Таким чином, правова обізнаність може розглядатися як когнітивно-ціннісний антипод парадоксів легітимності. Вона не усуває їх інституційно, але нейтралізує на рівні правосвідомості, повертаючи баланс між раціональним і моральним у сприйнятті права. У цьому сенсі правова обізнаність – це не просто знання про право, а механізм ресоціалізації правової культури, який відновлює довіру до права як до цінності, а не лише як до форми.

Узагальнюючи аналітичні здобутки за поточним підрозділом, можна підсумувати, що спираючись на методологічну основу аналізу деформацій правосвідомості, а саме системно-структурний та соціально-психологічний підходи, доповнені когнітивною парадигмою (ефект Даннінга-Крюгера) і аксіологічною концепцією правової культури, деформації правової культури і правосвідомості розглянуто як результат розриву між знанням, ціннісним ставленням і поведінковою реалізацією права. Їхня природа часто має

когнітивно-психологічний характер і зумовлена браком метарефлексії як здатності усвідомлювати межі власного правового знання. Правова обізнаність виступає когнітивним антиподом деформацій, оскільки забезпечує внутрішню узгодженість елементів правосвідомості: когнітивного, емоційного і вольового.

Водночас деформації правової свідомості становлять складний феномен, а їхня типологія (правовий нігілізм, песимізм, інфантилізм, прагматизм, перероджена свідомість) засвідчує, що кризи правової культури мають різну природу – від емоційно-психологічного до інституційно-системного рівня.

Застосування системного та функціонального підходів дозволяє побачити, що кожна деформація є не ізольованим відхиленням, а проявом порушення балансу між знанням, цінністю та дією в межах правової культури. Водночас гносеологічний аспект дає змогу осмислити правову обізнаність як когнітивну передумову формування зрілої правосвідомості, тоді як герменевтичний підхід – як процес інтерпретації права у свідомості людини через власний досвід і цінності.

Правова обізнаність у цьому контексті виступає ключовим протиположним чинником, який забезпечує узгодженість елементів правосвідомості – когнітивного, ціннісного і вольового. Вона не лише формує здатність критично оцінювати правову реальність, а й створює умови для самокорекції правового мислення, долаючи когнітивні викривлення на кшталт ефекту Даннінга-Крюгера.

Отримані в ході статистичного спостереження емпіричні дані (χ^2 -емпіричне = 70,8 ($p < 0,001$); $r_s = 0,897$ ($p < 0,01$)) підтверджують наявність статистично значущого зв'язку між правовою обізнаністю та довірою до правових інститутів. Це свідчить, що підвищення рівня правової обізнаності прямо сприяє зростанню легітимності права у свідомості громадян, зменшуючи вплив таких деформацій, як правовий нігілізм і правовий цинізм.

Водночас парадокси легітимності, що проявляються у розриві між формальною законністю та моральним змістом права, можна розглядати як

когнітивно-нормативну основу деформацій правової культури. Втрата ціннісної орієнтації трансформує право з етичного принципу у прагматичний ресурс. Цей процес відображає кризу довіри, коли дотримання норм не супроводжується вірою у їх справедливість.

Правова обізнаність у цій структурі виконує стабілізуючу, корекційну та інтегративну функції: вона сприяє усвідомленню права як цінності, формує критичне мислення, зміцнює довіру до правових інститутів і знижує ризик правового нігілізму. Саме вона забезпечує когнітивну єдність між правовою ідеологією як теоретичним рівнем правової культури та правовою поведінкою як її практичним виміром.

Отже, правова обізнаність виступає не лише освітнім, а й ціннісно-когнітивним механізмом ресоціалізації правової культури. Вона забезпечує перехід від поверхневого знання до усвідомленої правової активності, що є ключовою умовою відновлення легітимності права і зрілості правосвідомості.

Отже, подолання деформацій правової свідомості можливе лише через цілеспрямований розвиток правової обізнаності, що виступає не просто інструментом правового виховання, а ключовим чинником саморегуляції суспільства і передумовою стійкості правової системи в умовах соціальних трансформацій.

Таким чином, у підрозділі вирішено наукову задачу – обґрунтовано правову обізнаність як ключовий чинник подолання деформацій правосвідомості й формування зрілої правової культури, що забезпечує ціннісну стабільність і стійкість правової системи України в умовах соціальних трансформацій.

Висновки до розділу 2

У підрозділі 2.1 застосування системного, історико-правового, порівняльно-правового та аксіологічного методів дозволило узагальнити теоретико-методологічні засади взаємозв'язку правової ідеології, правосвідомості та правової обізнаності, а також простежити їх еволюцію й місце у структурі правової культури.

По-перше, встановлено, що право в сучасному суспільстві набуває світоглядного виміру, трансформуючись із механізму нормативного регулювання у систему духовно-ціннісних координат, що забезпечують консолідацію та стабільність держави. Виявлено, що зміцнення національної правової ідеології є закономірним етапом подолання пострадянських деформацій правосвідомості та формування цілісної правової культури.

По-друге, обґрунтовано, що правова обізнаність виконує роль практичного рівня правової свідомості, забезпечуючи інтеріоризацію ідей та цінностей права у конкретній поведінці суб'єкта. Правосвідомість, у свою чергу, становить ціннісно-мотиваційне підґрунтя, а правова ідеологія – її концептуальний центр, який задає напрям правового мислення.

По-третє, результати когнітивно-психологічного аналізу засвідчують, що правосвідомість є емоційно змінною категорією, схильною до деформацій під впливом соціальних чинників, тоді як правова обізнаність має більш стабільний раціональний характер і виступає запорукою критичного сприйняття права та стійкості демократичних інститутів.

Отже, правова обізнаність, правосвідомість, правова ідеологія та правова культура утворюють цілісну методологічну систему, у якій кожен елемент виконує власну функцію, але всі вони взаємодіють у межах єдиного правового простору. Умовно цей взаємозв'язок можна подати у вигляді послідовності: правова обізнаність – правосвідомість (інтегрує правову ідеологію) – правова культура, що забезпечує формування гармонійної правової системи та зрілого громадянського суспільства.

У межах підрозділу 2.2 застосовано комплекс методологічних підходів, які забезпечують багатовимірне дослідження взаємозв'язку правової ідеології та правової обізнаності. Розглянуто їх як взаємопов'язані елементи єдиної структури правової культури, де зміни одного рівня спричиняють трансформації іншого. Розкрито процес пізнання права – перехід від теоретичних уявлень до усвідомлення та практичного засвоєння норм, що формує когнітивний зміст правової обізнаності. Виявлено соціальне призначення кожного явища: ідеологія задає ціннісно-нормативні орієнтири, тоді як обізнаність реалізує їх у практичній діяльності суб'єктів права, забезпечуючи стабільність і дієвість правового порядку. Здійснено тлумачення смислової еволюції правової ідеології, виявлення кризи її концептуальної цілісності та ролі правової обізнаності як чинника її реконструкції у сучасних соціокультурних умовах. Така методологічна комбінація забезпечує цілісне розуміння правової культури як динамічної системи, у якій ідеологічні цінності переходять у практичну компетентність і правову поведінку особи.

Узагальнюючи, правова культура постає як багаторівнева система, що має індивідуальний і колективний (суспільний) рівні, і зв'язок між ними вибудовується через поєднання правової ідеології та правової обізнаності. Правова культура – це інтегральний стан суспільства, який відображає рівень його правового розвитку, ступінь засвоєння цінностей права та практику їх реалізації. Вона формується одночасно «знизу» (через індивідуальну правосвідомість і обізнаність) та «згори» (через інституційні механізми, правову ідеологію та державну політику).

Отже, правова культура є системною категорією, що охоплює як індивідуальні, так і колективні виміри правового життя. На індивідуальному рівні вона реалізується через синтез правосвідомості та правової обізнаності, на суспільному – через взаємодію правової ідеології й правової обізнаності як відповідно теоретичного та практичного рівнів її функціонування. Усі три складові (ідеологічна, когнітивна й поведінкова) забезпечують цілісність правової культури як підґрунтя стабільного правового порядку.

З огляду на усе вищезазначене здається очевидним, що правова ідеологія і правова обізнаність є взаємообумовленими поняттями. Тобто, зусилля, спрямовані на підвищення рівня обізнаності в праві, передбачувано впливатимуть на правову ідеологію.

Отже неодмінною умовою реформування і оновлення правової системи загалом та її елементу – правової ідеології – можна вважати серед інших і процеси по удосконаленню правової обізнаності. Правова ідеологія є надзвичайно важливою категорією, доктринальне та практичне значення якої складно переоцінити, оскільки вона зачіпає усі без винятку правові явища, тобто забезпечує функціонування правової системи.

Правова обізнаність виступає практичним рівнем реалізації правової ідеології, проте її практичність не зводиться лише до фактичного застосування правових норм у повсякденному житті. Вона полягає у здатності інтегрувати абстрактні цінності, принципи та ідеали, закладені в правовій ідеології, з конкретними приписами права та знанням механізмів їх реалізації. Таким чином, правова обізнаність передбачає, що громадянин: усвідомлює ціннісну основу права, володіє знанням конкретних норм, розуміє, як реалізувати свої права та обов'язки, і поєднує ці знання у свідомому виборі правомірних дій. Вона формує когнітивно-практичний потенціал правосвідомості, готуючи суб'єкта до ціннісно обґрунтованої та свідомої правової поведінки, яка відповідає принципам ідеології, навіть якщо ця поведінка ще не проявляється у конкретних правових діях. Саме через цей зв'язок правова обізнаність виступає містком між теоретичними принципами права та його практичною реалізацією, забезпечуючи формування правової культури та готовність особи діяти у правовому полі.

Узагальнюючи аналітичні здобутки за підрозділом 2.3, можна підсумувати, що спираючись на методологічну основу аналізу деформацій правосвідомості, а саме системно-структурний та соціально-психологічний підходи, доповнені когнітивною парадигмою (ефект Даннінга-Крюгера) і аксіологічною концепцією правової культури, деформації правової культури і

правосвідомості розглянуто як результат розриву між знанням, ціннісним ставленням і поведінковою реалізацією права. Їхня природа часто має когнітивно-психологічний характер і зумовлена браком метарефлексії як здатності усвідомлювати межі власного правового знання. Правова обізнаність виступає когнітивним антиподом деформацій, оскільки забезпечує внутрішню узгодженість елементів правосвідомості: когнітивного, емоційного і вольового.

Водночас деформації правової свідомості становлять складний феномен, а їхня типологія (правовий нігілізм, песимізм, інфантилізм, прагматизм, перероджена свідомість) засвідчує, що кризи правової культури мають різну природу – від емоційно-психологічного до інституційно-системного рівня.

Продемонстровано, що кожна деформація є не ізольованим відхиленням, а проявом порушення балансу між знанням, цінністю та дією в межах правової культури. Водночас розглянуто правову обізнаність як когнітивну передумову формування зрілої правосвідомості та процес інтерпретації права у свідомості людини через власний досвід і цінності.

Правова обізнаність у цьому контексті виступає ключовим протиположним чинником, який забезпечує узгодженість елементів правосвідомості – когнітивного, ціннісного і вольового. Вона не лише формує здатність критично оцінювати правову реальність, а й створює умови для самокорекції правового мислення, долаючи когнітивні викривлення на кшталт ефекту Даннінга-Крюгера.

Проведений кореляційний аналіз статистично значущо підтвердив два ключові взаємозв'язки. По-перше, було протестовано залежність між рівнем правової обізнаності респондентів та їхньою довірою до правових інституцій. Аналіз показав, що чим вищі правові знання, тим вищою є схильність громадян визнавати легітимність державних інститутів та їх рішень. По-друге, окремо досліджувалася залежність між умінням розпізнавати юридичний контекст повсякденних ситуацій та готовністю звертатися по правову допомогу. Результати засвідчили статистично значущу тенденцію:

респонденти, які краще бачать правовий вимір соціальних взаємодій, частіше демонструють намір і реальну практику захисту своїх прав.

Таким чином, емпіричні дані підтверджують важливу роль когнітивних факторів – правового знання та здатності розуміти правовий контекст – у формуванні довіри до правової системи та в правореалізаційній поведінці громадян. Це свідчить, що підвищення рівня правової обізнаності прямо сприяє зростанню легітимності права у свідомості громадян, зменшуючи вплив таких деформацій, як правовий нігілізм і правовий цинізм.

Водночас парадокси легітимності, що проявляються у розриві між формальною законністю та моральним змістом права, можна розглядати як когнітивно-нормативну основу деформацій правової культури. Втрата ціннісної орієнтації трансформує право з етичного принципу у прагматичний ресурс. Цей процес відображає кризу довіри, коли дотримання норм не супроводжується вірою у їх справедливість.

Правова обізнаність у цій структурі виконує стабілізуючу, корекційну та інтегративну функції: вона сприяє усвідомленню права як цінності, формує критичне мислення, зміцнює довіру до правових інститутів і знижує ризик правового нігілізму. Саме вона забезпечує когнітивну єдність між правовою ідеологією як теоретичним рівнем правової культури та правовою поведінкою як її практичним виміром.

Отже, подолання деформацій правової свідомості можливе лише через цілеспрямований розвиток правової обізнаності, що виступає не просто інструментом правового виховання, а ключовим чинником саморегуляції суспільства і передумовою стійкості правової системи в умовах соціальних трансформацій.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ І ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

3.1. Двосторонній зв'язок правової обізнаності та юридичної практики: вплив і взаємозумовленість

Юридична практика посідає особливе місце у структурі правової системи, відображаючи її діяльнісний, емпіричний і ціннісний виміри. Вона є тією площиною, у якій право виходить за межі нормативного тексту та втілюється у конкретні соціальні дії, рішення й досвід. У цьому сенсі юридична практика є не лише формою реалізації права, а й важливим каналом його оновлення, корекції та легітимації в суспільстві. Саме через практику право набуває реального змісту, проходить перевірку на ефективність і моральну виправданість.

У сучасній правовій науці спостерігається плюралізм підходів до розуміння поняття юридичної практики.

Згідно із позицією І. В. Стаднік, Т. В. Михайліної, Ю. В. Гоцуляка, О. В. Мартинюка «юридична практика характеризує діяльнісний аспект правової системи та являє собою всю множину дій усіх суб'єктів суспільного життя у сферах правотворчості, тлумачення права та реалізації права» [119, с. 70]. Також автори розглядають юридичну практику як засіб вирішення завдань правового виховання [119, с. 120].

У. О. Цмоць доходить висновку, що «є три різні напрями сприйняття юридичної практики: її ототожнення з юридичною діяльністю; юридична практика як правове явище, самостійне від правової діяльності, яке оперує її підсумками (досвідом) (І. Бризгалов, С. Вільнянський); та юридична практика як єдність правової дійсності та накладеного на неї соціально-правового досвіду» [120, с. 157].

Аналіз доктринальних розробок за темою дозволяє В. А. Завгороднію стверджувати про плюралізм підходів щодо розуміння поняття «юридична практика», який дає можливість виокремити ще більше напрямків до його розуміння: 1) цілеспрямована діяльність суб'єктів права або кваліфікованих юристів-професіоналів, що обумовлює ототожнення понять «юридична практика» та «юридична діяльність»; 2) юридична діяльність в єдності з накопиченим правовим досвідом; 3) діяльність суб'єктів права, результатом якої є видання нормативних та індивідуально-правових актів; 4) діяльність суб'єктів, в основі якої сформована модель (порядок дій) суб'єктів, з метою досягнення бажаного результату; 5) результати юридичної діяльності у формі правоположень; 6) діяльність суб'єктів взяту в єдності з результатами цієї діяльності та узагальненим досвідом [121].

У цьому контексті юридична практика розглядається не лише як сфера професійної діяльності юристів, але й як соціокультурне явище, що впливає на суспільну динаміку та відображає рівень правової культури. Так, О. В. Зайчук і Н. М. Оніщенко підкреслюють її подвійну природу – динамічну (як процес діяльності) і статичну (як усталений соціально-правовий досвід), що забезпечує сталість правового порядку [122].

Сучасна правова праксеологія розвиває цю думку, визначаючи юридичну практику як ефективну діяльність із прийняття правових рішень, зумовлену соціально-правовим досвідом і спрямовану на суспільно значущий результат. Вона інтегрує як професійні, так і когнітивно-ціннісні виміри права, поєднуючи юридичну діяльність і соціально-правову пам'ять у єдину підсистему правової культури [120, с. 161].

Таким чином, юридична практика – це цілеспрямована культурно обумовлена і професійно унормована діяльність, яка втілює взаємодію права, правосвідомості та соціального досвіду. Вона є одночасно засобом пізнання та трансформації правової реальності, а також механізмом відтворення і розвитку правової культури суспільства. У цьому полягає її сучасна методологічна роль

із забезпечення ефективного зв'язку між нормою і життям, між знанням і дією, між правом і довірою.

Один із провідних сучасних вітчизняних філософів права С. Максимов визначає серед складових частин правової культури рівень правової діяльності, трактує його як «культуру правового спілкування (діяльності)» [123, с. 212]. А. С. Заєць однією з найдієвіших форм правового виховання називає юридичну практику [124, с. 11]. О. Палій вважає, що практика поєднує буття і мислення, а юридична практика є джерелом і метою формування правосвідомості. «У свою чергу, успішна юридична практика, тобто та, яка здійснюється відповідно до об'єктивного змісту права, формує нормальну правосвідомість, спрямовану на мету права» [125].

З цього можна побачити, що юридична практика так чи інакше є тісно пов'язаною із правовою культурою (С. Максимов), правосвідомістю (О. Палій), правовим вихованням (І. Стаднік, Т. Міхайліна, Ю. Гоцуляк, О. Мартинюк, А. Заєць). А тому безсумнівним є і зв'язок юридичної практики з обізнаністю у праві.

Отже, можна стверджувати, що юридична практика функціонує в тісному зв'язку з основними елементами правової культури – правосвідомістю, правовим мисленням і правовою обізнаністю. Вона не лише відображає, а й активно формує рівень знань, уявлень і переконань суб'єктів щодо права, його справедливості та ефективності. Як слушно зазначає Т. В. Міхайліна, «у широкому сенсі можна стверджувати, що юридична практика опосередковує діяльнісний аспект правової системи, оскільки навіть зовнішня бездіяльність насправді характеризується діяльністю розумовою, пов'язаною з тлумаченням, оцінкою правового припису та вибором оптимального варіанту поведінки» [107, с. 194]. Саме тому дослідження юридичної практики невід'ємно пов'язане з аналізом правової обізнаності як когнітивного ядра правової культури.

У зарубіжних джерелах юридична практика та правова обізнаність розглядаються як тісно взаємопов'язані елементи ефективної правової

системи. Leo, R.P., Bunga, G.A. зазначають, що правова обізнаність стосується розуміння та усвідомлення окремих осіб та спільнот щодо своїх прав, обов'язків та правової бази, що регулює суспільство [126]. Leka, A., Naxhiu, B. вважають, що правова обізнаність дозволяє «ефективно брати участь у судових процесах: поглиблені правові знання дозволяють людям орієнтуватися в судових системах, розуміти процесуальні вимоги та належним чином здійснювати свої права» [127].

Нині рівень правової обізнаності особи значною мірою визначається її власною активністю та прагненням до саморозвитку. Завдяки відкритому доступу до інформаційних ресурсів, онлайн-платформ і баз даних законодавства, кожен має можливість швидко отримати необхідну юридичну інформацію. Водночас розвиток технологій штучного інтелекту, здатних оперативно аналізувати правові ситуації й надавати орієнтовні рішення, створює нові умови для підвищення індивідуальної правової поінформованості. Проте, як слушно зауважує О. С. Голіков, реальна правова обізнаність не формується лише через доступ до знань, а через практичний досвід взаємодії з правом [24, с. 29]. Тому завдання держави полягає не лише в поширенні інформації про права і свободи, а й у створенні умов для участі громадян у правових практиках – від звернень до органів влади до участі у громадських процесах. Саме поєднання інформаційного доступу, практичного досвіду та державної підтримки формує сучасну модель правової культури й забезпечує сталість правової поведінки в суспільстві. Тобто юридична практика виступає тією площиною, де правові знання збагачуються правовою компетентністю, і це неминуче тягне підвищення рівня правової обізнаності.

В свою чергу юридична практика як діяльнісне втілення права неминуче передбачає наявність певного рівня правової обізнаності всіх її учасників, як професійних юристів, так і громадян, що реалізують свої права. Саме обізнаність у праві забезпечує внутрішню узгодженість між нормою, її тлумаченням і практичним застосуванням. Без належного рівня правового

знання юридична практика перетворюється на механічне відтворення процедур без розуміння їх ціннісного змісту.

Правова обізнаність у цьому контексті виконує когнітивну функцію, оскільки забезпечує розуміння логіки правової системи, принципів законності, справедливості та верховенства права. Вона також має інструментальний вимір, адже дозволяє суб'єктам юридичної практики ефективно орієнтуватися в системі правових норм, обирати належні правові засоби для досягнення соціально значущих цілей, уникати помилок тлумачення чи зловживань правом.

Як показує сучасна праксеологічна теорія, юридична практика не може бути ефективною без інтеграції трьох взаємопов'язаних елементів: професійної компетентності, що ґрунтується на знанні норм і процедур; ціннісної орієнтації, яка визначає етичний зміст правових дій; когнітивної рефлексії, тобто здатності усвідомлювати межі власного розуміння права.

Останній компонент – когнітивна рефлексія – поєднує правову обізнаність із практикою, адже формує здатність юриста не лише діяти «за законом», а й критично осмислювати зміст правової норми, її відповідність принципам справедливості, пропорційності та прав людини.

У прикладному вимірі правова обізнаність забезпечує якість юридичної практики через зниження ризику правових помилок у процесі правозастосування, підвищення довіри громадян до правових інститутів, зміцнення морального авторитету права, створення умов для професійної самокорекції та підвищення кваліфікації юристів.

Таким чином, правова обізнаність є і передумовою ефективної юридичної практики, і її наслідком: у процесі практичної діяльності відбувається збагачення індивідуального й колективного правового досвіду, який, у свою чергу, підвищує рівень загальної правової культури суспільства.

Т. Міхайліна, дослідивши наявні підходи до змісту юридичної практики, робить висновок, що «базовим поділом юридичної практики, що й обумовлює сутнісну специфіку кожного виду, слід визнати її диференціацію залежно від

виду практичної діяльності на правотворчу, правореалізаційну та інтерпретаційну. Причому правоохоронна діяльність за своїми ознаками цілком вписується у діяльність правозастосовчу, яка, у свою чергу, виступає підвидом правореалізаційної» [107, с. 195]. Отже йдеться про те, що юридична практика охоплює правотворчість, усі форми реалізації права, особливо застосування, й тлумачення права. Також йдеться про неоднорідність суб'єктного складу, проте очевидно, що провідна роль у формуванні саме ефективної юридичної практики мають суб'єкти владних повноважень, які наділені нормотворчими функціями, уповноважені вирішувати правові конфлікти та здійснювати офіційне або професійне тлумачення правових норм.

Враховуючи, що численна когорта вчених вважають юридичну практику формою правового виховання, а також визнаючи важливу роль у формуванні ефективної юридичної практики за компетентними владними суб'єктами, варто звернути увагу на правові позиції органів, які відповідальні за формулювання доктринальних і практичних висновків, правових позицій.

У справі ЄСПЛ *Stummer v. Austria* (заява № 37452/02, рішення від 7 липня 2011 р. [128]), на яке неодноразово посилався і Конституційний Суд України (Рішення від 6 червня 2019 року № 3-р/2019 [129], Рішення від 13 жовтня 1995 року № 379/95-ВР [130]), Європейський суд з прав людини визнав, що держави мають широкий простір розсуду у сфері соціальної політики: «...у подібний спосіб у рамках Конвенції держава має широкий простір оцінювання, коли йдеться про загальні засоби економічної або соціальної стратегії. Через те, що національні органи влади безпосередньо **обізнані** стосовно їхнього суспільства та його потреб, в принципі ці органи перебувають у кращому становищі, ніж міжнародний суддя, у питанні оцінювання того, в чому полягає суспільний інтерес стосовно соціального або економічного підґрунтя, і Суд загалом поважатиме здійснений законодавцем вибір, якщо тільки він «не позбавлений явно розумної основи» (§ 89).

З точки зору юридичної практики це рішення демонструє правозастосовний баланс між міжнародними стандартами та національним регулюванням. ЄСПЛ визнав, що втручання у соціально-економічні права не є свавільним, якщо воно ґрунтується на логіці публічної політики. Таким чином, Суд не лише тлумачить Конвенцію, а й створює практичні стандарти оцінки «розумності» дій держави, які мають значення для подальшої національної юридичної практики.

Водночас Суд підкреслив, що реалізація прав неможлива без усвідомлення громадянами соціального контексту правових рішень. Визнання дискреції держави не зменшує цінності прав людини, але вимагає, щоб суспільство було *обізнаним* щодо меж дії цих прав. Таким чином, рішення ЄСПЛ сприяє підвищенню правової обізнаності громадян щодо природи соціальних прав і принципу пропорційності у правовій державі: не кожна нерівність є дискримінацією, і не кожне втручання у право є порушенням.

Це приклад того, як юридична практика водночас формує і відображає рівень правової культури. По-перше, судова аргументація спирається на знання контексту (когнітивний компонент правової обізнаності суддів). По-друге, вона створює нові стандарти для суспільного розуміння права (когнітивна соціалізація через юридичну практику).

У постанові Верховного Суду України № 757/48467/21 від 28 червня 2023 р. розглядається зокрема питання застосування презумпції обізнаності. Суд у рішенні чітко окреслив стандарт «презумпції обізнаності»: особа, якій адресується повідомлення через зареєстровану електронну адресу, знає або повинна була дізнатися про нього [131]. Це рішення демонструє правозастосовний аспект: юридична практика виступає як механізм впровадження та контролю процедурної правомірності – через професійно сформульовані вимоги до суб'єктів права.

Рішення акцентує увагу на тому, що учасник процесу має обов'язок користуватися отриманими комунікаціями. Таким чином суд не просто застосовує закон, але формує у громадянина очікування – бути обізнаним і

реагувати. Через впровадження та застосування таких стандартів юридична практика стимулює правову обізнаність, адже учасники судового процесу повинні усвідомлювати свої права та обов'язки, зокрема щодо способів отримання повідомлень та реагування. У такий спосіб очікувана поведінка суб'єкта (реагувати на електронні повідомлення) стає елементом правової культури, спрямованої на самосвідоме правове становище.

Дане рішення демонструє, що юридична практика – не лише механізм правозастосування, але й середовище формування правової обізнаності. Коли суд встановлює процедури, які вимагають від громадянина обізнаності, це сприяє формуванню знань про права й обов'язки. Отже, можна стверджувати: правова обізнаність виступає не лише передумовою, а й результатом юридичної практики. Рішення такого характеру створює стандарт поведінки і підвищує культуру правосвідомості.

З точки зору правової культури, це рішення – приклад того, як масові практики (правові позиції суду) можуть підсилювати когнітивний компонент правової культури, коли громадяни навчаються конструктивно реагувати на правові вимоги.

У рішенні КСУ від 14.07.2021 № 1-р/2021 Суд розглядає конституційність закону Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», при цьому формулюючи високі стандарти, наприклад, зазначаючи, що українська мова як державна має статус «засадничої конституційної цінності», що вона є «інтегратором суспільства», «повноформатним засобом участі в демократичному житті» [132].

Частина мотивації суду чітко звертається до громадян: «Володіння державною мовою... дає змогу людині повноцінно брати участь у суспільному житті та демократичних процесах». Це підкреслює, що знання державної мови – не просто формальна норма, а компонент громадянської обізнаності. Суд зазначає, що «осіб, які не зважають на цю умову, мають бути свідомими того, що їхній власний вибір може спричинити несприятливі наслідки». Це підкреслює відповідальність суб'єктів права за рівень обізнаності, тобто

правова обізнаність включає усвідомлення свого правового становища й можливих наслідків.

Рішення також пояснює зв'язок між мовою й правом: «знання державної мови ... є засобом запобігання дискримінації», «повноцінна участь у всіх ділянках суспільного життя» можливі через володіння державною мовою. Таким чином рішення формує очікування від громадян щодо їхньої правової обізнаності – знати свою державну мову та права.

Отже, рішення КСУ виступає освітнім і трансляційним механізмом: через публічну, мотивовану юридичну позицію воно підвищує правові знання громадян і сприяє формуванню правової культури.

Це рішення ілюструє, що юридична практика (зокрема через рішення КСУ) і правова обізнаність (через публічні аргументи, мотивацію і звернення до громадян) діють у взаємодії. Практика не лише застосовує право, але й формує знання, очікування та поведінку громадян як компонент правової обізнаності. Правова обізнаність, у свою чергу, стає передумовою ефективності юридичної практики: коли громадяни знають свої права й обов'язки рішення суду і правове регулювання діють не лише формально, а реально.

Таким чином, дане рішення можна розглядати як механізм інтеграції правозастосування та правового виховання: воно має нормативну вагу і функцію трансляції правового знання.

Наведені приклади дозволяють побачити, як професійна правосвідомість впливає на юридичну практику, а та у свою чергу – на суспільну правосвідомість і правову культуру. Так, Т. Міхайліна зазначає: «„життя системи права” здійснюється у соціумі і без нього неможливе, а отже, через правосвідомість судді у площині конкретного випадку правозастосування „прокладається міст” між фактичними соціальними обставинами та юридичною основою справи» [107, с. 196].

Презюмується, що обізнаність у праві владних суб'єктів, що опікуються сферами правотворчості, правозастосування та інтерпретації права є

статистично високою, водночас можливі певні деформації правосвідомості, про які вже йшлося у попередньому розділі дисертаційної роботи. Як справедливо зазначають Д. Белов та М. Белова, в умовах утвердження демократичної правової держави проблема доброчесності у діяльності органів публічної влади та представників правничих професій набуває особливої значущості. Доброчесність перестає бути виключно морально-етичною характеристикою особистості та поступово інституціоналізується як складова правового порядку, професійних стандартів і правової ідеології сучасного суспільства. У цьому сенсі вона виступає не лише вимогою етичної поведінки, а й елементом правової компетентності та професійної правової обізнаності, що визначає якість правозастосування і рівень довіри до публічної влади. Актуальність забезпечення доброчесності істотно зростає в контексті європейської інтеграції України, оскільки відповідність міжнародним стандартам публічного управління та правничої діяльності передбачає поєднання правових знань, етичної відповідальності та усвідомленого дотримання принципів верховенства права [133, с. 214].

Також максимально актуальними залишаються питання реформування правничої освіти [134], оскільки сформовані практикою стандарти вимагають підготовки юристів нового типу – когнітивно компетентних, етично відповідальних і комунікативно свідомих, здатних не лише застосовувати норми, а й транслювати правову культуру в соціум.

Отже, трансформуючи умовиводи Т. Михайліної, правосвідомість суб'єктів владних повноважень є своєрідним провідником між фактичними життєвими обставинами та правовою нормою і виконує роль інструменту розв'язання соціальних конфліктів, проте не слід недооцінювати значення буденної (побутової) правосвідомості. При цьому важливо уточнити, що правореалізаційна діяльність – це не лише дотримання правових приписів, а також ініціативна участь у правовому житті (волонтерство, правопросвітництво, подання скарг, петицій). До того ж буденна правосвідомість відображає рівень розуміння права широкими верствами

населення, тобто вона є емпіричним індикатором правової обізнаності суспільства.

У зарубіжних джерелах робиться потужний наголос на викликах у реалізації (практичному втіленні) правової обізнаності. Так, зазначається, що попри наявність теоретичних засад правової обізнаності, у багатьох правових системах зберігаються суттєві проблеми із її практичним втіленням, а саме:

1. Інституційні прогалини. Leka, A., & Naxhiu, B. зазначають, що багато правових систем стикаються з відсутністю належних механізмів оцінювання рівня правової обізнаності населення та чіткої інституційної координації у сфері правопросвітницьких ініціатив [127]. Це породжує *розрив між юридичною практикою та суспільним розумінням права*.

2. Соціально-економічні бар'єри. Дослідження показують, що низький рівень правової обізнаності часто пов'язаний із недостатнім знанням громадянами правових норм, браком ефективних інформаційних кампаній та нерозумінням переваг правових послуг [135]. Ці чинники особливо впливають на економічно вразливі групи населення, підриваючи принцип рівного доступу до правосуддя.

3. Професійна спроможність. Sudarmanto, K., Sukarna, K., Soegianto, S. стверджують, що ефективність юридичної практики значною мірою залежить від професійних правників, здатних поєднувати норми права з реальними суспільними потребами. Водночас дослідження засвідчують наявність постійних викликів, зокрема, недостатню поінформованість громадян про свої права та обмежений рівень правової освіти серед населення [135].

Треба також зазначити, що індекс верховенства права (Rule of Law Index) включає оцінку правової обізнаності громадян як ключового показника якості правової системи. Так, опитування щодо юридичних потреб (legal needs surveys) дозволяють кількісно оцінити досвід виникнення юридично значущих (justiciable) проблем у населення, відстежити моделі поведінки під час їх вирішення та виявити зміни в досвіді та поведінці з часом. Такі опитування також дозволяють ідентифікувати перешкоди в доступі до правових послуг і

процедур, зокрема ті, що пов'язані з неналежною якістю послуг, як із точки зору окремих осіб, так і спільнот. Крім того, вони надають уявлення про рівень юридичної спроможності (включно з розумінням права, обізнаністю про послуги, упевненістю у власних юридичних знаннях тощо), ставлення до системи правосуддя і рівень довіри до неї, а також показують, як юридично значущі проблеми пов'язані з ширшими соціальними та економічними труднощами чи захворюваністю населення [31, с. 29].

У праці «Legal Needs Surveys and Access to Justice» (ОЕСР), аналізуючи опитування, присвячені правовим потребам, зазначено: «хоча питання про поінформованість (а іноді також і попереднє користування) юридичними послугами є звичними, лише небагато опитувань запитували респондентів про їх самооцінку знань щодо власного правового становища, і то лише у зв'язку з конкретними повідомленими проблемами ... деякі опитування (хоч і не ті самі) також містили питання про поінформованість респондентів щодо процедур вирішення спорів». Робиться висновок, що такий відносний брак запитань про розуміння права свідчить про більшу зосередженість дослідників на здатності людей отримати інформацію та підтримку за потреби, ніж на їхній спроможності самостійно вести юридичні справи [31, с. 89].

Цей акцент може частково пояснювати, чому трохи більша кількість опитувань ставила питання про те, чи сприймають респонденти певні проблеми як такі, що мають «юридичний» вимір – питання, яке нині визнається таким, що має істотний вплив на рішення звертатися чи не звертатися по допомогу до юридичних послуг. Аналогічні питання в статистичному спостереженні, проведеному в рамках дисертаційного дослідження, як було зображено в першому розділі, демонструють значну питому вагу ситуацій, коли особи банально не розпізнають юридичний контекст.

За результатами статистичного аналізу встановлено, що вищий Індекс розпізнавання юридичного контексту (Issue Spotting Index, ISI) асоційований із більшою ймовірністю звернення по правову допомогу ($\chi^2 = 11,599$, $p = 0,001$,

n = 700). Також виявлено, що Індекс розпізнавання юридичного контексту (ISI) має позитивну кореляцію з Індексом загальної правової обізнаності (G-LA) ($r_s = 0,853$, $p < 0,01$) та Індексом правової поведінки (LBI) ($r_s = 0,658$, $p = 0,01$). Особи, які не розпізнали юридичний вимір у ≥ 3 із 8 випадків, істотно рідше вбачають власні життєві проблеми як «юридичні». Це підтверджує, що когнітивна здатність ідентифікувати правовий зміст життєвих ситуацій прямо пов'язана з готовністю до правової дії та звернення по допомогу (Додаток В).

Дослідження впевнено демонструють: коли громадяни мають вищий рівень правової обізнаності, вони з більшою ймовірністю готові ефективно брати участь у судових процесах, адже поглиблені правові знання дозволяють людям орієнтуватися в судових системах, розуміти процесуальні вимоги та належним чином здійснювати свої права [127]; забезпечувати доступ до правосуддя, оскільки правова обізнаність є критично важливим компонентом у забезпеченні доступу вразливих груп населення до засобів правового захисту та правового захисту, особливо в умовах, коли економічні труднощі можуть створювати перешкоди [136].

З огляду на наведене, очевидно, що правова обізнаність громадян є не лише показником зрілості правової культури, а й передумовою реального доступу до правосуддя. Проте між наявністю знань про право і здатністю застосовувати їх на практиці часто існує суттєвий розрив. Саме цей розрив покликані долати інституції, які поєднують освітній, консультаційний та практичний виміри юридичної діяльності, насамперед система безоплатної правничої допомоги та юридичні клініки.

Вони становлять особливу форму юридичної практики, де професійна правосвідомість юристів взаємодіє з побутовою правосвідомістю громадян, створюючи простір діалогу у сфері права. Через надання консультацій, складання процесуальних документів, представництво інтересів у суді або проведення правопросвітницьких заходів такі інституції не лише забезпечують реалізацію права на доступ до правосуддя, але й підвищують

юридичну спроможність або компетентність (legal capability) громадян, формуючи у них впевненість у власних правових можливостях.

Система безоплатної правничої допомоги в Україні впроваджена через Закон України «Про безоплатну правничу допомогу» як державна гарантія доступу до правосуддя, що має на меті підвищення правової обізнаності та сприяння реалізації права громадян. Закон визначає принципи державної політики, зокрема верховенство права, законність, доступність, забезпечення якості допомоги та гарантоване державне фінансування. У межах цього законодавства чітко окреслено дві категорії допомоги: первинна (інформування, консультації) та вторинна (представництво в суді) безоплатна правова допомога.

Стаття 17 Закону прямо передбачає, що центр з надання безоплатної правничої допомоги здійснює, зокрема, правопросвітництво (пункт 2 частини 1), яке у статті 1 визначено як комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня правової свідомості, культури та освіченості осіб, які перебувають під юрисдикцією України, у тому числі розповсюдження інформації про захист прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, виконання їх обов'язків, роз'яснення щодо порядку надання безоплатної правничої допомоги та доступу до неї.

Таким чином, нормативно-правова база підтверджує, що юридична практика – це не лише застосування норм, але й освітній, виховний і взаємодійний компонент системи права, що сприяє трансформації правосвідомості та правової обізнаності на рівні суспільства.

Важливо зазначити, що система безоплатної правової допомоги (БПД) в Україні продемонструвала високу адаптивність в умовах воєнного стану, запровадивши дистанційні формати надання послуг та мобільні сервіси. Єдиний номер контактного центру системи БПД став найоперативнішим і найдоступнішим інструментом отримання правової інформації для громадян: за ним надаються консультації, роз'яснення з правових питань, а також відомості про порядок і можливості отримання безоплатної допомоги. Дзвінки

в межах України є безкоштовними, що забезпечує принцип рівного доступу до правосуддя навіть у кризових умовах.

Окрім телефонного консультування, розвинено дистанційні сервіси правової підтримки, зокрема онлайн-приймальні, електронні форми звернень та мобільні додатки, що дозволяють оперативно отримувати консультації, подавати документи та відстежувати статус звернення. Таким чином, система БПД трансформується відповідно до сучасних викликів, забезпечуючи стійкість інституту доступу до правосуддя й підвищуючи правову обізнаність населення у цифровому середовищі. Водночас Н. Саветчук зауважує, що «в сьогоденних умовах є проблема щодо належного державного фінансування системи БПД» [137].

Юридичні клініки як форма юридичної практики при вищих навчальних закладах закріплені через Наказ Міністерства освіти і науки України № 592 від 03.08.2006 «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» [138] і відповідні Стандарти діяльності юридичних клінік. Юридична клініка визначається як структурний підрозділ закладу III-IV рівня акредитації, що здійснює підготовку фахівців-правників через надання безоплатної правничої допомоги, правопросвітницьку діяльність та участь у практичній юридичній діяльності.

О. Орлова визначає юридичні клініки в якості учасників недержавної системи безоплатної правової допомоги [139, с. 201]. І. Новосад також називає юридичну клініку елементом системи надання безоплатної правничої допомоги [140]. Варто погодитися з тим, що юридичні клініки дійсно реалізують функцію безоплатної правової допомоги, однак їх інституційна приналежність до системи БПД законодавчо не закріплена. Тлумачення змісту Закону «Про безоплатну правничу допомогу» не дозволяє віднести юридичні клініки до офіційної системи суб'єктів надання безоплатної правничої допомоги, визначених статтею 9 цього Закону. Щодо Типового положення, воно серед принципів, за якими діє юридична клініка, містить принцип безоплатності надання правової допомоги, але юридичні клініки все ж не

характеризуються публічно-сервісним характером. Отже, юридичні клініки виконують правопросвітницьку та навчально-практичну функції, доповнюючи державну систему БПД, але не є її елементом у формально-юридичному сенсі. Доцільно, щоб майбутні законодавчі зміни у сфері БПД розмежували статус юридичних клінік як партнерських суб'єктів, які сприяють реалізації права на доступ до правосуддя, але залишаються автономними освітньо-практичними інституціями.

А. О. Поляков, М. Д. Ждан влучно зауважують, що «юридична клініка як інноваційна форма юридичної освіти, спрямована на розвиток практичних навичок майбутніх юристів, виконує як освітню, так і соціальну функції» [141, с. 159]. При цьому вчені посилаються на М. дю Плессі, який вважає, що «у клінічному контексті студенти беруть на себе високий ступінь етичної відповідальності (в тому числі через впроваджені стандарти академічної доброчесності), виконуючи вказівки клієнтів, і вони отримують користь від спільного навчання, де вони почнуть розвивати глибоке розуміння професіоналізму та етичної практики» [141, с. 264]. Водночас А. О. Поляков, М. Д. Ждан доповнюють, що «професійна ідентичність передбачає формування компетентних правників, які не тільки несуть відповідальність перед окремими клієнтами, але й надають послуги суспільству». Отже, клінічне навчання сприяє формуванню професійної правосвідомості, що має мінімізувати ризики відповідних деформацій і у далекоглядній перспективі сприяти якості юридичної практики та підвищенню загального рівня обізнаності у праві.

Підвищення правової обізнаності громадськості через юридичну практику клінік також є максимально перспективним. І. В. Новосад вважає, що «юридичний клінічний рух допомагає формувати практично підготовлених фахівців у галузі права, що сприяє утвердженню принципів верховенства права, покращенню доступу до правосуддя та зростанню правової культури в суспільстві» [140, с. 6]. По суті можна говорити про інституціоналізацію правопросвітницької діяльності через систему юридичних клінік.

Як зазначають Porwokerto, A.V., Syafaruddin, Mappisabbi, A.M. та інші, правова обізнаність становить фундамент громадянської участі та доступу до правосуддя. Юридична практика, яка охоплює правову освіту, клінічне навчання та практичне застосування права, виступає ключовим механізмом підвищення цієї обізнаності серед різних груп заінтересованих сторін [142].

Pandey, A., Chandra, S., Moti, S. вважають, що клінічна юридична освіта (Clinical Legal Education, CLE) визнана одним із найефективніших інструментів підвищення правової обізнаності, оскільки виконує подвійну функцію: розвиває професійні навички у студентів-правників і водночас забезпечує надання правових послуг соціально вразливим групам населення [143]. Отже, клінічна юридична освіта виступає своєрідним містком між теорією та практикою.

Із цим погоджуються Jaria, A., Maidin, B. та Maduafor, N., говорячи, що програми CLE долають розрив між юридичною теорією та практикою, залучаючи студентів до реальних життєвих ситуацій, що допомагає їм завершувати навчання з вищим рівнем упевненості й навичками практичного вирішення правових проблем [144]. Такий досвідний формат навчання не лише готує майбутніх юристів до професійної діяльності, а й сприяє безпосередньому правовому розширенню громад, забезпечуючи безоплатні консультації та просвітницькі заходи з прав людини [145].

Дослідження показують, що студенти, які беруть участь у правових клініках, стають більш орієнтованими на справедливість, емпатійними та готовими до соціальних змін, що формує в них потенціал лідера-громадського реформатора [143].

Отже, так звані «параюристи» та громадські правові консультанти відіграють ключову роль у поширенні правової обізнаності серед груп населення, які мають обмежений доступ до формальної правової системи. З огляду на це, юридичні клініки можна розглядати як інституційно закріплену форму реалізації правової обізнаності. Вони поєднують навчальну і соціальну функції, створюючи платформу для інтеграції правової освіти, юридичної

практики та правопросвітництва. На емпіричному рівні це виявляється у збільшенні індексу розпізнавання юридичного контексту (ISI) серед учасників програм клінічної освіти, а також у зростанні індексу правової поведінки (LBI) серед громадян, які зверталися за безоплатною допомогою. Так, за результатами опитувань, проведених у межах дисертаційного дослідження, рівень розпізнавання юридичних проблем у таких групах виявився на 32 % вищим, ніж серед осіб, які не мали досвіду правового консультування.

Таким чином, юридичні клініки стають містком між теоретичними знаннями, професійною етикою та правовою культурою населення, виступаючи одночасно формою юридичної практики і механізмом підвищення правової обізнаності.

Водночас, діяльність юридичних клінік стикається із низкою проблем правового регулювання. І. В. Новосад зазначає, що «для подальшого зміцнення позицій та підвищення ефективності юридичних клінік в Україні рекомендується формалізувати обов'язкове включення клінічної юридичної освіти до навчальних програм усіх юридичних факультетів, збільшити державне та інституційне фінансування юридичних клінік, сприяти посиленню співпраці між юридичними клініками, юридичними школами та юридичною професією, а також розробити національні стандарти якості для їхньої діяльності» [140, с. 7].

Дослідження практики впровадження етичних стандартів і стандартів академічної доброчесності в діяльність юридичних клінік країн Європейського Союзу, яке здійснювали А.О. Поляков, М.Д. Ждан, засвідчує, що цей процес має системний і багаторівневий характер. Науковці (зокрема, М. Du Plessis, А. Cody, Т. McCrate, J. Bylund) підкреслюють, що ефективна інтеграція етичних засад у клінічну освіту здійснюється через поєднання навчальних модулів із юридичної деонтології, рефлексивного аналізу етичних дилем, практичних кейсів і симуляційних судових процесів, що відповідають стандартам ССВЕ та ЄКПЛ. Ключовим чинником є також створення інституційних механізмів нагляду – етичних комітетів, систем менторства та

акредитації клінік за критеріями ENCLE, які забезпечують реальну відповідальність і прозорість у роботі з клієнтами [141, с. 161-163].

У цьому контексті реформування системи юридичних клінік в Україні має відбуватися також у напрямі посилення етичного та правопросвітницького компонентів, зокрема: запровадження єдиних стандартів академічної доброчесності та професійної етики, узгоджених із європейськими (CCBE, ENCLE); формування механізмів зовнішнього нагляду (етичних рад, сертифікації клінік); інституціоналізація рефлексивних практик і цифрових інструментів (електронних кейсів, анонімних звітів, оцінювання компетенцій).

Такі кроки дозволять підвищити якість практичної підготовки майбутніх правників, зміцнити довіру до системи безоплатної правової допомоги й утвердити етичну культуру правничої освіти в Україні на рівні європейських стандартів.

Для того, щоб інтеграція клінічної юридичної освіти з громадською діяльністю створювала сталий механізм підвищення правової обізнаності, треба забезпечити успішність таких програм з урахуванням досвіду інших країн: ефективні моделі фінансування, підтримка державної політики, інституційна інтеграція юридичних клінік у систему правової освіти. Партнерство між університетами, адвокатськими об'єднаннями, НУО та громадськими центрами правової допомоги підвищує резильєнтність і соціальну справедливість у сфері юридичної практики. М. Аракелян стверджує, що «юридичні клініки істотно сприяють посиленню правозастосовної практики та покращенню роботи судів і правоохоронних органів» і зауважує, що «надання якісної юридичної допомоги бідним і незаможним може допомогти знизити нерівність та сприяти зміцненню правової держави» [146, с. 50].

Обидва інститути – БПД та юридичні клініки – виступають практичними форма-каналами взаємодії між правом, суб'єктами права і їхньою правовою обізнаністю: через механізми БПД забезпечується прямий доступ особи до правових консультацій, роз'яснення її прав і процедур, що підвищує

індивідуальну юридичну спроможність і довіру до системи правосуддя. Водночас юридичні клініки, діючи на стику освіти та соціальної практики, формують навички правозастосування не лише у студентів-правників, а й у громадян-клієнтів, які беруть участь у процесі правової допомоги. Таким чином, відбувається соціалізація правової обізнаності – перетворення знання про право на усвідомлену й активну правову поведінку.

Таким чином, система безоплатної правової допомоги та юридичні клініки є невід’ємними складовими сучасної юридичної практики, що сприяють формуванню правової обізнаності, забезпечують реалізацію принципу верховенства права на рівні повсякденного життя та виступають механізмом зміцнення довіри до правових інститутів.

Водночас можна міркувати про посилення потенціалу практичного навчання не лише в межах клінік, а й в альтернативних форматах. Це може бути додатковий освітній рівень або елемент навчання, інтегрований у магістерську підготовку для правників, так звана «правнича резидентура», що передбачав би систематичну правозастосовну практику під супервізією досвідчених юристів і залучення до реальних кейсів.

Правнича професія за ступенем суспільної значущості належить до тієї ж категорії, що й медична, оскільки безпосередньо пов’язана із забезпеченням базових конституційних цінностей – прав і свобод людини, справедливості, правопорядку та довіри громадян до інститутів публічної влади. Якщо медична діяльність оперує категоріями життя і здоров’я людини, то юридична діяльність забезпечує нормативні та інституційні умови реалізації цих і інших фундаментальних прав, а також стабільність функціонування правової держави. У цьому контексті правники, подібно до медиків, несуть підвищену соціальну відповідальність, що зумовлює потребу у такій моделі їх професійного становлення, яка поєднує ґрунтовну теоретичну підготовку з реальним практичним досвідом.

Водночас чинна модель підготовки правників на освітньому рівні магістра демонструє низьку ефективність з огляду на реальні соціальні та

професійні практики. Емпіричні спостереження свідчать, що на другому році навчання більшість здобувачів уже залучені до трудової діяльності, переходять на індивідуальні графіки або заочну форму навчання, унаслідок чого навчальний процес набуває формального характеру і втрачає функцію інтеграції теоретичних знань у практичну діяльність. За таких умов освітній цикл часто завершується без формування належного рівня професійної готовності, етичної відповідальності та практичної правової компетентності.

З метою подолання зазначених проблем і приведення правничої освіти у відповідність до реальних потреб суспільства доцільно запровадити модель скороченої магістратури тривалістю один рік із подальшим етапом практичної підготовки у форматі правничої резидентури. Така модель передбачає безперервний перехід від академічної підготовки до реальної юридичної практики під супервізією досвідчених фахівців-практиків і спрямована на формування професійних компетентностей, навичок правозастосування, етичної рефлексії та комунікативної культури майбутніх правників.

Правнича резидентура розглядається як форма післядипломної професійної підготовки з елементами стажування у правничих установах, зокрема в судах, органах публічної влади, адвокатських об'єднаннях, службах безоплатної правничої допомоги та правозахисних організаціях. Практична підготовка поєднується з модулями професійної етики, регулярними семінарами рефлексії та ротаційною практикою у суміжних правових інституціях, що забезпечує комплексне бачення юридичної діяльності та формування цілісної професійної ідентичності. Оцінювання результатів здійснюється на основі поєднання поточного супервізійного контролю та підсумкової кваліфікаційної оцінки за участі представників закладу освіти й професійних спільнот.

Запропонована модель орієнтована на зменшення формалізму у правничій освіті, підвищення мотивації здобувачів, забезпечення наступності між освітою і практикою та поступову професіоналізацію юридичної діяльності за аналогією з моделями медичної інтернатури та резидентури. Її

апробація у межах інноваційного освітнього проекту Освітньої академії UAdvise дозволяє розглядати результати дисертаційного дослідження не лише як теоретично обґрунтовані, а й як такі, що мають прикладний характер і потенціал для подальшого нормативного закріплення у системі правничої освіти України (Додаток Д).

Така модель за умови її використання в рамках вищої освіти сприяла б не лише підвищенню якості практичної підготовки правників, а й забезпеченню стійкого зв'язку між юридичною освітою, правовою культурою та обізнаністю громадян, що відповідає сучасним потребам суспільства та європейським стандартам правової держави.

Підсумовуючи, наведена частина дисертації демонструє комплексний методологічний підхід, у якому поєднано нормативно-правовий, емпіричний та освітньо-праксеологічний виміри юридичної практики. Це дозволяє розглядати правову обізнаність не як ізольовану рису особи, а як динамічний процес взаємодії права, освіти і суспільства, що формує основу довіри до правової держави.

Юридична практика є діяльнісним і водночас ціннісним виміром права, у якому норми набувають реального змісту. Сучасна доктрина демонструє плюралізм підходів: від її розуміння як професійної діяльності суб'єктів права до бачення як соціально-правового досвіду, що поєднує знання, цінності й моделі поведінки. Такий багатовимірний підхід дозволяє розглядати юридичну практику як соціокультурне явище, у якому з'єднуються право, мораль і комунікація.

Юридична практика є складником правової культури суспільства, оскільки відображає рівень правосвідомості, правового мислення та правових навичок. У цьому аспекті вона не лише відтворює стан правової культури, а й активно впливає на її розвиток, забезпечуючи сталість і спадковість правових традицій.

Правова обізнаність є і передумовою ефективної юридичної практики, оскільки забезпечує узгодженість між нормою, її тлумаченням і

застосуванням, запобігає формалізму й спотворенню змісту права, і водночас її наслідком: у процесі практичної діяльності відбувається збагачення індивідуального й колективного правового досвіду, який, у свою чергу, підвищує рівень загальної правової культури суспільства. Таким чином, правова обізнаність є одночасно і умовою, і наслідком юридичної практики, створюючи замкнене коло саморозвитку правової системи.

Правова обізнаність і юридична практика перебувають у відносинах взаємного детермінування: перша забезпечує усвідомлене, ціннісно орієнтоване застосування права, а друга створює середовище для практичного засвоєння й оновлення правових знань. У результаті формується динамічний контур правової культури, у якому право не лише регулює поведінку, а й постійно відтворюється через соціальний досвід, правову комунікацію й етичну рефлексію.

Найвищий рівень ефективності юридичної практики формується діяльністю суб'єктів владних повноважень, які наділені компетенцією нормотворення, правозастосування та офіційного тлумачення. Їхня правосвідомість і рівень правової обізнаності визначають якість реалізації права, оскільки саме через їхню діяльність формується практика, що стає взірцем для правової поведінки суспільства.

Високі стандарти юридичної аргументації та звернення до суспільства у рішеннях ЄСПЛ, КСУ і ВСУ демонструють, що професійна правосвідомість суддів є каналом комунікації між нормою і громадянським розумінням права. Через такі практики здійснюється трансляція цінностей верховенства права та відповідальності громадян.

Наголошено на необхідності реформування правничої освіти, оскільки сформовані практикою стандарти вимагають підготовки юристів нового типу — когнітивно компетентних, етично відповідальних і комунікативно свідомих, здатних не лише застосовувати норми, а й транслювати правову культуру в соціум.

Правова обізнаність виступає не лише когнітивним феноменом, а й функціональним елементом юридичної практики, що визначає ефективність реалізації принципу верховенства права.

На емпіричному рівні виявлено стійку кореляцію між рівнем розпізнавання юридичного контексту (ISI) і ймовірністю звернення по правову допомогу, що свідчить про ключову роль когнітивної здатності у правовій поведінці.

Інституції БПД та юридичних клінік є практичними механізмами трансформації правових знань у поведінкову активність громадян. Вони формують простір взаємодії між професійною правосвідомістю юристів і буденною правосвідомістю населення.

Таким чином, юридична практика й правова обізнаність утворюють взаємопов'язану систему, у якій знання права забезпечує ефективність правозастосування, а практика права підвищує обізнаність і довіру до правових інститутів, сприяючи розвитку правової культури та утвердженню верховенства права.

3.2. Сучасні тенденції трансформації юридичної практики під впливом соціокультурних і технологічних змін

Дослідження юридичної практики та правової обізнаності, особливо в контексті їх потенціалу для реформування правової системи, є неповним без урахування сучасних соціокультурних і технологічних змін. Цифрова епоха суттєво змінює способи комунікації між державою, суспільством і громадянами, породжуючи явище партисипативної демократії як форми політико-правової взаємодії, у якій цифрові технології стають інструментом залучення громадян до ухвалення рішень, участі в правотворенні та контролі за владою.

Нові соціокультурні реалії водночас несуть і можливості, і загрози. Як слушно зазначає Т. О. Пікуля, «глобалізація, яка пов'язана з інформатизацією, інтелектуалізацією суспільства та інтенсифікацією інтеграційних процесів,

відбулася одночасно із формуванням постмодерної культури і спричинила зміни в усіх соціальних практиках, в тому числі й у правовідносинах та правосвідомості», яка «нині характеризується «атомізацією, біфуркаційністю, епістемологічною невизначеністю» [147, с. 129]. Постмодерна культура, за її словами, «руйнує природні й невідчужувані засади людини з позиції права», а правове сприйняття ґрунтується вже не стільки на розумі, скільки на почуттях. Унаслідок цього, «попри певну обізнаність щодо своїх прав, спостерігається легковажність і нехтування обов'язками» [147, с. 130].

Таким чином, цифрова комунікація водночас підвищує рівень поінформованості громадян і створює передумови для поверхового сприйняття правової реальності, що вимагає формування нової культури правової рефлексії та відповідальності.

С. О. Сунегін, аналізуючи вплив технологічного чинника на право, наголошує, що «технологічна складова вносить суттєві корективи не лише у правореалізаційні процеси, а й у сприйняття та усвідомлення ціннісно-нормативної матриці людського буття» [148, с. 291]. На його думку, сучасні технології «розширюють можливості громадянської активності, свободи самовираження та доступу до інформації», але водночас породжують нові філософські питання щодо «ідентичності людини, її ціннісно-світоглядних орієнтацій і комунікативних практик» [148, с. 292].

Розвиваючи думку С. О. Сунегіна, що «вплив сучасних технологій на право загалом і його реалізацію в суспільному житті зокрема має багатоаспектний, дихотомічний характер, наявність якого потребує від світового співтовариства розробки нових підходів до забезпечення ефективно функціонуючого правопорядку, здатного своєчасно та адекватно реагувати на відповідні технологічні та інші соціальні трансформації, а також забезпечувати прогнозований розвиток суспільства і громадян», треба визнати, що у світі склалася нова реальність, яка спонукає уряди всіх країн до проведення політики системної цифрової трансформації шляхом вдосконалення відповідних галузей національного законодавства, зокрема –

повного переведення сфери публічного управління на цифрові технології. Але крім технологічного доповнення традиційних механізмів правореалізації, має провадитися дуже ретельна і зважена політика, що забезпечить осучаснення правової системи, але водночас убезпечить її від верховенства інформації та панування інформаційного контролю, що негативно впливає на правосвідомість і підвищує ризики її деформації.

Отже, сучасна юридична практика має орієнтуватися не лише на технічне вдосконалення правових процедур, але й на забезпечення партисипативної участі, етичного балансу та цифрової правової обізнаності. Лише за таких умов цифрова трансформація стане не чинником відчуження людини від права, а засобом її справжнього включення до процесів формування і реалізації правових норм.

Порівняння різних моделей розвитку цифрового суспільства, що склалися в даний час в світі, дозволяє констатувати значну варіативність в концептуальних підходах, пріоритетах, механізмах і шляхах їх реалізації. Не існує універсальних моделей публічного управління за допомогою механізмів цифрової трансформації, багато аспектів залежать від рівня розвитку інституційного середовища країни.

Але однозначно те, що відсутність концептуальних засад формування державної політики у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових компетентностей громадян не дозволяє забезпечити розвиток усіх сфер суспільного життя відповідно до сучасних вимог, процесів глобальної цифровізації, які відбуваються у більшості країн світу, як зазначено у Концепції розвитку цифрових компетентностей, затвердженій Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 167-р. [149]. Водночас одразу треба зауважити, що даний документ обмежується виключно питанням суто цифрових навичок, не зачіпаючи питання цифрової правосвідомості (*digital legal consciousness*), і це є суттєвим недоліком. У такий спосіб заходи державної політики у сфері цифровізації виглядають

максимально фрагментарними і потребують глобального переосмислення та розширення сфери впливу.

Цифрова трансформація України відбувається дуже потужно. Багато послуг можна отримати завдяки Порталу Дія, система надання безоплатної правничої допомоги працює зокрема як онлайн-платформа. Окремо варто зазначити, що в Україні впроваджено систему «Електронний суд», яка відповідно до Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (затвердженого рішенням Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 № 1845/0/15-21) забезпечує дистанційну участь сторін у процесі, електронний документообіг і доступ до матеріалів справи через особистий кабінет користувача, що є практичним проявом цифровізації правосуддя. У період триваючого повномасштабного вторгнення із регулярними повітряними тривогами, в умовах різноманітних епідемій та пандемій (мова не лише про коронавірус, під час війни більш ймовірними є спалахи давно відомих інфекційних хвороб) можливість отримати правову просвіту, допомогу або послугу не виходячи з дому є надпотужним сучасним інструментом захисту своїх прав і підвищення правової обізнаності. Але для того, щоб мати доступ до подібних сервісів, треба мати певний рівень обізнаності, але вже цифрової (медіаграмотності).

Як зазначає С. Сунєгін, звертаючи увагу на соціальний аспект технологічної модернізації, «важливою проблемою є так звана цифрова нерівність, яка охоплює нерівномірність доступу громадян до інтернету та відповідних цифрових пристроїв... різний рівень їх цифрової грамотності» [148, с. 295]. Це безпосередньо пов'язує юридичну практику і правову обізнаність: цифрова грамотність є умовою реалізації права. Юридична допомога (зокрема, безоплатна правова допомога, юридичні клініки, онлайн-консультації) має компенсувати цифровий розрив, формуючи новий рівень цифрової правової спроможності.

Абсолютно необхідною вільна орієнтація у цифровому просторі здається також на тлі посилення питомої ваги деліберації у демократичних

процесах та цифровізації публічного управління, що одночасно виступають передумовою і наслідком підвищення правової обізнаності суспільства.

Науково-технічний розвиток, диджиталізація сприяють появі нових прав, так званих «цифрових», але й створюють нові загрози щодо порушення низки фундаментальних прав людини. Усе це робить надзвичайно актуальним дослідження правової обізнаності, її детермінант та наслідків в умовах сьогодення, що передбачає вільне володіння новітніми інструментами захисту свого правового статусу, а також усвідомлення й розуміння необхідності попередження і протидії різноманітним кіберзагрозам.

Здійснюючи дослідження юридичної практики як елементу правової системи, реформування якого має спиратися на категорію правової обізнаності, доцільним є обґрунтування кореляційної залежності таких процесів як зростання цифрової грамотності та правової обізнаності, а також виявлення інших чинників правоспроможності в епоху цифрової трансформації, і доведення, що розуміння цієї істотної взаємозалежності дає відповіді на низку питань щодо пріоритетних шляхів розвитку правової системи України.

Серед країн регіону Східного партнерства Україна займає передові позиції у вдосконаленні регуляторного та інституційного середовища для розвитку сфери телекомунікаційних послуг та цифрової інфраструктури [150, с. 8].

С. О. Терепищій, В. П. Заблоцький стверджують, що в сучасному світі, де інформаційний простір переповнений різноманітними джерелами та типами інформації, медіаграмотність стає *ключовою компетенцією* для кожного громадянина. Важливість цього набору знань та навичок зростає ще більше в контексті політичних та соціальних викликів, включаючи військове вторгнення [151, с. 70].

Індекс медіаграмотності українців було валідизовано [152] в ході національного комплексного дослідження. Медіаграмотність майже половини населення (48% українців) є низькою або нижчою за середню, 44% аудиторії

характеризує вищий за середній рівень медіаграмотності і 8% – високий. У цей період проводилося і дослідження змін у сприйнятті та розумінні проблематики прав людини в українському суспільстві, його результати відбиваються і сильно співпадають із попередніми індексами, а саме: більше половини респондентів навіть не намагалися захищати свої права (54,9%), майже третина намагалися, але у більшості випадків спроби були марними (29,8%), і лише незначний відсоток – 15,3% – мали позитивний результат [153]. Такі дані дають підстави припустити наявність кореляції між показниками інформаційної грамотності і обізнаності в сфері права.

Ера цифрових технологій надає нові та ширші можливості для реалізації прав і свобод людини і громадянина, але створює нові виклики та загрози їх забезпечення. Також стає менш прозорим законодавство, що регулює відносини у сфері цифровізації, через свою складність, численність нормативно-правових актів, відсутність уніфікованої термінології та ключового акту законодавства, що визначає основні засади нормативно-правового регулювання відносин у сфері цифрової економіки [154, с. 85].

Інформаційні технології, точніше їх використання при реалізації прав людини, не завжди носять тільки позитивний характер. Повсюдне використання цифрових технологій об'єктивно ставить перед державами світу та міжнародним співтовариством непрості завдання щодо вирішення наявних проблем у цій сфері з метою забезпечення балансу прав і законних інтересів особи, суспільства та держави [155, с. 30].

Для успішного функціонування механізму взаємодії органів влади з громадянами на базі концепції цифрового врядування, держава повинна потурбуватись про навчання населення цифровим навичкам, переглянути принципи доступу до державних даних у сторону більшої їх відкритості та простоти доступу для громадян, всебічно сприяти більш активній участі громадян у розробці політики та електронних правових послуг [156, с. 127].

Законом України «Про освіту» визнано інформаційно-комунікаційну компетентність як одну з ключових компетентностей, необхідних кожній

сучасній людині для успішної життєдіяльності. Державний стандарт базової середньої освіти визначає інформаційно-комунікаційну компетентність такою, що передбачає впевнене, критичне і відповідальне використання цифрових технологій для власного розвитку і спілкування; здатність безпечно застосовувати інформаційно-комунікаційні засоби в навчанні та інших життєвих ситуаціях, дотримуючись принципів академічної доброчесності [157].

Концепцією розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки визначено створення та виконання національної програми навчання загальним і професійним цифровим компетенціям та знанням як одне з пріоритетних завдань на шляху до прискореного розвитку цифрової економіки [158].

Досвід європейських країн свідчить про суттєвий вплив здійснених заходів щодо цифрових компетентностей населення на розвиток економіки та конкурентоспроможність країн ЄС на міжнародному рівні.

Цікавим є досвід Складання конституції Ісландії за допомогою проекту, створеного в соціальних мережах Facebook, Twitter. Її називають найвдалішим краудсорсинговим проектом у сфері державного менеджменту. Тобто, популяризація навіть настільки серйозних речей як Конституція, здатна стати успішною при вмілій доступній подачі інформації. У наш час – в епоху інформаційного суспільства – з'явилися нові можливості для популяризації означеним способом практик електронного врядування: через мас-медіа, соціальні мережі, соціальну рекламу тощо [159].

Водночас, можливість бути почутим під час вибору моделі правового регулювання того чи іншого питання може позитивно вплинути на сприйняття відповідних інструментів демократії, заохотити до більш активної участі та мотивувати збільшувати обізнаність у праві. Тому політичний краудсорсинг це і спосіб пошуку ефективних рішень, і спосіб позитивного впливу на громадянську згуртованість, і засіб позитивного впливу на правову культуру.

В. Голка пропонує нове розуміння сучасних діалогічних форм громадсько-політичного активізму, у системі яких, у креативні способи, активізується соціальна співпраця. А визначальну роль однозначно відіграють інтернет-комунікації [160, с. 5]. Б. Дзюндзюк відносить використання краудсорсинга при формуванні електронних публічних послуг до проблем, на які потрібно звернути увагу при поліпшенні соціального ефекту від переведення послуг в електронні [156, с. 125].

Дж. Хау довів, що групи аматорів, які працюють над певною задачею, частіше отримують кращі результати, ніж професіонали, тому що «для будь-якої роботи найбільше підходить той, хто найбільше хоче її виконати» [161]. Краудсорсинг – це надання реальної влади народу в інформаційному суспільстві. Він є інструментом партисипаторної демократії та технологією стратегічного менеджменту у сфері публічного управління [162].

Водночас В. Голка переконана, що краудсорсинг не є еквівалентом демократії, думка учасників якогось політичного крауд-проекту не є, як правило, думкою більшості. Але краудсорсинг можна сприймати як частину демократії, наприклад, використовуючи метод опитування. Важливість краудсорсингу для громадян полягає у тому, що він стає новим інструментом громадсько-політичного активізму та лобіювання громадсько-політичних інтересів суспільства [163, с. 72].

Отже, використання технології політичного краудсорсингу дає змогу людям із громадянською активністю, новими та ефективними ідеями та здібностями до інноваційного мислення брати участь у державному управлінні через віртуальний інформаційний простір.

У прийнятих Європейською Радою у 2009 році Рекомендаціях Комітету міністрів державам-членам щодо електронної демократії (е-демократії) міститься рекомендація розглядати та впроваджувати електронну демократію як підтримку та посилення демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів за допомогою ІКТ та *пов'язану із залученням громадян до демократії* [164]. Тому І. Динник робить висновок, «що

впровадження ІКТ в управлінні публічними справами посилило демократичні практики в суспільстві» [165].

Але саме розвиток громадського суспільства та соціального партнерства в цифровому середовищі називають серед основних факторів, що впливають на процес цифровізації публічного управління в зарубіжних країнах [166]. Тобто з одного боку, цифровізація дозволяє залучати велику кількість членів суспільства до участі в управлінні державними справами, а з іншого – саме розвиток суспільної правосвідомості виступає каталізатором потужної цифрової трансформації. І цей процес здається невпинним.

Зростання деліберативної функції Інтернету як громадської комунікації щодо політичних питань на форумах, блогах та можливість ідентифікації учасників цієї комунікації сприяє підвищенню участі громадськості в прийнятті політичних рішень. Онлайн-деліберація виступає як соціальний процес в мережі Інтернет, якому притаманна схильність його учасників до зміни їхніх суджень, симпатій та поглядів у ході взаємодій, які передбачають переконання на протипагу примусу, маніпуляціям та хитрощам; як спосіб прийняття рішень в процесі обговорень, дискусій в мережі Інтернеті у режимі реального часу [167]. Концепція учасницької демократії завжди передбачає висловлення громадянами своїх поглядів та думок із певного питання, що ґрунтуються на рівні їхньої освіченості та правової культури.

Таким чином ми знову повертаємося до питання освіченості, обізнаності, і звідси, в першу чергу правової. Певний рівень юридичної грамотності разом з цифровою компетентністю є передумовою ефективної участі в сучасних демократичних практиках, але також ця участь здатна посилювати рівень правової обізнаності громадян. Так, інтернет відіграє важливу роль у формуванні порядку денного і розвитку критичного потенціалу громадськості, інтернет може частково виконувати функції публічної сфери і збільшувати масштаби вже існуючих громадянських сил і соціальних рухів, спрощуючи координацію і мобілізацію.

На сьогодні одним з першорядних завдань публічного управління є широке впровадження систем комунікативної взаємодії інститутів державної влади та громадянського суспільства, що, в свою чергу, вимагає використання найсучасніших інформаційних і комунікативних технологій.

Враховуючи, що правова обізнаність імпліцитно включає певний правовий досвід, участь громадянського суспільства у демократичних процесах є максимально важливою, проте в умовах триваючої війни, до якої призвело вторгнення РФ, традиційні її форми – вибори та референдуми – є недоступними, як і «збори, мітинги, походи і демонстрації» (стаття 39 Конституції України), обмежені Указом про введення воєнного стану.

Враховуючи все це, зростає актуальність нових підходів і переосмислення форм участі громадянського суспільства в управлінні державними справами, зокрема за рахунок партисипативної та деліберативної демократії (про легітимацийний потенціал останньої часто можна чути з наукових трибун [168]).

Партисипативна та деліберативна демократія формує контекст для права, а юридична практика стає каналом реалізації цих форм участі. Правова обізнаність у свою чергу є умовою та результатом цього процесу. Отже, в умовах воєнного стану, коли класичні форми прямої демократії обмежені, юридична практика стає ключовим каналом реалізації принципів партисипативної та деліберативної демократії. Через інститути електронних петицій, консультацій із громадськістю, діяльність громадських рад, судові процедури та онлайн-ініціативи юридична практика трансформується у простір публічної взаємодії між державою і громадянами. Участь громадянського суспільства в цих процесах не лише підвищує якість правотворчості, але й зміцнює правову обізнаність як елемент суспільного капіталу. Саме тому формування культури деліберації та критичного правового мислення стає важливим напрямом розвитку сучасної юридичної практики в Україні.

Ідея розширення участі громадян в управлінні різними сферами суспільного життя визріла ще наприкінці 1960-х рр. і знайшла активний відгук у працях низки дослідників. К. Пейтмен, Б. Барбер, Дж. Циммерман та ін.

Л. О. Нікітенко наголошує, «партисипативна демократія – це, передусім, соціальний феномен, в основі якого лежить антропологічна здатність людини до логічного мислення через сприйняття інформації, її аналізу» [169, с. 16]. Отже діалектичний зв'язок із правовою обізнаністю досить очевидний. Партисипативна демократія завжди передбачає висловлення громадянами своїх поглядів та думок із певного питання, що здатні впливати на політику держави та ґрунтуються на рівні їхньої освіченості та правової культури.

Деліберативну демократію узагальнено можна охарактеризувати, як «демократію обговорення», яка на відміну від партисипативної не передбачає прямого впливу на прийняття рішень, але забезпечує широке і постійне залучення громадян та їх асоціацій до обговорення проблем суспільно-політичного життя (за ініціативою як самих громадян, так і державних інституцій) [170, с. 47]. Напевно, найвидатнішим проявом такої демократії є впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» [171]. Громадські ради, консультації з громадськістю, громадські обговорення проєктів законів, опитування громадян на порталі Дія також є прикладами такої участі.

У багатьох країнах представницька демократія «збагачується» тими чи іншими деліберативними практиками, поширюючи громадське залучення на міжвиборчі періоди. Концепція деліберативної демократії, в основі якої лежить комунікація та рефлексія, стала результатом пошуку відповіді на запитання, як «врятувати» демократію у сучасному світі та віднайти способи більш системного залучення до прийняття рішень громадян, а не лише їх обраних представників.

Водночас сучасний досвід застосування інструментів партисипативної та деліберативної демократії (дорадчі органи, онлайн обговорення та ін.) засвідчив, що, будучи засобами врахування інтересів громадян, ці інструменти у політичному дискурсі можуть відігравати й негативну роль – ускладнювати

прийняття рішень, дестабілізувати внутрішню і зовнішню політику. Багато в чому це спричинено принципом переваги голосу більш активних громадян, які водночас можуть активізуватися на противагу державним інтересам. Використання референдумів надає змогу «ображеним» громадянам висловити протест уряду, інші ж категорії населення не мають стимулів брати участь у волевиявленнях, у результаті чого і програють [170, с. 47].

Дійсно, існує вкрай важлива сучасна тенденція, яку позначають як «балканізація думок» (*the balkanization of opinion*). Йдеться про те, що сучасні держави дедалі частіше в політичному плані перетворюються на «сукупність однорідних анклавів, представники яких схильні спілкуватися і обговорювати політичні питання лише з тими, хто з ними згоден. Це зумовлює те, що, обмін раціональними аргументами може мати своїм наслідком не тільки згоду, досягнення раціонального консенсусу, а й радикалізацію і мобілізацію тих, хто підтримує один з відмінних аргументів. Отже, ненавмисні наслідки обговорення (тобто зростання екстремістських настроїв), в будь-якому випадку справляють негативний вплив на публічну сферу [172, с. 78].

Другий проблемний момент, в процесі обговорення деяких питань досить часто спрацьовує так званий феномен NIMBY (Not In My Backyard – «не на моєму задньому дворі»): громадяни вимагають змін (наприклад, будівництва вітроенергетичних установок для виробництва екологічно чистої електроенергії), однак вони не хочуть, щоб ці зміни відбувалися у безпосередній близькості до них [173, с. 38].

Таким чином, практична реалізація моделі дорадчої демократії викликає багато питань. Це дозволяє деяким авторам ставити під сумнів доречність виокремлення даної моделі. Приміром, М. Палас пише: «Ми схилиємося до думки, що дорадча демократія не є окремою моделлю демократії, а становить лише механізм з'ясування та легітимізації публічних рішень. У цьому аспекті вона корисна лише у контексті становлення демократичних структур» [174, с. 150].

Треба визнати, що незважаючи на наявність в конституціях багатьох держав твердження, що влада належить виключно народу, потрібна не лише юридична декларація цього факту, а і забезпечення його ефективної реалізації в політичному дискурсі. І саме деліберативна практика обговорення є тим механізмом, який дає змогу народному суверенітету реалізуватися, забезпечивши громадян процедурами раціонального формування політичної волі, проте вона стикається з різними перешкодами і потребує у першу чергу підвищення рівня правосвідомості і правової обізнаності громадян.

На тлі цього цікавим стало запровадження опитувань на Порталі Дія. Постановою КМУ від 7 лютого 2022 р. № 90 затверджено Порядок проведення опитування щодо ініціатив, спрямованих на вирішення питань державного управління у різних сферах суспільного життя, на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг. У даному документі зазначається, що «опитування є збором інформації, що проводиться з метою дослідження загальної думки (позиції) населення». Водночас уточнено, чим опитування в Дії не є: референдумом, виборами або формою публічного громадського обговорення та/або електронних консультацій з громадськістю [175].

Також можна додати, що такі опитування не є соціологічними. Застосунком «Дія» користуються близько 14 млн українців – приблизно третина всього дорослого населення України, – що не відображає повну структуру суспільства. Серед користувачів переважають соціально активні, комунікабельні люди, «скоріш за все, вже наперед лояльні до влади» [176]. Коли йдеться про репрезентативний зріз громадської думки, що є прерогативою фахових соціологів, тут має бути задіяний складний науковий інструментарій. Тому що некоректне формулювання запитання може спотворити реальну картину і дослідження дає хибні результати. До речі, це стосується і

Щодо зміцнення довіри до влади у такий спосіб, тут також виникають певні сумніви. На думку Т. Федорів, довіра у публічному управлінні – це ступінь визнання суспільством діяльності, рішень органів державної влади,

соціально-політичний феномен, що відображає здатність державних інституцій представляти цінності суспільства. Критерії, які можуть впливати на виникнення інституціональної довіри: узгодженість, неупередженість, точність, участь у розробці рішень, прозорість, налагоджування діалогу зі стейкхолдерами, відкритість та партнерство [177]. Окрім відкритості, опитування не відповідають озвученим критеріям.

Також у Постанові не передбачено обов'язку органів влади якось реагувати на результати опитування (наприклад, можна було по аналогії з петиціями зробити обов'язковим їх урахування за умови масової участі). Отже виглядає це просто як ілюзія діалогу із владою.

Водночас можна відшукати певні позитивні аспекти. Такий інструмент громадської участі має сприяти підвищенню рівня обізнаності народу із тими чи іншими аспектами правової реальності. Наприклад, українці мають низький рівень обізнаності щодо суті реформ у різних сферах. «Дефіцит актуальної та об'єктивної інформації про майбутні зміни та відсутність критичного мислення, що значною мірою обумовлено неналежним функціонуванням комунікативної системи, сприяє тому, що люди охоче вірять лише популістським заявам» [178]. Можна припустити, що опитування здатні покращити дану ситуацію.

Але більш глибокий аналіз сутності опитувань як прояву електронної демократії наштовхує на іще одну тривожну думку. Згідно із класифікацією канадських дослідників Т. Беклей, Дж. Паркінс та Ш. Шепард, електронні та інтернетні дистанційні форми належать до новітніх форм громадської участі [178]. У дослідженні, присвяченому аналізу інтернет-участі у Великобританії, Р. К. Гібсон, С. Лусолі і С. Вард виділяють два ключові типи участі громадян у громадсько-політичних процесах суспільства: онлайн-участь (online participation), більш активні форми діяльності: приєднання до організації, грошові пожертви, онлайн-петиції, офіційні звернення, онлайн-демонстрації тощо, та онлайн-контактування (online contacting), які не вимагають великих

зусиль, короткі голосування, обговорення актуальних соціально-політичних питань, поширення інформації [180].

У цьому важливо, що інтернет-контактування може чинити бар'єри реальній громадській участі через схильність до анонімної участі (уникнення відповідальності) та небажання виходити за межі звичної зони комфорту (докладати зусиль, вступати у конфронтацію, ризикувати) [181, с. 173]. Отже опитування на Порталі Дія є скоріше не громадською участю, а громадським контактуванням. І радше шкодять поширенню саме активної участі в управлінні державними справами.

Таким чином, в умовах сьогодення опитування громадської думки мають як позитивні, так і негативні властивості. З одного боку, електронна демократія і цифровізація загалом можуть чинити позитивний вплив на рівень обізнаності населення у політиці і праві, але водночас є серйозна загроза підміни демократичних процесів та інститутів їх «підробками», створюючи хибне уявлення про так званий «зворотній зв'язок», про те, що влада чує народ. Це особливо небезпечно в умовах воєнного стану, коли звичні форми прямої демократії тимчасово недоступні, а політичні права громадян суттєво обмежені. І видимість налагодженого діалогу між державою та суспільством може підсвічувати проблемні аспекти парадоксів легітимності і виступати тригером деформацій правосвідомості.

Віртуальний простір надає нові шляхи для маніпуляцій громадською думкою, стає новим полем протистояння. Деліберативна функціональність в умовах нових загроз інструменталізації віртуальної комунікації залежить від правильної модерації комунікативних платформ [168, с. 5]. Також надзвичайно актуальною темою для ґрунтового дослідження і нормативно-правового регулювання є правовий статус блогера, фіксера та інших медіа-учасників як лідерів думок.

Потужні зусилля, у першу чергу нормотворчого характеру, мають бути спрямовані на формування концепції гуманістичної цифрової практики. «У системі координат «людина – техніка» пріоритетне значення має залишатися

за людиною ... необхідно забезпечити збереження людського контролю над сучасними технологіями»; «розробники та користувачі сучасних технологій... повинні нести юридичну та іншу соціальну відповідальність за їх впровадження» [148, с. 298]. Ці тези О. Сунєгіна підкріплюють сучасну європейську доктрину human-in-the-loop у застосуванні штучного інтелекту і підтверджують, що правова обізнаність забезпечує збереження людського контролю над автоматизованими процесами правореалізації.

Як слушно зауважує F. M. Zanzotto, концепція «людина в циклі» передбачає наявність людей, здатних розуміти та контролювати поведінку алгоритмів, щоб забезпечити відповідність автоматизованих процесів людським цінностям і правовим нормам. «The future of AI must be human-centered: technologies should augment human reasoning and preserve our capacity for ethical and legal judgment», отже цифрова трансформація права має базуватися на збереженні людини як головного суб'єкта правової системи, а майбутнє штучного інтелекту має бути людиноцентричним: технології повинні підсилювати людське мислення та зберігати нашу здатність до етичних і правових суджень [182, с. 247-248, 249]. Це підтверджує ідею, що правова обізнаність має нове технологічне наповнення.

Водночас «розвиток сучасних технологій повинен відбуватися транспарентно, тобто прозоро і відкрито, і при цьому сприяти забезпеченню соціальної справедливості... користувачі повинні мати можливість розуміти, як і чому система виробила певне рішення» [148, с. 299]. Ця думка співзвучна із сучасною парадигмою digital legal consciousness, яка базується на розумінні принципів дії алгоритмів. Це є фундаментом довіри до цифрового управління правом і показником справедливості у правовій державі. Правова обізнаність у цьому контексті – це не лише знання закону, а й здатність розуміти логіку цифрового управління правом.

Тому коли подекуди говорять про те, що штучний інтелект і технології повністю замінять людину у низці сфер, і право (навіть, судочинство) не потребуватимуть більшості фахівців, то є очевидне перебільшення. Але якщо

цифрові технології не замінять людину, то водночас треба визнати, що сама людина має змінюватись, реагувати на виклики часу. Системна державна політика має охоплювати підвищення цифрових компетенцій як майбутніх і вже реалізованих фахівців, так і всього суспільства, сприяти усвідомленню цих аспектів кожним, давати доступні інструменти осучаснення своїх знань, навичок, і попереджати ситуації, мінімізувати ризики та загрози негативного впливу на індивідуальну правосвідомість та правову культуру загалом. Правова обізнаність у цьому циклі знову є як засобом попередження деформацій завдяки ціннісному компоненту і критичному мисленню, так і об'єктом, що потребує впливу.

Зацікавленість у підвищенні особистого рівня правової обізнаності є характеристикою членів лише такого суспільства, в якому є усвідомлення власної спроможності на щось впливати. Там, де влада народу належить лише декларативно, у його представників нема жодної мотивації докласти бодай якихось зусиль і опанувати нові компетентності. Тому деліберативні практики реалізації демократичних інститутів є сьогодні надзвичайно важливими. Саме інформаційно-комунікаційна складова соціального середовища є тим сполучним елементом, який формує сталу та ефективну взаємодію органів державної влади та громадянського суспільства. Це є доказом готовності та відкритості влади до діалогу, а отже закликом до такого діалогу, і підвищення цифрової та правової обізнаності здається логічними кроками на шляху до активної участі в управлінні державними справами. Тобто, певний рівень юридичної грамотності разом з цифровою компетентністю є передумовою ефективної участі в сучасних демократичних практиках, але також ця участь здатна посилювати рівень правової обізнаності громадян, зокрема за рахунок того, що інтернет відіграє важливу роль у формуванні порядку денного і розвитку критичного потенціалу громадськості.

Юридична практика сьогодні розвивається у контексті глибоких соціокультурних і технологічних змін. Цифрова епоха перетворює способи комунікації між державою та громадянами, створюючи передумови для

розвитку партисипативної й деліберативної демократії. Технології стають не лише технічними інструментами, а й елементами соціальної взаємодії, що вимагає переосмислення правових засад публічного управління.

Цифровізація водночас розширює можливості для реалізації прав, участі в управлінні та комунікації, але й створює ризики фрагментації правосвідомості, емоційного сприйняття права, маніпуляції громадською думкою, інформаційного контролю. Тому реформування правової системи потребує не лише технологічних інновацій, а й етичного та ціннісного балансу.

Участь громадян у партисипативних і деліберативних практиках безпосередньо залежить від їхнього рівня правової та цифрової компетентності. Правова обізнаність стає умовою реалізації прав у цифровому середовищі, а цифрова грамотність – необхідною передумовою доступу до юридичних сервісів і публічного управління. Обидва компоненти утворюють синергетичну єдність, визначаючи рівень правоспроможності суспільства.

Цифрова нерівність, що проявляється у нерівномірному доступі до інтернету, відмінностях у цифрових навичках і компетентностях, перешкоджає рівній реалізації прав людини. Вона стає соціально-правовою проблемою, яка вимагає державного реагування.

Використання краудсорсингу, електронних опитувань і онлайн-деліберацій демонструє потенціал цифрових технологій у розширенні демократичних процесів. Водночас надмірна спрощеність таких механізмів (зокрема опитувань у застосунку «Дія») може призводити до ілюзії участі та підміни реального народовладдя. Це вимагає встановлення нормативних гарантій репрезентативності, достовірності та підзвітності електронних інструментів участі.

Право в епоху технологій має залишатися людиноцентричним. Концепція human-in-the-loop вимагає збереження людського контролю над автоматизованими процесами правореалізації, що забезпечується саме правовою обізнаністю та критичним мисленням. Правова система

майбутнього має не заміщати людину, а підсилювати її етичну, раціональну й правову спроможність.

Правова обізнаність у цифровому світі – це не лише знання закону, а й здатність розуміти логіку цифрового управління правом, принципи роботи алгоритмів, їхній вплив на соціальну справедливість. Таким чином, формується нове поняття *digital legal consciousness*, у якому поєднуються правові знання, медіаграмотність і технологічна рефлексія. Розвиток цифрових технологій повинен здійснюватися відкрито, з розумінням користувачами механізмів прийняття рішень, що є основою легітимності цифрового врядування. Транспарентність стає ключовим принципом забезпечення соціальної справедливості та новою етичною вимогою правового порядку.

Ефективне реформування правової системи потребує системної політики, що сприяє підвищенню цифрової грамотності всіх громадян, розбудові довіри до цифрових сервісів і забезпеченню прозорості алгоритмічних процесів. Ця політика має охоплювати не лише освіту, але й формування правової культури, орієнтованої на відповідальність і участь.

Юридична практика та правова обізнаність у цифрову епоху формують взаємопов'язану систему, у якій людина не пасивний користувач технологій, а активний суб'єкт права. Цифрова трансформація має бути не заміною людської участі, а інструментом її посилення, заснованим на критичному мисленні, прозорості, етичності та справедливості. Тільки за таких умов реформування правової системи України відбуватиметься у напрямі справжнього зміцнення демократичних засад і соціальної функції держави.

Висновки до розділу 3

У межах підрозділу запропоновано інтеграційну методологічну модель, яка поєднує когнітивний (знання права), діяльнісний (реалізація права) та рефлексивний (оцінка правових дій) виміри. Ця модель дозволяє розглядати правову обізнаність одночасно як: умову (передумову свідомої юридичної дії), процес (осмислення права через практику), результат (збагачення правового досвіду та культури).

Методологія цього підрозділу ґрунтується на принципі взаємозалежності пізнання і дії в праві, згідно з яким ефективна юридична практика неможлива без правової обізнаності, а остання розвивається лише через практичне застосування норм. Такий підхід дозволяє сформулювати новий праксеологічно-когнітивний вимір правової культури, у якому юридична практика постає не просто як професійна діяльність, а як механізм постійного оновлення і легітимації права через досвід, знання та етичну рефлексію.

Виявлено взаємозалежність між правовою обізнаністю та юридичною практикою як процесами, що взаємно зумовлюють і посилюють один одного, проаналізовано юридичну практику в її єдності з елементами правової культури, правосвідомості та правового мислення, а також здійснено комплексне осмислення системи безоплатної правничої допомоги (БПД) і юридичних клінік як взаємопов'язаних інституцій у структурі правової держави, виокремлено функції юридичної практики (когнітивну, ціннісно-орієнтаційну, регулятивну, комунікативну) та співвіднесено їх із рівнями правової обізнаності суб'єктів права, досліджено процеси пізнання права через практику, осмислення зв'язку між знанням норми і правовим досвідом її застосування.

Індуктивний і дедуктивний методи дозволили співвіднести емпіричні спостереження (опитування, індекс ISI, G-LA, LBI) з узагальненими

теоретичними висновками про закономірності формування правової обізнаності.

У розділі зіставлено наукові підходи українських та зарубіжних дослідників щодо розуміння взаємозв'язку між правовою обізнаністю і якістю юридичної практики та проаналізовано взаємодію національної та міжнародної судової практики, а також порівняно міжнародний досвід правопросвітництва (OECD, CLE) із вітчизняною практикою БПД і юридичних клінік, здійснено аналіз ефективності юридичної діяльності, визначено її критерії (результативність, раціональність, етичність, соціальна корисність) та роль правової обізнаності як чинника підвищення професійної компетентності, розкрито когнітивну функцію правової обізнаності, що забезпечує розуміння логіки правової норми та принципів законності й справедливості, та виявлено освітньо-комунікативну функцію судових рішень та правових позицій.

Розкрито роль практичного досвіду взаємодії громадян із правовими інститутами у формуванні правової поінформованості, визначено етичну складову юридичної практики, де правова обізнаність виступає умовою морально виваженого прийняття правових рішень, та проаналізовано ціннісні аспекти юридичної освіти та етичних стандартів у клінічній практиці, що формують культуру правничої професії, описано юридичну практику як форму правового спілкування, у межах якого відбувається обмін знаннями, переконаннями та досвідом та розкрито значення судових рішень як інструменту правового діалогу між владою і громадянами.

Юридична практика є діяльнісним і водночас ціннісним виміром права, у якому норми набувають реального змісту. Сучасна доктрина демонструє плюралізм підходів: від її розуміння як професійної діяльності суб'єктів права до бачення як соціально-правового досвіду, що поєднує знання, цінності й моделі поведінки. Такий багатовимірний підхід дозволяє розглядати юридичну практику як соціокультурне явище, у якому з'єднуються право, мораль і комунікація.

Юридична практика є складником правової культури суспільства, оскільки відображає рівень правосвідомості, правового мислення та правових навичок. У цьому аспекті вона не лише відтворює стан правової культури, а й активно впливає на її розвиток, забезпечуючи сталість і спадковість правових традицій.

Правова обізнаність є і передумовою ефективної юридичної практики, оскільки забезпечує узгодженість між нормою, її тлумаченням і застосуванням, запобігає формалізму й спотворенню змісту права, і водночас її наслідком: у процесі практичної діяльності відбувається збагачення індивідуального й колективного правового досвіду, який, у свою чергу, підвищує рівень загальної правової культури суспільства. Таким чином, правова обізнаність є одночасно і умовою, і наслідком юридичної практики, створюючи замкнене коло саморозвитку правової системи.

Правова обізнаність і юридична практика перебувають у відносинах взаємного детермінування: перша забезпечує усвідомлене, ціннісно орієнтоване застосування права, а друга створює середовище для практичного засвоєння й оновлення правових знань. У результаті формується динамічний контур правової культури, у якому право не лише регулює поведінку, а й постійно відтворюється через соціальний досвід, правову комунікацію й етичну рефлексію.

Найвищий рівень ефективності юридичної практики формується діяльністю суб'єктів владних повноважень, які наділені компетенцією нормотворення, правозастосування та офіційного тлумачення. Їхня правосвідомість і рівень правової обізнаності визначають якість реалізації права, оскільки саме через їхню діяльність формується практика, що стає взірцем для правової поведінки суспільства.

Юридична практика показана як джерело правової соціалізації завдяки аналізу практики ЄСПЛ, правових позицій Верховного Суду України та Конституційного Суду України, які демонструють, що судова практика виступає каналом формування правової культури та правової обізнаності.

ЄСПЛ через принцип пропорційності й публічний інтерес формує суспільне розуміння меж соціальних прав. Верховний Суд розвиває стандарт презумпції обізнаності, підсилюючи усвідомлення процесуальних обов'язків. Конституційний Суд транслює через мотивувальну частину рішень просвітницьку функцію, пов'язуючи володіння державною мовою з активною громадянською участю. Загалом наведені приклади демонструють перехід юридичної практики від суто правозастосовного до освітньо-комунікативного виміру.

Високі стандарти юридичної аргументації та звернення до суспільства у рішеннях ЄСПЛ, КСУ і ВСУ демонструють, що професійна правосвідомість суддів є каналом комунікації між нормою і громадянським розумінням права. Через такі практики здійснюється трансляція цінностей верховенства права та відповідальності громадян.

Наголошено на необхідності реформування правничої освіти, оскільки сформовані практикою стандарти вимагають підготовки юристів нового типу – когнітивно компетентних, етично відповідальних і комунікативно свідомих, здатних не лише застосовувати норми, а й транслювати правову культуру в соціум.

Правова обізнаність виступає не лише когнітивним феноменом, а й функціональним елементом юридичної практики, що визначає ефективність реалізації принципу верховенства права.

На емпіричному рівні виявлено стійку кореляцію між рівнем розпізнавання юридичного контексту (ISI) і ймовірністю звернення по правову допомогу, що свідчить про ключову роль когнітивної здатності у правовій поведінці.

Інституції БПД та юридичних клінік є практичними механізмами трансформації правових знань у поведінкову активність громадян. Вони формують простір взаємодії між професійною правосвідомістю юристів і буденною правосвідомістю населення.

Клінічна юридична освіта поєднує навчально-практичний і соціальний аспекти права, стаючи платформою для розвитку етичних стандартів, професійної компетентності та соціальної відповідальності правників.

Правова практика та освіта мають бути інтегровані в єдину модель підвищення правової спроможності, де знання, навички й етична рефлексія поєднуються у безперервний процес формування правової культури.

Доцільним напрямом подальшого розвитку є інституціоналізація клінічної освіти через законодавче врегулювання партнерства між юридичними клініками, БПД та адвокатурою, а також впровадження моделі «правничої резидентури», що забезпечить сталість практичної правової підготовки.

Таким чином, підрозділ дисертації демонструє комплексний підхід, у якому поєднано нормативно-правовий, емпіричний та освітньо-праксеологічний виміри юридичної практики. Це дозволяє розглядати правову обізнаність не як ізольовану рису особи, а як динамічний процес взаємодії права, освіти і суспільства, що формує основу довіри до правової держави.

Підрозділ 3.2 дисертаційної роботи охоплює системне та об'єктивне дослідження трансформації юридичної практики та правової обізнаності в умовах сучасних соціокультурних і технологічних змін. Подальше реформування правової формує потребу виявлення нових закономірностей розвитку правової системи в цифрову епоху.

Виявлено суперечності між гуманістичними засадами права та технократичними тенденціями цифрової епохи, показано подвійний характер технологічного впливу на правову систему, здатність водночас сприяти розширенню прав людини і створювати ризики деформації правосвідомості.

Розглянуто правову обізнаність як елемент цілісної правової системи, що функціонує у взаємодії з соціокультурним і технологічним середовищем. Це дало змогу визначити цифрову трансформацію як системну зміну механізмів правореалізації, а не лише як технічну інновацію.

Зіставлено український досвід цифровізації правової сфери з практиками Європейського Союзу, зокрема щодо впровадження електронного врядування, деліберативних і партисипативних механізмів демократії, розвитку цифрових компетентностей та правового регулювання штучного інтелекту відповідно до принципу human-in-the-loop.

Аналіз чинних нормативно-правових актів України: Закону України «Про освіту», Концепції розвитку цифрових компетентностей (2021 р.), Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства (2018 р.), Положення про порядок функціонування окремих підсистем ЄСІТС («Електронний суд») тощо, дав можливість з'ясувати ступінь нормативного закріплення цифрової правової спроможності.

Осмислено ціннісний зміст правової обізнаності як чинника забезпечення людського контролю над технологіями, розвитку критичного мислення та формування культури відповідальності у цифровому середовищі.

Досліджено механізми взаємодії державних інституцій, громадянського суспільства та цифрових платформ у забезпеченні партисипативної й деліберативної демократії, а також виявлено функціональну роль правової обізнаності у процесах цифрового врядування.

Спрогнозовані перспективи розвитку правової системи України в умовах цифровізації, вплив штучного інтелекту на юридичну практику, а також визначені напрями державної політики щодо підвищення цифрової правової спроможності громадян.

Окреслені підходи у взаємозв'язку забезпечили можливість розкрити феномен правової обізнаності як складову соціокультурного і технологічного розвитку, з'ясувати її роль у реформуванні правової системи України та визначити напрями подальшої цифрової модернізації юридичної практики.

Проведене дослідження дало змогу виявити, що цифрова епоха радикально трансформує не лише форми юридичної практики, а й саму природу правової обізнаності, перетворюючи її на чинник соціальної стійкості й передумову ефективної участі громадян у правотворчих та управлінських

процесах. Проаналізовано дихотомічний вплив технологій, їхню здатність водночас розширювати доступ до правосуддя і створювати ризики поверхневого сприйняття правової реальності та маніпуляцій у віртуальному просторі. Обґрунтовано необхідність формування концепції цифрової правової спроможності (digital legal capability) як нової якості правосвідомості в умовах алгоритмічного управління, що забезпечує збереження людського контролю над технологіями. Підрозділ дав змогу конкретизувати методологічне підґрунтя реформування правової системи України через призму партисипативної та деліберативної демократії, окреслити ціннісні та етичні орієнтири цифрової трансформації права, а також визначити пріоритетні напрями державної політики щодо подолання цифрової нерівності та зміцнення правової культури суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано наукову проблему теоретичного обґрунтування правової обізнаності як ключового когнітивно-поведінкового компонента правової культури та чинника підвищення ефективності правореалізаційних процесів у сучасній Україні. На основі комплексного теоретичного, емпіричного та методологічного аналізу сформульовано такі узагальнені висновки.

1. Визначено методологічні засади дослідження правової обізнаності як комплексного соціально-правового феномену, що поєднує знання про право, здатність критично його осмислювати та готовність до правомірної поведінки. На основі аналізу суміжних понять (правова освіта, виховання, поінформованість, соціалізація) обґрунтовано відмінність правової обізнаності як інтегрованого результату інтелектуального та практичного опанування права. Запропонована структурна характеристика правової обізнаності дала змогу визначити її місце в системі правової культури та уточнити її роль як передумови формування свідомої правової поведінки. У такий спосіб досягнуто поставленого завдання – окреслено методологічні орієнтири, визначено місце правової обізнаності серед суміжних понять і розкрито її сутність як динамічного когнітивно-ціннісного процесу формування передумов правомірної поведінки особи.

2. Здійснено комплексний аналіз трансформації концепту правової обізнаності від радянської моделі правового виховання до сучасного українського людиноцентричного підходу. Доведено, що радянська концепція була ідеологізованою та зорієнтованою на підтримку влади, тоді як в Україні після відновлення незалежності формується гуманістична модель, заснована на переконанні, інформуванні та розвитку критичного мислення. Обґрунтовано, що термін «правова пропаганда» несумісний із принципами демократичної правової держави, оскільки пов'язаний із нав'язуванням ідеологічних смислів, тому у сучасній теорії та практиці його доцільно

замінювати категоріями, що відповідають європейській моделі правової просвіти. Зроблено висновок, що трансформація підходів дозволила виявити пострадянські рудименти правової культури та обґрунтувати перехід до концепції правової обізнаності як властивості автономної, відповідальної та критично мислячої правової особистості.

3. Здійснено комплексний аналіз становлення та розвитку нормативно-правової бази України у сфері формування правової обізнаності населення, що дозволило виокремити основні етапи еволюції державної політики – від інформаційно-просвітницьких підходів початку 1990-х до сучасної компетентнісно-ціннісної моделі, зорієнтованої на розвиток критичного мислення, громадянських компетентностей і правоспроможності. Виявлено, що нормативно-правові акти незалежної України поступово розширювали зміст поняття правової освіти, інтегруючи її у систему національного виховання, громадянської освіти, сталого розвитку та прав людини. У ході дослідження встановлено, що сучасна нормативно-правова база України тяжіє до європейської парадигми *human-centered legal education*, у якій права обізнаність розглядається як динамічний процес формування здатності особи розуміти право, критично оцінювати його застосування та діяти на основі правових цінностей. Водночас збережено низку проблем, як-от термінологічна розпорошеність, відсутність єдиної системи показників оцінювання правової компетентності, фрагментарність координації між органами влади. На цій підставі обґрунтовано необхідність розробки і впровадження Національної програми правової обізнаності населення з чітким розподілом відповідальності, системою моніторингу та інтеграцією Цілей сталого розвитку, що стане кроком до формування єдиної державної політики у сфері правової культури, освіти й обізнаності громадян.

4. Розкрито зміст правової ідеології як світоглядної основи правової культури й елементу, що формує ціннісний вектор розвитку правового мислення. Доведено, що права обізнаність є практичним рівнем реалізації ідей правової ідеології: саме вона забезпечує їх трансформацію у реальні

моделі правомірної поведінки. Показано, що правова культура інтегрує ціннісний (ідеологія), когнітивний (правосвідомість), практичний (обізнаність) та поведінковий (правореалізація) рівні. У такий спосіб продемонстровано цілісність і взаємозалежність цих елементів, що забезпечує розвиток правового мислення й зміцнення правової культури суспільства.

5. Уточнено зміст взаємодії правової ідеології та правової обізнаності як теоретичного та практичного рівнів правової культури. Показано, що правова ідеологія задає ціннісні орієнтири, а правова обізнаність забезпечує їх реалізацію через знання, уміння та правоспроможну поведінку. Доведено, що підвищення рівня правової обізнаності сприяє модернізації правової ідеології, робить її більш гуманістичною та адаптивною. У результаті доведено, що взаємодія правової ідеології та правової обізнаності забезпечує цілісність і динамізм правової культури, перетворюючи її на ефективний механізм духовно-ціннісної консолідації суспільства.

6. Здійснено системно-теоретичний і соціально-психологічний аналіз деформацій правосвідомості та правової культури та визначено їх спільну когнітивно-аксіологічну природу, а саме: розрив між знанням права, його ціннісним осмисленням і практичною реалізацією. Обґрунтовано, що правова обізнаність виступає когнітивним механізмом попередження деформацій, адже забезпечує внутрішню узгодженість елементів правосвідомості, когнітивного, емоційного та вольового, і формує стійкість до маніпуляцій і соціально-правового популізму. Доведено, що дефіцит правової метарефлексії, тобто здатності усвідомлювати межі власного знання про право, є основним чинником когнітивних викривлень, які підживлюють правовий інфантилізм і нігілізм. Показано, що розвиток правової обізнаності як здатності до критичного самопізнання у правовій сфері долає ці викривлення, відновлюючи рефлексивність правового мислення. Емпірично підтверджено наявність прямого зв'язку між рівнем правової обізнаності та довірою до правових інститутів, а саме за результатами статистичного спостереження, статистична значущість результатів якого перевірена

методами математичної статистики, зокрема за допомогою критерію розбіжностей χ^2 -квадрат Пірсона ($\chi^2 = 70,8$, $p < 0,001$) та коефіцієнту кореляції Спірмена ($r_s = 0,897$, $p < 0,01$). Це засвідчує легітимаційний потенціал правової обізнаності у стабілізації правосвідомості. У межах когнітивно-аксіологічного аналізу показано, що парадокси легітимності (розрив між формальною законністю та моральним змістом права) є нормативним джерелом деформацій правової культури, тоді як правова обізнаність виступає засобом ресоціалізації, адже вона відновлює баланс між раціональним і моральним у сприйнятті права, зміцнює довіру до правових інститутів та сприяє гуманізації правового мислення.

7. Обґрунтовано зв'язок між правовою обізнаністю та юридичною практикою: правова обізнаність забезпечує усвідомленість правозастосування, а юридична практика формує правову компетентність через досвід, навички та рефлексію. Показано просвітницьку роль рішень ЄСПЛ, Конституційного Суду України та Верховного Суду як чинників підвищення правової культури. Встановлено, що інституції надання правничої допомоги (юридичні клініки, система БПД) є ключовими механізмами трансформації правових знань у поведінку. Емпірично підтверджено кореляцію між індексом розпізнавання юридичного контексту (ISI) та імовірністю звернення по правову допомогу, що підтверджує вирішальну роль когнітивного компоненту у правореалізаційній діяльності. Таким чином, юридична практика й правова обізнаність утворюють взаємопов'язану систему, у якій знання права забезпечує ефективність правозастосування, а практика права підвищує обізнаність і довіру до правових інститутів, сприяючи розвитку правової культури та утвердженню верховенства права.

8. Визначено закономірності впливу цифровізації та сучасних соціокультурних процесів на правову обізнаність та юридичну практику. Доведено, що цифрова трансформація формує «цифрову правову спроможність» як здатність розуміти логіку алгоритмів, критично ставитися до автоматизованих рішень і зберігати людський контроль над

технологічними процесами. Показано, що цифрові інструменти розширюють можливості деліберативної та партисипативної демократії, водночас створюючи ризики «ілюзії участі» та фрагментації правової культури. У результаті доведено, що правова обізнаність стає ключовим чинником цифрової легітимності, а її розвиток – необхідною умовою людиноцентричного реформування правової системи України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Офіційний вісник України*. 2014. № 65. Ст. 2125.
2. Оніщенко Н. М. Обізнаність в праві як категорія доктрини та явище юридичної практики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 6/2. С. 114–118.
3. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380.
4. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18.10.2001 р. № 992/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 43. Ст. 1921.
5. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти) від 04.03.2004 р. № 5-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 11. Ст. 674.
7. Черниш Н. Правова освіта офіцерів у закладах вищої військової освіти СРСР та незалежної України: понятійно-термінологічний аспект. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2020. № 13. С. 217–227. DOI: <https://doi.org/10.31865/2414-9292.13.2020.223144>. URL: <http://profped.ddpu.edu.ua/article/view/223144/223417>

8. Коляда Т. А. Правове виховання: поняття, ознаки та функції. *Сучасні аспекти виховання студентської молоді*. 2009. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/31264/1/40.pdf>
9. Кривицький Ю. В. Правове виховання та правова реформа: прояви взаємозв'язку і взаємовпливу. *Юридичний вісник*. 2022. № 2. С. 100–108. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i2.2327>
10. Жаровська І. М. Правове виховання – важлива частина соціалізації особи. *Історико-правовий часопис*. 2017. №2 (10). С. 3–8.
11. Правове виховання в сучасній Україні: монографія. А. П. Гетьман та ін. За ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2013. 440 с.
12. Нестеренко О. М., Горбова Н. А. Теоретична модель правовиховного процесу в його динаміці. *Правові новели*. 2020. № 11. С. 16-22. URL: http://www.legalnovels.in.ua/journal/11_2020/4.pdf
13. Словник української мови: в 11 томах. Том 5. 1974. URL: <http://sum.in.ua/p/5/504/2>
14. Практичний словник синонімів української мови. Київ: «Українська книга», 2000. 480 с.
15. Словник іншомовних слів. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%EE%E1%B3%E7%ED%E0%ED%B3%F1%F2%FC>
16. Malona,S., Besedina,I., Prylypko,V., Ostashova,V. The Role of Legal Education in Shaping the Legal Culture of the Future: Strategies and Prospects for Development. *FuturityEducation*. 2023. 3(3), 266–280. DOI: <https://doi.org/10.57125/FED.2023.09.25.15>.
17. Гоцуляк Ю. Михайліна Т. Ідеї свободи та власності як вихідних принципів формування правових відносин у вченні Г. Гегеля. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 2. С. 5-12. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.2.1>. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/13620>

18. Erten B., Keskin P. Does Knowledge Empower? Education, Legal Awareness and Intimate Partner Violence. IZA – Institute of Labor Economics, 2021. 65 p.
19. Захист прав неможливий без обізнаності. *Освітній омбудсмен України*. URL: <https://eo.gov.ua/zakhyst-prav-nemozhlyvyy-bez-obiznanosti/2020/10/26/>
20. Шпікер М. В. Вимірювання правоспроможності в емпіричній соціології. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. Випуск 1(53). С. 29–40.
21. Слінько Д. С. Секундарні положення консенсуального провадження. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2019. № 28. С. 149–154.
22. Марко І. Ю. Аналіз понять «спроможність», «можливість» і «здатність» та пропозиції щодо їх застосування у документах сектору безпеки і оборони України. *Social development & Security*. 2018. Vol. 5, Iss. 3. С. 76–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/socdevsec_2018_5_3_10
23. Гоцуляк Ю. В. Онтологічне праворозуміння в соціологічній доктрині права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2020. Випуск 60. С. 215-218. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322/2020.60.47>. URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/1471/1>
24. Голіков О. С. Знання та практики: діяльнісне конструювання відомого та невідомого (на прикладі правової обізнаності). *Український соціум*. 2017. № 3(62). С. 20–32. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2017.03.020>. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2017/07/20-32_no-3_vol-62_2017_UKR.pdf
25. Варакута Н., Оніщенко Н. Правова обізнаність у фокусі історичної генези. *Матеріали конференцій МЦНД : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (30 серпня 2024 р., м. Рівне, Україна). Київ : МЦНД, 2024. С. 55–57. DOI: <https://doi.org/10.62731/mcnd-30.08.2024.002>. URL:

<https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/article/view/144/142>

26. Коцюба О. Правологія – наука третього тисячоліття, або новітня ідеологія прав, свобод і обов'язків людини. *Право України*. 2003. № 8. С. 100–104.

27. Legal awareness. URL: <https://www.basicknowledge101.com/pdf/literacy/Legal%20awareness.pdf>

28. Capote L. Derecho, justicia y pensamiento crítico. *Dilemata*. 2018. No. 26. P. 197–205.

29. Дієго Феліпе А.-К., Тацій В. Я., Магда Джулісса Р.-Б., Данильян О. Г. Значення критичного мислення у житті сучасного суспільства. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 3(46). С. 11–27.

30. Терно С. О. Критичне мислення: динаміка та сфера застосування. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 310–315.

31. OECD; Open Society Foundations. Legal Needs Surveys and Access to Justice. Paris: OECD Publishing, 2019. DOI: <https://doi.org/10.1787/g2g9a36c-en>. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/05/legal-needs-surveys-and-access-to-justice_g1g9a36c/g2g9a36c-en.pdf?utm

32. Савайда О. І. Енциклопедія права в системі юридичних наук: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 193 с.

33. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Х. : Право, 2012. 248 с., URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2013/Filosof_PV_2012.pdf

34. Коруц У. З. Пропаганда війни в міжнародному праві. *Конгрес міжнародного та європейського права : зб. наукових праць* (м. Одеса, 25 – 26

травня 2018 року). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія»; Фенікс, 2018. С. 38-41.

35. Смазнова І. С. Роль пропаганди у сучасних демократичних державах. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 7-10.*

36. Правова пропаганда: Інформаційно-правова система ЛІГА:ЗАКОН. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TS001514>

37.Єрмоленко Д. О. До питання про принципи правового виховання молоді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2015. Вип. 32(1). С. 25-28.

38.Баровська А. В. Стратегічні комунікації vs пропаганда та контрпропаганда. *Інформаційне суспільство в Україні: стан, проблеми, перспективи : Матеріали щорічної науково-практичної конференції за міжнародною участю «Дні інформаційного суспільства-2015» (Київ, 19-20 травня 2015 р.) / Упоряд.: М. Малюга ; за заг. ред. д. держ. упр., проф. Н.В. Грицяк. «Видавництво «Тезис», 2015. С. 60-63.*

39.Денисюк Ж. З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління.* 2021. Том 32 (71). № 2. С. 46-51. URL: http://pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/2_2021/10.pdf

40. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. *Відомості Верховної Ради України.*1992. № 48. Ст. 650.

41. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. №№ 47-50. Ст. 124.

42. Модельний закон про захист дітей від інформації, яка шкодить їхнім здоров'ю та розвитку, прийнятий на тридцять третьому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасників СНД 03 грудня 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_m85#Text

43. Шевців М. Б., Гончарук К. А. Пропаганда як соціально-правове явище: проблеми розуміння. *Актуальні проблеми історико-правової та міжнародно-правової науки. Південноукраїнський часопис*. 2019. Вип. 1. С. 119-122. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/1/31.pdf>

44. Словська І. Є., Зубатенко О. М. Правова пропаганда як засіб запобігання правопорушенням і зміцнення законності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2018. № 35. Т. 1. С. 8-11. URL: https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc35/part_1/4.pdf

45. Оніщенко Н. М. Правове регулювання, правовий вплив та правове забезпечення: індекс взаємовизначеності. *Правова держава*. 2020. Вип. 31. С. 46-53. URL: <http://pravova-derzhava.org.ua/files/pravova-derjava.vipusk-31-2020.pdf#page=46>

46. Bernays, Edward. Propaganda. New York: Liveright. 1928. URL: <http://www.historyisaweapon.org/defcon1/bernprop.html>

47. Маркович Х.М. Правова ідеологія як державно-суспільний феномен: дис. на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2025. 249 с. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2025/radaphd/30241/markovychdissertaton.pdf>

48. Давидова Н. В. Адміністративно-правове забезпечення пропаганди безпеки дорожнього руху в Україні: дис. канд. юрид. наук (доктора філософії): 12.00.07. Донецьк, 2019. 232 с.

49. OSCE Representative on Freedom of the Media. Propaganda and Freedom of Mass Media. Non-paper. Vienna, 2015. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/6/219726.pdf>

50. Муж В. В. Громадянське суспільство як форма вираження колективної правосвідомості. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки.* 2015. № 827. С. 169-173. URL: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2015_827_30.pdf

51. Парута О. Правова соціалізація і сугестивні методи впливу на правосвідомість: користь і небезпека. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: "Юридичні науки".* Том. 12. 2025. № 1 (45). С. 195-201. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2025.45.195>. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2025/mar/38479/25028345maket-199-205.pdf>

52. Машніцька Н. В. Сутність переконання як методу адміністративної діяльності міліції. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2012. № 3 (58). С. 204-211. URL: https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6368/Sutnist%20perekonannia%20yak%20metodu%20administratyvnoi%20diialnosti%20militsii_Mashnitska%20NV_2012.pdf?sequence=1

53. Денисова А. М. Механізм правового впливу: напрями прояву. *Держава і право.* 2012. Вип. 55. С. 60-67. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59569/10-Denysova.pdf?sequence=1>

54. Чернописька В. З. Проблема дефініції "правових цінностей" у сучасному науковому дискурсі. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки.* 2020. Т. 7, № 1. С. 89-98. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/may/21490/17.pdf>

55. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>

56. Про Програму правової освіти населення України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.1995 р. № 366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF#Text>

57. Про затвердження Порядку проведення органами юстиції перевірок стану правової освіти: Наказ Міністерства юстиції України від 14.11.2011 р. № 3325/5. *Офіційний вісник України*. 2011. № 91. Ст. 3314.

58. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text>

59. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна». URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf>

60. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

61. Цілі сталого розвитку: Україна. Добровільний національний огляд. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-10/VNR%20SDG%20Ukraine%202020.pdf>

62. Про утворення міжвідомчої робочої групи з питань забезпечення досягнення Цілей сталого розвитку: Постанова КМУ від 29.08.2023 р. № 923. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/923-2023-%D0%BF#Text>

63. Якісна освіта. Завдання та індикатори. SDG. URL: <https://sdg.ukrstat.gov.ua/uk/4/>

64. Внукова Н., Сотська Г. Трансформація освіти для досягнення Цілей сталого розвитку – 2030: нова педагогічна парадигма. *Вісник Кафедри ЮНЕСКО «Неперервна професійна освіта XXI століття»*. 2023. № 1(7). С. 7–21. DOI: [https://doi.org/10.35387/ucj.1\(7\).2023.7-21](https://doi.org/10.35387/ucj.1(7).2023.7-21). URL: <https://www.unesco-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/76/68>

65. Воробієнко П. Роль освіти в досягненні цілей сталого розвитку ООН. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2023. № 5 (1).

С. 1-8. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5113>. URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/351/413>

66. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах: Наказ МОН України від 16.06.2015 р. № 641. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>

67. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641: Наказ МОН від 06.06.2022 р. № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>

68. Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки: Указ Президента України від 13.10.2015 р. № 580/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580/2015#Text>

69. Про Стратегію національно-патріотичного виховання: Указ Президента України від 18.05.2019 р. № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#n11>

70. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України від 26.02.2016 № 68/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>

71. Нестеренко О. М., Горбова Н. А. Аналіз сучасної нормативно-правової бази з питань правового виховання в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 31-33. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/6>. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/8.pdf

72. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#Text>

73. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>

74. Стратегія інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.12.2017 р. № 1012-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1012-2017-%D1%80#Text>

75. Про реалізацію правопросвітницького проекту “Я маю право!” у 2017-2019 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 р. № 638. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-2017-%D1%80#Text>

76. Про затвердження Плану заходів Міністерства юстиції України з реалізації правопросвітницького проекту «Я маю право!» у 2020-2022 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.07.2019 р. № 552. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2633323-19#Text>

77. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні: Розпорядження с від 03.10.2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>

78. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»: Указ Президента України від 27.09.2021 р. № 479/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>

79. Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 р. № 1027-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>

80. Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2028 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 р. № 708-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-2025-%D1%80#Text>

81. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 46. Ст. 116.
82. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 557.
83. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 7. Ст. 51.
84. Довганич В. Особливості реалізації правової ідеології у правосвідомості та правовій культурі: історико-правова ретроспектива. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. №2 (49). С. 3–7. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v2_2023/1.pdf
85. Кривицький Ю. Ідеологія правової реформи: теоретичний вимір. *Публічне право*. 2022. № 3 (47). С. 70–79. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/47/10.pdf>
86. Смагін І. Інтегративна ідеологія та її роль у системі адміністративного реформування: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Київ, 2002. 20 с.
87. Оніщенко Н. Правовий світогляд як явище соціальної дійсності. *Право України*. 2014. № 5. С. 15–22.
88. Михайліна Т. Правосвідомість у правовій системі: кібернетичний та синергетичний аспекти. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 150-155. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.28>. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/8/29.pdf>
89. Клімова Г. П. Правосвідомість: до питання теорії. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2012. № 2. С. 35–41
90. Штанько А. О. Правосвідомість та її роль у формуванні правової поведінки. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 43. С. 144–152.

91. Барабаш О. Правосвідомість та її вплив на поведінку. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки.* 2017. № 861. С. 68-72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_861_12

92. Михайліна, Т. В., Гоцуляк, Ю. В. Роль правосвідомості в еволюції політичної системи України. *Академічні візії.* 2023. Випуск 24 .DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10333944>. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/769/710>

93. Суходоля М. В. Правова культура та позитивні форми правосвідомості: теоретико-правові аспекти співвідношення: дис. на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2021. 211 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0822U100061>

94. Оніщенко Н. Гласність і обізнаність у праві: соціальна необхідність чи особиста потреба. *Часопис Київського університету права.* 2017. № 1. С. 4–7. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001036939>

95. Камінська Н. Правові цінності Європейського Союзу та їхній вплив на національні правопорядки. *Право України.* 2024. № 7. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2024-07-056>. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2024_7-s4095.pdf

96. Стаднік І., Гоцуляк Ю. Лібералізм та основоположні правові цінності: сучасний погляд на співвідношення. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса.* 2024. № 2. С. 51-61. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.2.6>. URL: <https://r2.donnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d9f0a0e6-e9cc-420d-93e0-7ec5b50f045b/content>

97. Варава І. Правосвідомість як ключовий фактор розвитку правової культури. *Наукові праці Київського авіаційного інституту. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право».* 2022. № 2(63). С. 30–34. DOI:

<https://doi.org/10.18372/2307-9061.63.16706>.

URL:

<https://jrnل.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/16706>

98. Луцький А. Формування та розвиток правової ідеології в Україні: монографія. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 312 с.

99. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини. Рекомендація CM/Rec(2010)7, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 11 травня 2010 р. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806b9361>

100. Михайлов А. М. Правова ідеологія та юридична догматика. *Genesis: історичні дослідження*. 2017. № 1. С. 31–52 С. 32

101. Сербин Р. А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2003. 184 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/8031/1/%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%8F.doc.pdf>

102. Очколяс Д. Правова ідеологія та теоретична юридична наука. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2020. Вип. 62. С. 65–70. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/03/13.pdf>

103. Требін М.П. Деформація правосвідомості: сутність та форми прояву. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2016. Вип. 2 (29). С.252-256.

104. Бородайко П. К. Вплив правової культури на формування правової політики та механізми правового заохочення в умовах сучасного суспільства. дис. на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила», Івано-Франківськ, 2025. 198 с. URL: http://repository.ukd.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1695/%d0%94%d0%b8%d1%81%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f_%d0%91%d0%be%d1%80%d0%be%d0%b4%d0%b0%d0%b9%d0%ba%d0%be_27%d0%

[bb%d1%8e%d1%822025_%d0%b4%d1%80%d1%83%d0%ba.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://www.pgj-journal.kiev.ua/archive/2021/1/36.pdf?sequence=1&isAllowed=y)

105. Суходоля М. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №1. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.35>. URL: <http://www.pgj-journal.kiev.ua/archive/2021/1/36.pdf>

106. Богачов С. В. Особливості процесу формування правової культури в Україні. *Вісник ХНУВС*. 2011. № 2 (53). С. 43–48

107. Михайліна Т. В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи: монографія. Вінниця, 2018. 312 с. URL: https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/66/1/23.04_%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.pdf

108. Козирєв М. Чинники та форми деформації правосвідомості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 197-206. URL: <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/psychology/article/view/175/170>

109. Герасіна Л.М., Погрібіна В.Л. Позиція правового інфантилізму як деформація правосвідомості українського соціуму. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Я. Мудрого»*. 2016. № 2 (29). С. 219-222.

110. Тертишник В. Синергетика абсурду: негативна селекція та інші проблеми формування громадянського суспільства. *Європейські перспективи*. 2019. № 4. С. 18-23. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/3901/1>

111. Balthazard Claude. Professional regulation and the Dunning-Kruger effect. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/38-professional-regulation-dunning-kruger-effectclaud>

112. Радух Н. Саморефлексія як основа професіоналізації публічного службовця. XII International scientific and practical conference «Scientific

Theories and Practices as an Engine of Modern Development»(February 28–March 1, 2024) Bratislava, Slovakia, International Scientific Unity. 2024. URL: https://isu-conference.com/wp-content/uploads/2024/02/Scientific_theories_and_practices_as_an_engine_of_modern_development.pdf#page=264

113. Латигіна Н. Суперечності та парадокси-виклики демократії. *Наукові записки НаУКМА: Політичні науки*. 2006. Т. 57. С. 48-52. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/571e3992-d2ea-4e59-98e9-aa7c98ccf6fd/content>

114. Яковлева Л. Парадокси легітимності інститутів публічної влади. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. Випуск 28. С. 218-223. DOI: <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2020.28.29>. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/28_2020/31.pdf

115. Wolfgang Merkel, Anna Lührmann. Resilience of democracies: responses to illiberal and authoritarian challenges. *Democratization*. 2021. Volume 28. P. 869-884. DOI: <https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1928081>. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13510347.2021.1928081#d1e164>

116. Коч С., Узун Ю. Між демократією та диктатурою: парадокс теорії суспільного вибору. *Науковий журнал «Політикус»*. 2025. Вип. 3. С. 64-72. DOI: <https://doi.org/10.24195/24149616.2025-3.10> URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/23208/1/Koch%20Svitlana%20Vadyimivna.pdf>

117. Nathaniel O'Grady, Duncan Shaw. Resilience, responsibility and state abandon: The changing role of the government in emergencies. *Political Geography*. 2023. Volume 100. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2022.102796>. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0962629822002104?via%3Dihub>

118. Водянніков О. Ю. Демократія і конституція: приховані парадокси. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. Вип. 87. С. 23–42. URL: <http://apdp.onua.edu.ua/index.php/apdp/article/view/2795/2717>

119. Теорія держави та права: навчальний посібник / І. В. Стаднік, Т. В. Михайліна, Ю. В. Гоцуляк, О. В. Мартинюк. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2023. 243 с.

120. Цмоць У. Правова праксеологія як чинник ефективності юридичної практики. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2023. № 4. С. 155-164. DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-4-18>. URL: <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/law/article/view/819/800>

121. Завгородній В. А. Плюралізм підходів до розуміння поняття «юридична практика». *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5(20). С. 11-14. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Pjuv_2017_5_5

122. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Київ: Юрінком Інтер, 2006. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/zmist.htm

123. Максимов С. Правова культура та її роль у реформуванні правової системи. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2011. № 8. С. 212–213.

124. Заєць А. Юридична практика як одна з основних форм правового виховання. *Право та державне управління*. 2016. № 4. С. 11-15. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2016/4.pdf

125. Палій О.М. Юридична практика як джерело і етап формування правосвідомості. *Актуальні проблеми філософії та соціології. Міністерство освіти і науки України; Національний університет «Одеська юридична академія»*. 2017. Випуск 20. С. 94–96.

126. Leo, R.P., & Bunga, G.A. Factors Influencing and Efforts to Improve Public Legal Awareness in Preserving the Status Quo of Crime Scenes in Kupang City. *Journal of Ecohumanism*. 2024. URL:

<https://www.semanticscholar.org/paper/Factors-Influencing-and-Efforts-to-Improve-Public-Leo-Bunga/01fc395b4870871195bfc2306858e4078b2a270c>

127. Leka, A., & Haxhiu, B. Towards Sustainable Legal Education Reform: Interdisciplinary and Transdisciplinary Approaches in Albania's Justice System. *Proceedings of the International Conference on Society and Information Technologies*. 2025. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Towards-Sustainable-Legal-Education-Reform%3A-and-in-Leka-Haxhiu/bb7389265f905321f0b9e8e8c45aecb61d6804e7>

128. Stummer v. Austria (Application no. [37452/02](#)). The European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-105575%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-105575%22]})

129. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України «Про запобігання корупції», пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб» від 06.06.2019 р. № 3-р/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-19#Text>

130. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про пенсійне забезпечення» та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Законів України, а також Положення про помічника-консультанта народного депутата України, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 13.10.1995 р. № 379/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19#Text>

131. Постанова Верховного Суду України № 757/48467/21 від 28.06.2023 р. URL:

https://verdictum.ligazakon.net/document/111906705?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01

132. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14.07.2021 № 1-р/2021.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21/stru/conv>

133. Белов Д. М., Белова М. В. Добросесність в органах державної влади як елемент правової ідеології сучасного суспільства. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2024. Випуск 86. Ч. 5. С. 213-218. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.155>. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/157.pdf>

134. Барабаш О. Співвідношення юридичної науки, освіти та практики: пошук балансу між фундаментальною юридичною підготовкою та практичними навичками. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 11-18. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.1>. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/303522/295589>

135. Sudarmanto, K., Sukarna, K., & Soegianto, S. Peran Bantuan Hukum Terhadap Tersangka Dalam Proses Penyidikan. *JURNAL USM LAW REVIEW*. 2024. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Peran-Bantuan-Hukum-Terhadap-Tersangka-Dalam-Proses-Sudarmanto-Sukarna/0cd393b975df050c197f8943d630ebc1e05fce8f>

136. Novita, R. Kedudukan Advokat Mendampingi Tersangka dalam Proses Penyidikan. *JUNCTO: Jurnal Ilmiah Hukum*. 2024. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Kedudukan-Advokat-Mendampingi-Tersangka-dalam-Novita/0b65955cd52c626efebc1a1fd924f602df81a925>

137. Саветчук Н. Безоплатна правова допомога в умовах воєнного стану: особливості надання. *International Journal «Law & Society»*. 2024. URL: <https://journals.pnu.edu.ua>

138. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: Наказ Міністерства освіти і науки України № 592 від 03.08.2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text>

139. Черненко М. Безоплатна правова допомога: проблеми теорії та практики. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (ДДУВС, 22.11.2022). URL: <https://www.er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/10587/1/>

140. Новосад І. Юридична клініка як елемент системи надання безоплатної правничої допомоги в контексті захисту прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2025. № 74. С. 4-8. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2025.74.1>. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc74/74_2025.pdf#page=4

141. Поляков А., Ждан М. Академічна доброчесність в європейському союзі: роль юридичних клінік у формуванні етичних стандартів. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО»*. 2025. Випуск 41. С. 156-164. DOI: <https://doi.org/10.34142/23121661.2025.41.17>. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/law/article/view/16765>

142. Porwokerto, A.V., Syafaruddin, Mappisabbi, A.M., Aliyah, N., Riska, A., Syafaruddin, A., Tinggi, S., Administrasi, I., Makassar, Y., & Tinggi, S.S. The Influence Of Civic Knowledge, Civil Skills, And Citizen Involvement On Legal Awareness Among Students. *International Journal of Education and Literature*. 2023. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Influence-Of-Civic-Knowledge%2C-Civil-Skills%2C-And-Porwokerto-Syafaruddin/6ece1cdab991a94d74e6eb8a72a7c6da4bbba2d6>

143. Pandey, A., Chandra, S., & Moti, S. Clinical Legal Education and Access to Justice During and Beyond COVID-19: Some Reflections of Indian Experience. *Asian Journal of Legal Education*. 2023. 11. 7-19. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Clinical-Legal-Education-and-Access-to-Justice-and-Pandey-Chandra/b5cca90ec1c0bdc28044486d18b14ad23c850ec7>
144. Jaria, A., & Maidin, B. Incorporating Clinical Method for Teaching Legal Theory and Skills: Prospects and Challenges. *UCP Journal of Law & Legal Education*. 2023. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Incorporating-Clinical-Method-for-Teaching-Legal-Jaria-Maidin/4bee33501d05d51588504b57526b517129dd0e1f>
145. Maduafor, N. Peace and Conflict Transformation Through the Clinical Legal Education Programme. *International Journal of Clinical Legal Education*. 2023. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Peace-and-Conflict-Transformation-Through-the-Legal-Maduafor/a1e3273e609ecd8e521868a9c389e943664012f6>
146. Аракелян М. Юридична клініка – ефективна модель надання безоплатної правової допомоги громадянам: міжнародний і вітчизняний досвід. *Юридичний вісник*. 2021. № 6. С. 52-58. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/09b9bc29-fe13-4732-ada8-5d5ea84dcee9/content#page=41>
147. Пікуля Т. Правові цінності посмодерної суспільної свідомості. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Випуск 5. С. 128-131. DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.5.22>. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/492/445>
148. Сунегін С. О. Реалізація права в сучасних технологічних реаліях: нові можливості та виклики. *Альманах права*. 2025. Випуск 16. С. 280-302. DOI: <https://doi.org/10.33663/2524-017X-2025-16-289-302>. URL: <https://almanahprava.org/assets/images/issues/16/issue16.pdf#page=289>
149. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів

України від 3 березня 2021 р. № 167-р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 21. Ст. 955.

150. Цифрові трансформації в Україні: чи відповідають вітчизняні інституційні умови зовнішнім викликам та європейському порядку денному? Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень, 2020. 76 с.

151. Терепиций С.О., Заблоцький В.П. Медіаграмотність в контексті критичного мислення. *Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики*: матеріали доповідей та виступів учасників Міжнародної-науково практичної конференції, м. Київ, 11 травня 2023 року. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. С. 70-73

152. Індекс медіаграмотності українців. Звіт на основі даних кількісного дослідження, здійсненого дослідницькою агенцією «Info Sapiens». ГО «Детектор медіа». 2021. URL: <https://detector.media/community/article/186435/2021-03-29-indeks-mediagramotnosti-ukrainsiv-doslidzhennya/>.

153. Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін. Результати загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у співпраці із громадською організацією «Центр інформації про права людини» за підтримки Програми розвитку ООН в Україні. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/shcho-ukrayintsi-znayut-i-dumayut-pro-prava-lyudyny-otsinka-zmin>.

154. Вінник О., Шаповалова О., Попович Т. Юридична наука, юридична освіта й цифровізація: окремі аспекти взаємодії. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 83-89.

155. Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини в цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28. № 1. С. 17–35.

156. Дзюндзюк Б. Механізм взаємодії органів влади з громадянами в умовах віртуалізації суспільних відносин. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 2. С. 123-127.

157. Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. *Офіційний вісник України*. 2020. № 81. Ст. 2615.

158. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67. *Офіційний вісник України*. 2018. № 16. Ст. 560

159. Бахур Н. Краудфандинг та краудсоринг як інструменти стимулювання розвитку регіонів та громад. *Ефективна економіка*. 2021. № 9. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/9_2021/87.pdf.

160. Голка В. Громадсько-політичний краудсорсинг і краудфандинг як новітні форми політичного активізму: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2016. 19 с.

161. Jeff Howe. Crowdsourcing: How the Power of the Crowd is Driving the Future of Business. Random House Business, 2008. 312 p.

162. Пендальчук В. Краудсорсинг як технологія стратегічного менеджменту у сфері публічного управління. *Modern scientific journal (Сучасний науковий журнал)*. 2023. Вип. 2(2). URL: <https://mosjournal.com/index.php/journal/article/view/29/28>

163. Голка В. Є. Політичний краудсорсинг: технологія використання потенціалу громадськості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 22. «Політ. науки та методика викладання соц.-політ. дисциплін»*. 2015. Вип. 18. С. 68-74

164. Рекомендації CM/Rec(2009)1 Комітету Міністрів Ради Європи країнам-членам щодо електронної демократії, ухвалені у 2009 р. (Indicatives Guides and Glossary relating to Recommendation Rec (2009) 1 of the Committee of

Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy). URL: http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/Default_en.asp

165. Динник І. Технології краудсорсингу в громадянському суспільстві: сучасні механізми партисипативної демократії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 21-22. С. 119-123.

166. Скорик О., Рябоконт Н. Цифрова трансформація моделі публічного управління: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 7. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1704>

167. Медведська В. Онлайн-деліберація як спосіб підвищення громадської участі у прийнятті політичних рішень. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Medvedska_Viktorii/Onlain-deliberatsiia_iak_sposib_pidvyschennia_hromadskoi_uchasti_u_pryiniatti_polityc_hnykh_rishen.pdf?PHPSESSID=tr8br7b3jshebqufk9h2c95ht7

168. Батракіна Є. Легітимаційний потенціал деліберативної демократії в полікультурному суспільстві. Дис ... канд. філос. наук. Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. 2018. 219 с. URL: [batrakina_dis.pdf \(karazin.ua\)](http://karazin.ua/batrakina_dis.pdf).

169. Нікітенко Л. Сутнісні характеристики партисипативної демократії як соціально-правового феномену. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 3. С. 14-18.

170. Андрійчук Т. Партисипаторна та деліберативна демократія в сучасному політичному дискурсі. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 45-51.

171. Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи “Партнерство “Відкритий Уряд” у 2023-2025 роках: Розпорядження Кабінету міністрів України від 17.11.2023 р. № 1049-р. *Офіційний вісник України*, 105, 6279.

172. Кірюхін Д. Теорія деліберативної демократії та "факт незгоди". *Філософська думка*. 2020. № 5. С. 73-86.

173. Волошенюк О. Дорадча демократія: модернізація чи криза народовладдя? *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. № 66. С. 36-41.

174. Палас М. Транснаціональна модель демократії та її вплив на процеси глобального врядування в умовах сучасного світу. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2009. № 21. С. 145-150.

175. Про затвердження Порядку проведення опитування щодо ініціатив, спрямованих на вирішення питань державного управління у різних сферах суспільного життя, на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2022 р. № 90. *Офіційний вісник України*. 2022. № 15. Ст. 828.

176. Антонюк Д. У «Дію» додали опитування. Соціологи кажуть, що вони не принесуть користі. Що не так з «цифровим народовладдям». *Forbes*. 2022. 9 лютого. URL: <https://forbes.ua/inside/zelenskiy-khoche-bezkoshtovno-rozdati-ukraintsyam-smartfoni-i-provoditi-opituvannya-cherez-diyu-chi-khoroshitse-idei-08022022-3573>

177. Федорів Т. В. Довіра як методологічна основа формування репутації органів державної влади. *Економіка та держава*. 2013. Вип.2. С.127-130.

178. Карпенко О. О., Миронова О. В. Проблеми комунікації влади і суспільства як виклик для держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 1. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/1_2021/4.pdf

179. Beckley T. Public participation in sustainable forest management: a reference guide. T. Beckley, J. Parkins, S. Sheppard. Sustainable Forest Management Network. Edmonton, 2006. 61 p. URL: <https://cfs.nrcan.gc.ca/publications/download-pdf/26206>

180. Gibson, R. K., Lusoli, W. and Ward, S.. Online Participation in the UK: Testing a “Contextualised” Model of Internet Effects. Political Studies Association. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2005. Vol. 7, Issue 4. P.

561–583. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1111/j.1467-856x.2005.00209.x#fn1-j-1467-856x-2005-00209-x>

181. Варягіна А. А. Розвиток форм інтернет-участі громадян у соціально-політичних процесах сучасності. Проблеми політичної психології. зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін. Київ: Міленіум. 2015. Вип. 2 (16). С. 166-176.

182. Fabio Massimo Zanzotto. Viewpoint: Human-in-the-loop Artificial Intelligence. *Journal of Artificial Intelligence Research*. 2019. Vol. 64. P. 243-252/ URL: <https://jaair.org/index.php/jair/article/view/11345/26472>

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Гринюк Р. Ф., Загороднюк Д. А. Теоретико-методологічні засади дослідження поняття правової обізнаності. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 1. С. 5-21. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/13267>

DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.1.1>

2. Загороднюк Д. А. До питання доцільності використання правової пропаганди як форми правового виховання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 39-45. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/294243>

DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.6>

3. Загороднюк Д. А. Сучасні детермінанти правової обізнаності. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. 2024. №83. С. 44-49. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/308642>

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.5>

4. Загороднюк Д. А. Правова ідеологія і правова обізнаність: взаємодія теоретичних і практичних рівнів правової культури. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 6. С. 70-75. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/345899>

DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.10>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Загороднюк Д. А. Правова пропаганда: до питання новелізації форм правового виховання у контексті доктрини конституційної демократії. *Правові засади організації та здійснення публічної влади: збірник тез VI Міжнародної*

науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 31 березня 2023 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 177-180.

2. Загороднюк Д. А. Електронна демократія як форма громадської участі на прикладі опитувань на Поталі Дія. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Осінні юридичні читання – 2023»* (м. Вінниця, 23 листопада 2023 р.). Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2023. С. 148-152.

3. Загороднюк Д. А. Онлайн-деліберация, політичний краудсорсинг, стейкхолдерство: сучасні обличчя партисипаторної демократії. *Права людини в глобалізованому світі: сучасний стан, шляхи реалізації та механізми захисту: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Харків, 19 квітня 2024 р.). Харків: Держ. біотехнологічний ун-т. С. 201-205.

4. Загороднюк Д. А. Партисипативна та деліберативна демократія в Україні: потреби сьогодення, перспективи розвитку, проблемні питання. *Закарпатські правові читання. Сталий розвиток та інституційна спроможність в умовах війни: національний та міжнародно-правовий аспекти: Матеріали XVI міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 26–27 квітня 2024 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2024. С. 122-125.

5. Загороднюк Д. А. Медіакомпетентність як інструмент посилення демократичних процесів та правової обізнаності. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Весняні юридичні читання – 2024»* (м. Вінниця, 25-26 квітня 2024 р.). Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2024. С. 42-46.

6. Загороднюк Д. А. Діалектика взаємодії правової обізнаності та правової ідеології. *Права людини, держава та суспільство в умовах воєнного стану: Збірник матеріалів VIII Міжвузівської науково-теоретичної конференції (м. Київ, 22 жовтня 2024 р.)*. Київ.: КТГГ, 2024. С. 32-35.

СТАТИСТИЧНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ РІВНЕМ ЗНАНЬ ПРО ПАРАДОКСИ ЛЕГІТИМНОСТІ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ТА РІВНЕМ ДОВІРИ ГРОМАДЯН ДО ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

У рамках емпіричного етапу дослідження, присвяченого вивченню взаємозв'язку між правовою обізнаністю громадян і рівнем довіри до правових інститутів, було проведено масштабне статистичне спостереження протягом 2023–2025 років.

Мета дослідження

Виявити наявність і характер статистично значущого зв'язку між рівнем знань про парадокси легітимності у правовій системі та рівнем довіри громадян до судової, законодавчої та виконавчої гілок влади.

Дизайн спостереження

Було організовано два етапи опитування громадської думки, які охопили 700 респондентів із різних регіонів України.

Перший етап ($n = 350$) присвячено вивченню рівня правової обізнаності (зокрема, щодо принципу верховенства права, ролі Конституційного Суду, процедур демократичної легітимності).

Другий етап ($n = 350$) – дослідженню ставлення громадян до довіри в системі публічної влади, зокрема сприйняття легітимності судових рішень, діяльності парламенту та правоохоронних органів.

Проектування опитувань базувалося на формулюванні чітких, нейтральних запитань, які відображали когнітивні та ціннісні аспекти правосвідомості. Для вимірювання рівня підтримки або недовіри використовувалася шкальна (рейтингово-рангова) система – від 1 («зовсім не довіряю / не підтримую») до 5 («повністю довіряю / підтримую»), а також категоріальні змінні для дихотомічних відповідей.

Характеристика вибірки

Вибірку сформовано за принципами простої випадкової та стратифікованої вибірки, з урахуванням таких стратифікаційних ознак:

- вік (від 18 до 65 років),
- освіта (середня, вища, наукова),
- тип зайнятості (державний сектор / приватний сектор / студенти / пенсіонери),
- досвід участі в судових або адміністративних процедурах,
- наявність правничої освіти або досвіду юридичної консультації.

Середній вік респондентів становив 36,9 року, частка жінок – 52 %, чоловіків – 48 %. Усі респонденти надали інформовану згоду на участь у дослідженні.

Загальна характеристика опитувальника статистичного спостереження

У межах статистичного спостереження для вимірювання рівня правової обізнаності та легітимаційних установок громадян було розроблено структурований опитувальник, який складався з двох логічно пов'язаних блоків запитань. Опитувальник мав анонімний характер і поширювався шляхом електронної розсилки Google Forms серед респондентів, які добровільно погодилися на участь у дослідженні.

Перший блок опитувальника був спрямований на виявлення рівня правової обізнаності респондентів, зокрема їхніх знань і розуміння ключових аспектів демократичної легітимності та функціонування правової системи. Запитання цього блоку стосувалися розуміння принципу верховенства права, ролі Конституції України у правовій системі, функцій Конституційного Суду України, а також загального уявлення про процедури демократичної легітимації публічної влади. Частина запитань мала форму тверджень, щодо

яких респондентам пропонувалося оцінити рівень своєї згоди або незгоди за п'ятибальною шкалою, а частина передбачала вибір правильної відповіді з кількох запропонованих варіантів, що дозволяло відокремити усвідомлене знання від інтуїтивних або випадкових відповідей.

Другий блок опитувальника був присвячений вимірюванню рівня довіри респондентів до правових інститутів та сприйняття ними легітимності діяльності органів публічної влади. Запитання цього блоку охоплювали оцінку довіри до судової влади, законодавчого органу, органів виконавчої влади та правоохоронних органів, а також ставлення до обов'язковості виконання судових рішень і законів загалом. Для фіксації відповідей використовувалася рейтингово-рангова шкала від 1 до 5, де крайні значення відображали повну недовіру або повну довіру відповідно. Окремі запитання мали дихотомічний характер і були спрямовані на з'ясування готовності респондентів визнавати рішення органів влади легітимними навіть у разі незгоди з їх змістом.

Опитувальник також містив соціально-демографічний блок, який включав запитання про вік, рівень освіти, сферу зайнятості, наявність юридичної освіти або досвіду звернення до судових чи адміністративних процедур. Ці змінні використовувалися для подальшої стратифікації вибірки та перевірки можливого впливу соціальних факторів на рівень правової обізнаності та довіри до правових інститутів.

Загальна структура опитувальника була побудована таким чином, щоб забезпечити поєднання когнітивного (знання та розуміння права) і ціннісно-установчого (довіра, легітимність, готовність приймати право) вимірів правової обізнаності. Це дозволило отримати емпіричні дані, придатні для подальшого статистичного аналізу взаємозв'язку між рівнем правової обізнаності та легітимаційними установками громадян.

Методи аналізу

Обробку та аналіз даних проведено з використанням методів описової статистики, порівняльного аналізу мір центральної тенденції, χ^2 -критерію

Пірсона (для незалежних вибірок) та коефіцієнта рангової кореляції Спірмена (для шкальних змінних).

Обчислення здійснено у середовищі SPSS Statistics 26.0 та дубльовано в Microsoft Excel (функції CHISQ.TEST, CORREL).

Основні результати

χ^2 -емпіричне = 70,829; $p < 0,001 \rightarrow$ на рівнях значущості $\alpha = 0.05$ та $\alpha = 0.01$ відмінності є статистично достовірними.

Розрахунок показує дуже сильну статистичну залежність між рівнем правової обізнаності та довірою до правової системи.

Особи з високою правовою обізнаністю значно частіше демонструють високий рівень довіри (203 проти 93 у групі з низькою обізнаністю).

Отже, нульову гіпотезу (H_0) про відсутність зв'язку відхилено.

Результат підтверджує, що підвищення правової обізнаності є ключовим чинником відновлення легітимності та довіри до права.

Коефіцієнт r_s Спірмена = 0,897 ($p < 0.01$) свідчить про сильну позитивну кореляцію між рівнем правової обізнаності та рівнем довіри до правової системи.

Респонденти з високою обізнаністю у 2,2 рази частіше демонстрували високий рівень довіри до правових інститутів, порівняно з тими, хто оцінював свої знання як низькі.

Інтерпретація результатів

Отримані результати підтверджують, що правова обізнаність має прямий вплив на легітимаційні установки громадян. Інформованість про зміст і межі дії права знижує схильність до правового нігілізму та формує когнітивну довіру – усвідомлену готовність приймати право як легітимний механізм соціального порядку.

Таким чином, емпіричні дані підтвердили теоретичне положення, що правова обізнаність виступає фактором стабілізації правосвідомості, який пом'якшує вплив парадоксів легітимності на правову культуру.

Рівень_ОП * Довіра Crosstabulation					
			Довіра		Total
			Так	Ні	
Рівень_ОП	Високий	Count	203	147	350
		Expected Count	148,0	202,0	350,0
	Низький	Count	93	257	350
		Expected Count	148,0	202,0	350,0
Total	Count		296	404	700
	Expected Count		296,0	404,0	700,0

Chi-Square Tests					
	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	70,829 ^a	1	,000		
Continuity Correction ^b	69,547	1	,000		
Likelihood Ratio	72,207	1	,000		
Fisher's Exact Test				,000	,000
Linear-by-Linear Association	70,728	1	,000		
N of Valid Cases	700				

a. 0 cells (0,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 148,00.
b. Computed only for a 2x2 table

Мал. 1. Розрахунок критерію хі-квадрат в програмі SPSS

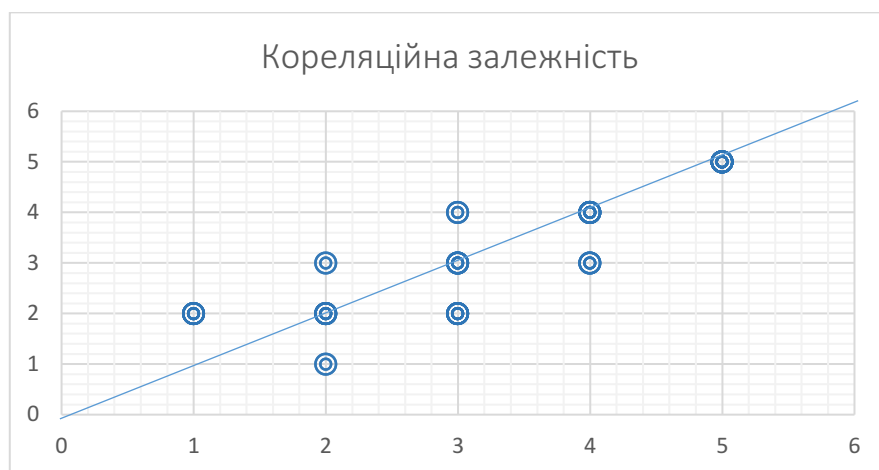
```
NONPAR CORR
/VARIABLES=VAR00001 VAR00002
/PRINT=SPEARMAN TWOTAIL NOSIG
/MISSING=PAIRWISE.
```

Nonparametric Correlations

Correlations			VAR00001	VAR00002
Spearman's rho	VAR00001	Correlation Coefficient	1,000	,897**
		Sig. (2-tailed)	.	,000
	VAR00002	Correlation Coefficient	,897**	1,000
		Sig. (2-tailed)	,000	.

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Мал. 2. Розрахунок критерію рангової кореляції Спірмена в програмі SPSS

Мал. 3. Графік. Кореляційна залежність між рівнем правової обізнаності та рівнем довіри до правової системи

СТАТИСТИЧНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ІНДЕКСОМ РОЗПІЗНАВАННЯ ЮРИДИЧНОГО КОНТЕКСТУ (ISI) ТА ПРАВОВОЮ ПОВЕДІНКОЮ ГРОМАДЯН

У рамках емпіричного етапу дисертаційного дослідження було проведено статистичне спостереження, спрямоване на виявлення взаємозв'язку між когнітивною здатністю громадян розпізнавати юридичний зміст життєвих ситуацій (Issue Spotting Index, ISI) та їхньою готовністю до правової дії, зокрема, ймовірністю звернення по правову допомогу.

Мета дослідження

Виявити характер і силу статистично значущого зв'язку між Індексом розпізнавання юридичного контексту (ISI), загальною правовою обізнаністю громадян (G-LA), правовою поведінкою (LBI) та ймовірністю реального звернення по правову допомогу.

Дизайн спостереження

Опитування проведено протягом 2023–2025 років методом комбінованого збору даних (онлайн-анкети та очні опитування). Загальна кількість респондентів – 700 осіб, відібраних за стратифікованою вибіркою (регіон, вік, освіта, зайнятість, досвід взаємодії з правовими інститутами).

Дослідження включало три групи змінних:

Індекс ISI (Issue Spotting Index) – показник здатності розпізнавати юридичну природу ситуацій (8 кейсів, 0–8 балів).

Поведенкова змінна – фактичне звернення / незвернення по правову допомогу (дихотомічна змінна).

Супутні індекси: G-LA (General Legal Awareness), LBI (Legal Behavior Index).

Рівні довіри, орієнтації та правової готовності оцінювалися за 5-бальною шкалою.

Характеристика вибірки

Середній вік респондентів становив 36,9 року, частка жінок – 52 %, чоловіків – 48 %. Усі респонденти надали інформовану згоду на участь у дослідженні.

Освіта: середня – 28 %, вища – 57 %, наукова – 15 %.

Досвід правових взаємодій: 42 % мали попередній досвід участі у юридичних процедурах; 18 % отримували правничі консультації.

Вибірка репрезентує регіональний розподіл населення України.

Загальна характеристика опитувальника статистичного спостереження

У межах статистичного спостереження, спрямованого на дослідження взаємозв'язку між здатністю громадян розпізнавати юридичний зміст повсякденних ситуацій та їхньою правовою поведінкою, було розроблено спеціалізований опитувальник комбінованого типу. Його структура була побудована таким чином, щоб забезпечити одночасне вимірювання когнітивного, поведінкового та орієнтаційного компонентів правової обізнаності. Опитувальник застосовувався у форматі онлайн-анкетування та очних опитувань, що дало змогу охопити респондентів із різним соціальним і професійним досвідом.

Ключовим елементом опитувальника став блок ситуаційних завдань (кейсів), спрямованих на вимірювання Індексу розпізнавання юридичного контексту (Issue Spotting Index, ISI). Респондентам пропонувалися типові життєві ситуації з повсякденної практики, зокрема у сфері споживчих прав, трудових відносин, адміністративної взаємодії з органами влади та доступу до

правової допомоги. Завдання полягало не у відтворенні тексту норми, а у визначенні того, чи містить описана ситуація юридичний вимір та чи потребує вона правового реагування. Оцінювання відповідей здійснювалося за бальною системою, де кожне правильне розпізнавання юридичного аспекту ситуації зараховувалося як один бал, що дозволяло сформувати індивідуальний показник ISI у діапазоні від 0 до 8 балів.

Другий блок опитувальника був спрямований на фіксацію реальної правової поведінки респондентів і включав запитання щодо факту звернення або незвернення по правову допомогу у разі виникнення проблемної ситуації. Ці запитання мали дихотомічний характер і дозволяли співвіднести когнітивну здатність розпізнавати юридичний контекст із практичними діями особи у правовому полі. Окремо уточнювалися форми звернення по допомогу (державні органи, адвокат, система безоплатної правничої допомоги, юридичні клініки, неформальні консультації), що дало змогу простежити різні моделі правореалізаційної активності.

Третій блок опитувальника включав шкальні запитання, спрямовані на вимірювання загальної правової обізнаності (General Legal Awareness, G-LA) та індексу правової поведінки (Legal Behavior Index, LBI). Респондентам пропонувалося оцінити власну впевненість у знанні базових прав і обов'язків, готовність діяти у правовий спосіб у конфліктних ситуаціях, а також ставлення до використання правових механізмів захисту. Відповіді фіксувалися за п'ятибальною шкалою, що дозволяло зіставляти суб'єктивні оцінки з об'єктивними показниками когнітивної спроможності (ISI).

Опитувальник також містив соціально-демографічний блок, який охоплював дані про вік, рівень освіти, зайнятість, наявність юридичної освіти або досвіду взаємодії з правовими інститутами. Ці змінні використовувалися для контролю впливу соціальних чинників на рівень розпізнавання юридичного контексту та правову поведінку.

Загальна логіка опитувальника була побудована таким чином, щоб виявити розрив між уявною впевненістю у власних правових знаннях і

реальною здатністю ідентифікувати юридичний зміст життєвих ситуацій. Показовими у цьому контексті стали відповіді респондентів на кейси зі сфери захисту прав споживачів, де переважна більшість учасників демонструвала формальне знання загальних правил, однак не розпізнавала юридично значущі умови застосування відповідних норм. Це дозволило емпірично зафіксувати феномен ілюзії правової компетентності та підтвердити тезу про те, що правові знання трансформуються у правову поведінку лише за умови здатності особи побачити юридичний вимір проблемної ситуації.

Методи аналізу

Обробку даних проведено з використанням:

- описової статистики;
- χ^2 -критерію Пірсона для перевірки залежності між ISI та зверненням по допомогу;
- коефіцієнта рангової кореляції Спірмена для ISI–G-LA та ISI–LBI;
- середовищ SPSS Statistics 26.0 та Microsoft Excel.

Основні результати

1. Зв'язок між ISI та зверненням по правову допомогу

$$\chi^2 = 11,599; p = 0,001; n = 700.$$

Залежність між Індексом ISI та фактом звернення по правову допомогу є статистично значущою на рівні $\alpha = 0,01$.

Інтерпретація: Особи з високим ISI значно частіше зверталися по правову допомогу, ніж ті, хто не розпізнавав юридичний зміст життєвих ситуацій.

Респонденти, які не розпізнали юридичний вимір у ≥ 3 випадках з 8, демонстрували суттєво нижчу готовність ідентифікувати власні проблеми як юридичні та звертатися по допомогу.

2. Кореляція ISI з іншими індексами

ISI ↔ G-LA: $r_s = 0,853$, $p < 0,0$: дуже сильна позитивна кореляція між здатністю розпізнавати юридичні ситуації та загальною правовою обізнаністю.

ISI ↔ LBI: $r_s = 0,658$, $p = 0,01$: середньо-висока позитивна кореляція між ISI та реальними моделями правової поведінки.

Інтерпретація результатів

Отримані дані свідчать, що:

Когнітивна здатність бачити правовий зміст у повсякденних ситуаціях є ключовим чинником правореалізаційної активності.

ISI виступає предиктором звернення по правову допомогу – особи з високим ISI у разі частіше задіюють механізми юридичного захисту.

Висока кореляція між ISI та G-LA підтверджує, що розуміння права та здатність його розпізнавати є взаємопов'язаними складниками правової обізнаності.

Кореляція ISI з LBI демонструє, що правові знання трансформуються в поведінку, лише коли особа вміє побачити юридичний аспект проблеми.

Узагальнюючий висновок

Статистичне спостереження підтверджує, що Індекс розпізнавання юридичного контексту (ISI) є критичним когнітивним компонентом правової обізнаності, який безпосередньо впливає на правову активність громадян і визначає їхню готовність звертатися по правову допомогу. Розвиток ISI є важливою умовою підвищення ефективності правової поведінки та формування правової культури в Україні.

ISI * звернення Crosstabulation

		звернення		Total
		Так	Ні	
ISI	Високий	Count	206	144
		Expected Count	183,5	166,5
	Низький	Count	161	189
		Expected Count	183,5	166,5
Total	Count	367	333	700
	Expected Count	367,0	333,0	700,0

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymptotic Significance (2-sided)	Exact Sig. (2-sided)	Exact Sig. (1-sided)
Pearson Chi-Square	11,599 ^a	1	,001		
Continuity Correction ^b	11,089	1	,001		
Likelihood Ratio	11,631	1	,001		
Fisher's Exact Test				,001	,000
Linear-by-Linear Association	11,582	1	,001		
N of Valid Cases	700				

a. 0 cells (0,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 166,50.

b. Computed only for a 2x2 table

Мал. 4. Розрахунок критерію критерію хі-квадрат в програмі SPSS

Nonparametric Correlations

Correlations				
			ISI	LBI
Spearman's rho	ISI	Correlation Coefficient	1,000	,658**
		Sig. (2-tailed)	.	,002
	LBI	Correlation Coefficient	,658**	1,000
		Sig. (2-tailed)	,002	.

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Nonparametric Correlations

Correlations				
			ISI	GLA
Spearman's rho	ISI	Correlation Coefficient	1,000	,853**
		Sig. (2-tailed)	.	,000
	GLA	Correlation Coefficient	,853**	1,000
		Sig. (2-tailed)	,000	.

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Мал. 5. Розрахунок критерію рангової кореляції Спірмена в програмі SPSS

КОНЦЕПЦІЯ

Національної програми підвищення правової обізнаності населення на 2026–2030 роки

1. Мета Програми

Формування високого рівня правової обізнаності та цифрової правової компетентності громадян, забезпечення доступу до якісної правової інформації, послуг і правосуддя в умовах цифрової трансформації суспільства.

2. Основні завдання

Короткострокові (2026–2027 роки):

Проведення загальнонаціональної інформаційно-освітньої кампанії «Знай свої права онлайн».

Створення єдиної онлайн-платформи правової обізнаності (портал/мобільний застосунок).

Запуск пілотних правових хабів у 50 громадах.

Розроблення державних стандартів цифрової правової спроможності та єдиного індексу її вимірювання.

Інтеграція елементів правової освіти і медіаграмотності до освітніх програм шкіл і ЗВО.

Середньострокові (2028–2030 роки):

Масштабування мережі правових хабів до 250 громад.

Створення системи CPD-курсів (Continuing Professional Development) для держслужбовців і судових працівників з цифрової правової компетентності.

Запровадження національної панелі моніторингу правової обізнаності (щорічне дослідження).

Удосконалення нормативно-правового регулювання електронної демократії, онлайн-консультацій і прозорості алгоритмічних рішень.

Розвиток мережі університетських юридичних клінік як осередків практичної правової освіти населення.

3. Очікувані результати

збільшення частки громадян, які знають, куди звернутися за правовою допомогою, – на 25 %;

зростання частки користувачів е-правових сервісів – на 30 %;

скорочення цифрового розриву між містом і селом – на 20 %;

підвищення довіри до правових інститутів – індекс +1,5 пункти;

розширення мережі правових хабів до 250;

включення модулів правової освіти до 70 % шкіл і 50 % ЗВО¹.

4. Індикатори оцінювання

Індекс правової обізнаності населення.

Індекс цифрової правової спроможності.

Кількість громад із діючими хабами правової навігації.

Частка населення, яке користувалося онлайн-правовими сервісами.

Рівень довіри до правосуддя та державних правових сервісів.

Кількість навчальних закладів, де впроваджено модулі правової освіти.

Кількість осіб, охоплених програмами підвищення компетентності.

5. Механізм реалізації

Координаційна рада при КМУ забезпечує стратегічне керівництво,

Секретаріат Програми (РМО) у Мін'юсті веде моніторинг, публікує дашборди KPI (Key Performance Indicators),

Виконавці звітують щоквартально, узагальнений звіт подається до КМУ щорічно до 1 квітня,

Незалежна оцінка ефективності здійснюється наприкінці кожного календарного року за участі академічних установ.

7. Очікуваний кінцевий результат:

¹ Цільові орієнтири 70 % закладів загальної середньої освіти та 50 % закладів вищої освіти визначено виходячи з наявної інституційної спроможності освітньої системи, міжнародних стандартів civic/legal literacy у державах ЄС та очікуваного ефекту критичної маси охоплення населення, достатньої для формування сталих змін у правовій культурі суспільства.

створення стійкої системи правової освіти й інформування громадян, що поєднує офлайн-та цифрові інструменти, підвищує довіру до правових інститутів, забезпечує людський контроль над технологіями й утверджує принцип верховенства права у цифровому суспільстві.

Коли
мрії стають
навичками

01.12.2025

№ 01-13/44

ДОВІДКА
про використання результатів дисертаційного дослідження
Загороднюка Дмитра Андрійовича
на тему: «Правова обізнаність як чинник реформування правової системи
України»

Цим підтверджується, що результати наукового дослідження Загороднюка Дмитра Андрійовича були впроваджені в діяльність Освітньої Академії «UAdvice» у 2025 році в межах підготовки проекту: «Lex Start: освітньо-кар'єрна платформа для молодих правників».

У процесі співпраці використано концептуальні положення дисертації для змістовного наповнення грантової заявки щодо участі в конкурсі проєктів, організованого Фондом «Східна Європа».

Впровадження результатів дисертаційного дослідження сприяло підвищенню якості змісту проєкту, його спроможності вирішувати сучасні проблеми освітньо-практичного характеру молодих правників.

Директор Освітньої Академії «UAdvice»
Роман Гринюк

Освітня Академія
вул. Миколи Оводова 16а - 21050 Вінниця, Україна
ЄДРПОУ 45159260

uadvice.com.uainfo@uadvice.com.ua

+38(067) 349 02 49